

Buda Ferenc

Váltókon át

*Robog a vonat,
közelít a korai este.*

*Vas villanyoszlopok visszafelé suhanó
függőlegesei:
egy-egy hangtalan, fájdalom nélküli
ütés a halántékra.*

*Föl kell figyelnem rá:
nem kattognak, nem zakatolnak
a vonatkerekek,
csak a futtában odahagyott állomások
hirtelen fölszaporodott sínpárain átrobogva
jelzi egy-két sietős, aritmiás döccenés:
váltókon át visz az út.*

*Fénysorok forduló, továbbilegő horizontja
közeleg s elmaradozik.*

*Lassít a vonat.
Megáll.*

Ráhúz a fék.

Ám aztán újraindul.

*Alkonyra éj nyomul –
sűrű, félfolyós, fekete
űrbéli üstből szerteömlött,
kihűlő szilvalekvár.*

*Vagy inkább bodza? Meggy?
Áfonya?
Gyalogszeder?*

*Illata nincs,
ízét nem érzem.*

Elszenderülök.

*Egyszer majd megérkezünk
valahová.*

*

* * *

*Kicsi fiacskák
tengődöm nélkületek
napfényhiányban*

Színre szín

*Csudamód kavarog e világ!
Éltek itt avarok, gepidák,*

*besenyők, gótok meg görögök,
kálizok, kabarok, törökök,*

*jött a hun, szarmata, római,
(tán még a ló is: a trójai...)*

*tótocskák, németek, vallonok
(őrölk helynevek vullanak),*

*s ha e dús tarkaság nem elég,
lám: itt a sárgák s a feketék.*

*Színre szín tódul. De semmi baj:
összhanggá békül majd e zsvaj*

*egyszer: ha mindnyája megtanul
– vagy előbb, vagy utóbb – magyarul.*

Míg az ember

*Míg az ember csak egyhetes,
az egész világ érdekes,
csupa csoda az árny, a fény,
titok a lét, talány a tény.*

*Bár minden tagja oly piciny,
eluralkodik két cicin,
s mert útja rövid s egyenes,
rácuppan, amit megkeres.*

Tökéletes! Tökéletes!

*Napra nap múlik, éjre éj.
Kopik a kezdeti tökély:
„Ahogy nősz, fiam, úgy butulsz” –
s eljő tizenkilencre húsz.*

*Leőrlövéen az életed,
ha megéred a két hetet,
bajszod-szakállad tépheted,
a vágy s a szó beléd reked.*

*Mert aki elmúlt kéthetes,
annak az üdö is képletes.
– Vonat! Vigyázz! Elé ne ess! –
Nem érdekes. Nem érdekes.*

*Árok vagy ágy? Csak rázuhan.
Múltjával egy a párhuzam:
nem volt s ma újra nincs foga.
(A többi? Elszelelt tova.)*

Kiss Benedek

Egy meghívóra

Buda Ferenc 75. évére

*A sötétségből kiragyog homlokod,
hiúz szemeid mindent látnak a világosságból.
Látják a füvet, fát, a csírákat,
a magokból, spermákból magasba szökő
élet-láncolatot,
s hogy mennyit kell küzdeni minden élőknek,
hogy megmaradjon és virágozzék.
Öreg bölcs homloka, felsőteste és teremtő kezei
lángolnak a sötétség előterében,
s nézik a világ táborüzét,
aggódóan, hogy mindenki köré férjen,
s mindenkinek megadassék kenyere,
nyársra húzható szalonnája.
S szívében a csend, az ének és a tengermoraj
egyaránt megfér.*

Végleges próba-halott

*Székem még kint marad egy ideig,
nem ül belé senki.
S én elfelejtek élni ezalatt,
próbálok halott lenni.*

*Vagy már ez nem játék?
Hisz leheletem elfogyott?!
Nem tetszhalott leszek majd én,
hanem végleges próba-halott.*

*Annyiszor próbáltam már ezt az arcot,
de ideiglenes volt mindegyik.
Ez rám illik majd,
bőrömre forrova
le nem esik.
Székem kint marad még a folyosón
egy ideig.*

Így van jól

*Nem vágott földbe ez az ősz sem,
inkább fölemelt november.*

*Hahó – vidáman várom a telet,
s a sok hóembert, havas embert.*

*Nyihogjatok, őszi szelek,
betöretlen vadlovak!*

*Könnyű szívvel várom még,
ami visszamaradt.*

*Mert sok minden maradt vissza
abból, mit szerettem volna.*

*De ez maradjon kettőnk titka:
én és a Jóisten dolga.*

*Most csak az élet, az élet, az élet,
mit gyakran elmulasztottam.*

*De minden jól volt úgy, ahogy volt,
de minden, mi jön még, jól van.*

Vári Attila

Bábakalács

Néhány éve jött rá, hogy egyáltalán nem érzi magát biztonságban, ha sokan vannak körülötte. Mintha bemocskolnák már azzal is, ha csak nézik, s egyre jobban gyűlölte a tömeget. Ugyanez az érzés fogta el akkor is, amikor az első névtelen leveleket kapta. Lemoshatatlan szutykot érzett, s vágyat arra, hogy azonnal lezuhanyozhassa magát.

Pedig a tömeggel szembeni védtelenség ismeretlen volt számára azokban az években, amikor szépsége teljében úgy mozgott az éjszakában, mintha az lenne egy magányos nő számára a legtermészetesebb életter.

Néhány napi távollét után, Londonban járt egy euro-flóra kiállításon, amikor bekapcsolta a számítógépét, levelei között találta azt a felvételt, amelyet, talán a folyó túlsó partjáról, a kertészetet ellátó víztorony tetejéből vett fel valaki.

Valóságos tömeg állt a várfalhoz hasonlító, hatalmas bazaltkockákkal kövezett magas part tetején, egészen közel a szennycsatorna beömléséhez. Ahogy fortyogott a szennyvíz a sebes áramlástól, szinte érezte is a bűzt, s arra gondolt, hogy az emberek szenzációéhsége legyűri még a szutykot, a koszba vájkálás undorát is, ha kielégíthetik kíváncsiságukat.

Rengeteg katonai rohamcsónakot látott a szennyvízzel keveredő folyón lehorgonyozva, félig beöltözött búvárokat is, de mindenekelőtt azt a rengeteg embert, akiket még így, a képernyőn sem bírt nézni. Gyűlölte őket, pedig tudta, hogy ő az oka ennek a tömeghisztériának. Megérkezése után az újságokból értesült arról, hogy a kincseit keresik a folyóban.

Nevethetnékje támadt. Aranykeretes lornyonján már nem a képsorokat nézte, hanem a napraforgóvetést, amely napok óta úgy sárgállt, mintha érezné a földjébe rejtett ékszerek soha meg nem kopó fényét.

Visszatévedt a szeme a folyót pásztázó képsorokra, s akkor meglátta a vegyszerektől habzó folyó milliárd színben ragyogó buboréktakaróját. Megállította a vetítést, s nézte a koszból támadó szivárványosan irizáló csodát.

Tömegiszonya, s az, hogy le is nézte az embereket, a hatás-ellenhatás törvényszerűsége szerint alakult. Eleinte szinte istenítették, elérhetetlennek tartották, hiszen gazdag volt, aztán egyik napról a másikra szembefordult vele a város.

Valójában csak akkor kezdték gyűlölni őt, amikor híre futott, hogy megvásárolta a lerobbant főtéri szállodát. Ekkor kezdtek pusmogni a kincsekkel megrakott ládájáról is.

Jóval túl a másodvirágzáson, hatvanas éveinek vége felé is kortalan volt, éppen úgy lehetett volna fáradt negyvenes, mint jól ápolt ötvenes családanya.

Az, ami feltűnt rögtön mindenkinek, az a tartása volt, s az, hogy bármilyen ruhát vett fel, mutatott rajta, s emiatt még akkor sem tűnt ápolatlannak, ha kiugrasztották az ágyból, s kifestetlenül, valami fürdőköpenyfélébe burkolózva fogadta az őt felébresztő ideget.

Még ebben az életkorban is vonzó nőnek tartották sokan, bár már nem akart, s talán nem is tudott volna csábító lenni, de nem tudták, hogy a belsejében olykor viharosan dúló érzelmek közül hiányzik a talán legemberibb, az, amit minden nő is átél legalább egyszer. Nem volt féltékeny soha.

Mosolygós volt, azt mondta, hogy a mosoly az egyetlen háziállata, házőrzője, ha kell, mert vele tartja távol azokat, akik akarata ellenére túl közel szeretnének kerülni hozzá, vagy puha angóramacska, amely dorombolásával lekenyerezi a legkeményebb ellenséget is, s az ökölbe szorított kezek ujjai rögtön cirógatásra lazulnak, ha félig hunyt pillái alól feléjük küldi azt a mosolyt.

Már az övé volt a város központjának minden valamirevaló üzlete, s azt terjesztették róla, hogy a műjégpálya s a strandfürdő is az övé.

Valaha úgy élt, hogy mindenki tudta róla, hogy konzumnő, de inkább hetéra-ként, olykor gésaként emlegették, s a város olyan megbocsájító volt vele szemben, hogy egy szociográfiai riportjairól híres újságíró tanulmányt akart írni róla, *a befogadás és elutasítás miéértjének keresése* szavakat téve mottóul, amelyeket egy üzenő fecnival tűzött a soha meg nem írt tanulmány vázlatának első oldalára.

A gyűlölködés kezdetekor, amely úgy csapott le környezetére, mint egy dögevő madár, valahonnan régi meztelen fényképei is előkerültek. Nem voltak igazi pornográf képek, de a bulvárlapok előzeteseikben szenzációt ígértek, s aztán tényleg sorra közölték a zuhanyozó, meztelenül éppen harisnyáját igazító, ágyékát borotváló képeit. Nem emlékezett, hogy ki fényképezte. Lesipuskás, amatőr munka volt, fények és árnyékok nélkül szétkent, semmitmondó illusztrációk, s ha nem írják alá a nevét, senki sem gondolta volna, hogy őt örökítette meg az a valaki.

Harminc-negyven éves fotók voltak, az elhalványuló színeket számítógépen feljavították, s ettől tényleg közönségesebbek lettek, mint amilyenek valójában voltak, s ő azzal válaszolt, hogy tucatnyi, művészfotónak is beillő aktképét rakta főtéri cukrászdájának kirakatablakába, ami miatt szemérem elleni vétséget kiáltva, azonnal eljárást indított ellene a polgármesteri hivatal.

Azt is pletykálták az utóbbi napokban, hogy az a hajléktalan kinézetű, puffedt arcú, fogatlan asszony, aki koszorúköttő volt a virágüzletében, tulajdonképpen a testvére, s hogy hihetetlen vagyonának a férfiak mellett az is egyik forrása lehetett, hogy kismiszte védtelen, szenvedélybeteg nővérét.

Valaki az üzletből kezdte terjeszteni a pletykát, mert sokszor maradtak kettesben Sárával, aki egy ideig nála is lakott, s ha valamelyik alkalmazott belépett a fenyőgyanta illatú műhelybe, rögtön elnémultak, megvárták, hogy az illető távozzon, s csak akkor folytatták a pusmogást.

Korábban soha nem foglalkoztak származásával, senki sem tudta, hogy úgy tizennyolc éves kora körül honnan kerülhetett a városba. Arról sem voltak adatok

a mindentudó bulvárlapok titkos rekeszeiben, hogy hol és mikor ismerte meg a mártír festőt, de arra egyre élesebben emlékeztek, hogy Iván halála után, karján a virágkosárral, nemcsak rózsáit, de magát is árulta a vendéglőkben éjszakai tivornyákon nagylegénykedő férfiaknak.

Amikor már a lapoknak szinte napi témája lett az élete, megszólaltattak mindenkit, akitől azt remélték, hogy sikamlós történeteket mondhat. Kirúgott alkalmazottakat éppen úgy, mint névtelenségbe burkolózó hajdani klienseket, akiket nemcsak a nő esetleges perverzioiról vallattak, de előszeretettel meséltették őket a kincseket rejtő ládáról is.

A segédmunkás koszorúköttöt hiába keresték, hogy kifaggassák. Amikor a rendőrség is érdeklődni kezdett holléte felől, öt címet adott át, ahol kereshetik Sárát. Az országban szerteszét hagyott gyermekeinek címeit.

Eltűnt nyomtalanul, mondták, s ekkor még hangosabb lett a városban a vád, hogy szegény Sárát aggmenházba dugta, bár az is felmerült egyesekben, hogy sötét titkainak megőrzése miatt megölte, s titokban el is temette szerencsétlen lánytestvérét.

Megszellőztették, hogy valaha pártállami fejesek voltak állandó kliensei, s már arra is célzást tett az egyik újság, hogy minden valószínűség szerint fontos szerepe lehetett a titkosrendőrség megfigyeléseiben is, és a lakása talán fedett találkahely lehetett ügynökök és besúgókik megbeszéléseihez.

Eleinte senki sem beszélt a festőművész vőlegény elhurcolásáról, s az azt követő véletlenségnek beállított haláláról, de sejteni lehetett, hogy nem fogják szó nélkül hagyni, hogy ráfognak majd az ő tragédiáját is.

Egy éjszaka, senki sem tudta ugyan, hogy ki volt ez a szemtanú, de állítólag valaki mégiscsak látta, hogy lakásából régies utazóládafélét cipelt a kocsijához. Lépcsőjáró kerekessel vonszolta a hatalmas terhet, s két felismerhetetlen alak segítette, hogy a kisteher rakterébe tegye.

Kora tavaszi éjszaka volt, s az idő, mintha fokozni akarta volna a titokzatosság körülményeit, olyan zivatart zúdított a városra, amilyenre senki sem emlékezett régi márciusokat idézve, s a szokatlanul korai, szinte tél végi villámlások miatt kialudt a közvilágítás, s az állandó dörgések miatt, azok, akik meg szerették volna lesni, már nem hallhatták, ahogy az autó a hegyi patakként sodródó áradatban motorját felpörgetve elindul.

A kincsekkel teli ládát, bár személyesen senki, távoli ismerőseik közül állították, hogy nagyon sokan látták. És meg is esküdtek volna egyre többen arra, hogy az a dél-afrikai arany pénz, egy krugerrand, amit egy hajléktalan vitt be a főtéri zálogházba, abból a hatalmas hajókofferféléből eshetett ki a folyóparton, amikor vízbe akarták dobni.

Senkinek sem volt hihető magyarázata arra, hogy miért akart volna dollárszázazreket csak úgy eldobni magától, de mert napok óta nem látták, feltételezték, hogy úgy akart öngyilkos lenni, hogy ékszerben, ritka tárgyakban őrzött vagyonából ne részesülhessen senki.

A nő, akiről mindenki mindent tudott, már napok óta ki sem mozdult lakásából, bár azok, akik ismerték szokásait, s még nem soroltak be a feltétel nélkül mocskolódkók közé, váltig állították, hogy elutazhatott, s azok a holland virágne-

mesítők, akikkel a hajdani bolgárkertek helyére telepített kertészetben dolgoztattott, ugyanúgy végezték munkájukat, mintha bármelyik pillanatban megjelenhetett volna a főnökasszony.

Különleges broméliákkal kísérleteztek a virágházban. Egy narancsszínű, hatalmas fenyőtobozra, de inkább ananászra emlékeztető változattal értek is el eredményeket, s a tenyésztés többszörösen megismételt folyamatában sikerült a viszonylag széles leveleket szinte pázsitfűméretűre keskenyíteni, úgy, hogy a majdan eladásra kerülő példányok „olyanok lesznek, mintha vágott virágot helyeztek volna a nedves tőzeföldbe” – mondta szakújságíróknak az asszony, a tulajdonos, amikor bemutatta a virágját színvesztés nélkül hetekig is megtartó növényt.

De a ritka változatok, amelyekkel kísérleteztek, csak vitték a pénzt, s ahhoz, hogy a kertészet nyereséges legyen, szaporítóanyagot, magvakat, hagymákat kínáltak a szakboltoknak, s ehhez szükségük volt arra a századok óta gondozott folyóparti termőföldre, amelyet még az ezernyolcszázas évek közepén, az osztrák–magyar kiegyezés előtt kezdtek kertet alakítani a hazájukból elmenekült bolgárok. És kellett ehhez a jól megfizetett holland szakemberek, akik a fizetés mellett társtulajdonosai is voltak a vállalkozásnak.

Mindenki tudta a kertészetben, hogy a tulajdonos asszony éjszaka jár ki legszívesebben a sokhektáros üvegházakba, amikor csak a csepegtető öntözők neszezését lehetett hallani. Ilyenkor a virágágyások között leült egy háromlábú horgászszékre, s akár egy egész éjszakát is el tudott tölteni azzal, hogy révetegen bámulta a színüket még titkoló bimbókat.

Talán virágáruslány korából hozta magával a kinyílatlan kelyhek szeretetét. A szinte még bimbóállapotban lévő virágokat imádta, amelyek a gyors hervadás helyett a megnyílás gyönyörével ajándékozhatták meg azokat, akik hajdanában szobadísznek vették meg kosarának legszebb darabjait.

Hűtőtáskákban hordta haza ezeket, ahogy ő nevezte, a kamaszvirágokat, s amikor fesleni kezdtek, mert gyűlölte a hervadás látványát, visszavitette, hogy a rózsza után kardvirágok, aztán tulipánok és csokros jácintok kerüljenek szobái ablakába. Ezeket a szinte közönséges, ahogy ő nevezte, parasztvirágokat szerette a legjobban. Valaha nem is lehetett hozzájutni más vágott növényhez. Az orchideákat lánykorában csak fényképről, képeslapokról ismerhette, s bár gyönyörűnek találta őket, idegenkedett attól, hogy ezeket az álélősködőket, amelyeket egy egész csarnokban termesztettek, hazavigye.

Nem szerette a teljesen szirmukat bontott virágokat. Ez alól csak a kardvirág volt kivétel. Azt sem magáért a virág szépségéért szerette. Ha behunyta szemét, s mutatóujjával megsimogatta a virág belsejét, Iván bőrének tapintását érezte. A gyerekesen szőrtelen mellkast, az ágyéktáj feszülő, lehetefinom bőrét, a fülcimpa mögötti selymes simaságot. Talán azért, mert ő volt az első férfi, akinek testét megérinthette, de számára a bizonyosságnál is biztosabbnak tűnt, hogy Iván bőrére sokkal jobban rá volt írva a neme, mint arra a sok száz férfiera, akiket élete folyamán megismert.

Üzleteiben eleinte nem akart szárazvirág-kötészetet, de aztán a kereslet miatt mégis engedett, s a lányok, akik holland és német tanfolyamokról hozták a

tudást, nem értették, hogy miért ellenkezik, ha bábakalácsot akartak tenni az aszalt galagonyaágakból, takácsmácsonyából, zsidócseresznyéből, kiüresített mákgubókból, szalmavirágból, mosott gyökerekből mesterien megalkotott kötéseik közepébe.

– Bábakalácsot ne! – mondta ilyenkor határozottan, és mert ezt ki is írta a műhely falára, ezért, a háta mögött bábakalácsnak csúfolták még divatárúizletében s cukrászdájában is az alkalmazottak.

Tulajdonképpen nem is értett a kertészethez. Soha nem ültetett, nem vágott virágot, s ha mégis szóba került valahol, hogy akkor mit is csinál, a bonszaj fácskákra mutatott. Törpetölgyeire, s kínai selyemrajzokra emlékeztető, göcsörtösen sziklához lapuló feketefenyőjére. Ezeket tudta és merte is nyesni, szakszerűen gondozni, s néha beszélt is hozzájuk, mert valaki azt mesélte neki, hogy a japánok élőlényként, társként kezelik őket, s attól, hogy emberszámba veszik őket, szebbek s változatosabbak is a szigetországban létrehozott példányok.

De egy valamit mégiscsak ő tenyésztett.

Gyűszű méretű ezüstsűrőbe ültetett napraforgómagokat, s a csupán pár centisre megnövő száron, mégis igazi, szinte csak nagyító alatt élvezhető, fénylően sárga napvirágok nőttek.

Több száz ezüst szitácskát rendelt, s hozzá egy asztalossal üvegtetejű ládát, s amikor a négyzetméternyi vetés már szinte virágba borult, benevezett ezzel a különös látványossággal, ahogy ő nevezte, a birtokkal, egy londoni kiállításra. Igazi szántóföld hatását keltette, ahogy a mezsgyeszélekre beültette kedvenc törpefáit is. Arról sem feledkezett meg, hogy a vetésébe törpített nemes pipacsok kerüljenek, amelyek vörös szírompártája az örvény formájú sárgán lángoló apró növényeivel, impresszionista provance-i tájat juttattak a néző eszébe.

Szinte egymás mellett tartotta ültetvényét, mintha az is hallatlan vagyonának része lenne, egy kovácsoltvas pántokkal megerősített ládával, azzal, amelyben valódi kincseket őrzött. Azokat a tárgyakat, amelyeket élete csúcsidejében a férfiaktól kapott, s amelyből aztán, túl a delelőn, ajándékokat osztogatott az arra edemesítetteknek.

Minden darabról tudta, hogy kitől kapta, s ha behunyt szemmel megtapintotta őket, szinte érezte azt a hajdani kielégülést, amit azokkal a férfiakkal élt át, akik a tetejében még meg is ajándékozták valami ritkasággal, többnyire felértékelhetetlenül drága családi ékszerekkel. Azzal, amit éppen a kezében tart az emlékezés pillanatában.

Ő ebben is különbözött az éjszakában dolgozó többi lányoktól. Élvezte azt, amit csinált, s hogy ezzel még szépen kereshetett is, csak még vonzóbbá tette számára azt, amit a többiek, akikkel eleinte még szóba elegyedett, úgy ecseteltek, hogy olyan számukra, mint egy kíméletlenebb nőgyógyászati hüvelyvizsgálat.

A kincsekkel tömött utazóláda története a bulvársajtó révén bejárt országot-világot, s még azok is, akik nem hitték el, hogy a virágos asszony tényleg bedobta a folyóba, azok is tömegesen sétáltak ki a szennycsatorna kifolyójáig, ahol állítólag utoljára látták a kertészet fehér furgonját.

Elhagyatott, sivár és patkányoktól hemzsegő hely volt az, ahol tisztítás nélkül eresztették a folyóba a szennyvizet. Alagútszerűen megépített, robbantottkő bol-

tozatos nyílással, ahol a sűrű masszának keverednie kellett a folyó élő vizével, s ahol azokban a napokban lapos fenekű, fémtestű csónakjaikkal szinte elállták a bűzös torkolatot az ipari bűvárok.

Mintha a mélységet mérték volna, kábelvégre erősített arasznyi fémcsövet eresztettek a folyóba, s amikor a parthoz rögzített parancsnoki csónakból, amelyhez villanyt vezettek s mindenféle huzalokat, a számítógép képernyője előtt üldögélő, mentómellényt viselő nő egy hangtölcséren keresztül kiadta a parancsot, másik helyet kerestek a kutatásra.

Néhányan közülük már felvették gumírozott, fekete bűvárruhájukat, úgy álldogáltak a csónakokban. Feszülten lesték volna a monitort, de a napfénytől nem láthattak semmit, s hogy ne tétlenkedjenek, a kiszolgáló csónak mérőműszereit igazgatták. Talán unatkoztak is, s mintha jobb belátásra akarták volna bírni a számlapokon imbolygó mutatókat, néha megkocogtatták a kijelzők védőüvegét. A légsűrítő motorja, hosszan sziszegve, percenként engedte ki a fölöslegesen összehpréselt levegőt, amellyel a bűvárokat látták volna el, ha tényleg lemerülnek, s a vízhatlan ruhák fűtésére szolgáló melegített vizet is a folyó nyelte el egyelőre, mert a látszat szerint, az emberek valami másra, nem az alászállásra készültek.

Mintha arra vártak volna a messziről érkezett bűvárok, hogy az a készülék, amit a parton álló mindent tudók ultrahangszonárnak neveztek, jelezze a kincsek helyét, s esetleg majd fel is hozza helyettük.

De az unalmasan le-fel mozgatott fémcsövön kívül semmi sem utalt arra, hogy valaha is megtalálnák a hajdanában sokak által megsodált, kovácsoltvas díszekkel erősített fedelű középkori ládát.

Pedig azt a ládát mindenki látni akarta, s ha a férfiak nem is vallották be otthon, mégis minden asszony tudta a városban, hogy férjeik közül sokan ismerheték, nemcsak a formáját, de a tartalmát is a mesebeli kincsesládának, s talán tettek is azért, hogy szaporodjanak benne a gyöngyököt érő tárgyak.

Strasszok és valódi ékszerek, kristálypoharak és gyöngyfűzött báli táskák között míves formájú barokk ezüst gyertyatartók, aranyérmék és címeres étkészletek márkás porcelánjainak sokasága fért meg egymás mellett abban a bizonyos, titkos zárákkal védett kincstartóban.

Ajándékok, amelyeket évekig gyűjtögetett az asszony, s rendezte át meg át a ládában, amelyből aztán ódivatú arany cigarettatárcákat, gyémántberakásos nyakkendőtüket, monogramos pecsétgyűrűket adott, ahogy ő mondta, „eseti szuvenírként, emlékként” azoknak, akik az öregedő, de elnyúlhatetlen testet még egy-egy alkalommal kiszolgálták.

Különös jelensége volt a városnak. Úgy öregedett, hogy mindvégig megtartott valamit abból a vonzerőből, ami miatt pályája kezdete óta bolondultak érte a férfiak. Vonzó maradt, s még azok sem néztek át rajta, akik gögből, vagy csak egyszerűen a másságtól való rettegetésük miatt, esetleg azért, mert megfizethetetlennek tartották, próbálkozni sem mertek valaha nála. Nála, aki mindenkié és senkié sem volt.

Talán annak is köszönhette ezt a különös viszonyulást, hogy mindenki tudta róla, hogy valaha gyűrűs menyasszonya volt annak a fiatal festőnek, akinek képeit már nemcsak a városban adták-vették, de fővárosi árveréseken is csil-

lagászati áron keltek el, s a modern művészetek palotáját is róla nevezték el. Szolgáltatásának hosszú évtizedei alatt, bár mindenki tudta, hogy miből él, mégsem nevezték kurvának. A virág-lány, a virág-asszony volt a neve, ha a háta mögött róla beszéltek.

Iván halála után virágot árult a vendéglőkben, s már megjelenésekor is tudta minden férfi a városban, hogy megkapható, ha nem is ment el bárkivel, s azt is tudták, akiket érdekelt, hogy nem adja olcsón magát.

Soha nem öltözött feltűnően, s mert nem volt, aki tanítsa, rávezesse a test és ruha harmóniájára, Iván pontosan a meztelenségét csodálta, aktmodellje volt eleinte, magától jött rá még arra is később, hogy a drága parfümök közül melyik a nekivaló, melyik illat az, amelyik pénzért adott meztelenségében is öltözteti.

Ha valaki az időt visszaforgatva megláthatta volna húszévesen, azt mondta volna, hogy kifogástalan az ízlése, s mert nem volt olyan, mint a többi ősi mesterséget gyakorló lány, semmilyen káros szenvedélye sem volt, lassacskán lakást szerzett, s annak a néhány hónapnak a hatására, amit vőlegénye albérletében, szökevényként, titokban a szerteszét hagyott könyvek között eltöltött, megváltogatta olvasmányait is.

Nem volt igazi műveltsége, de nem is volt teljesen műveletlen, s mert jól körülírható volt az a réteg, ahonnan partnerei kikerültek, s az nem az aljanépség köre volt, vendégei, a többnyire diplomás, jól szituált férfiak hálásak voltak, hogy elfuserált szeretkezések helyett nála társaságban érezhették magukat.

Virágáruslánycént ugrott fejest az életbe, s túl a hatvanadik születésnapján, mintha nem is gyúrta volna maga alá átizzadt lepedőként a szennyel, illatokkal, csalással és megcsalásokkal teli évek salakja, visszakanyarodott, de most már termeltetőként, nagykereskedői ambíciókkal a virágok felé.

Árvaházi szökevény volt nagybetűs élete kezdetén, akkor, amikor Iván szeretője lett, s egy évig a körözöttek, aztán már csak a keresett személyek listáján szerepelt, s mintha sorsa előre ki lett volna mérve, neve miatt kezdte virágokkal a legősibb mesterség éjszakáit.

Évekig semmilyen irata sem volt, az éjszakában razziázó rendőröknek eszükbe sem jutott, hogy igazoltassák a virágáruslányt. Amikor elhatározta, hogy rendezi helyzetét, a városi tanács lépcsőjén találkozott egyik kliensével, akihez néha felment egy villalakásba, mert akkor még nem volt saját otthona, s akiről csak akkor és ott tudta meg, a hivatal előterében, hogy nem is a város, de a megye mindenható főembere, s pártvonalon országos potentát.

Hallgatag özvegyember volt, soha nem siette el a dolgokat, s előtte vagy utána órákig meséltette a lányt. Néha a kuttyájával érkezett, egy szelíd magyar vizslája volt, s nem lehetett nem észrevenni, hogy kutya és gazdája mennyire hasonlít egymáshoz. Szomorú barna szemükkel olyanok voltak, mintha minden pillanatban bocsánatot akartak volna kérni azért, hogy egyáltalán léteznek ezen a földön.

Eltársnak szólította, ahogy mindenki, s ha csak tehette, olyasmikről mesélt, amikről azt hitte, hogy meg tudja vele nevetetni a magány szigorába, s talán közönybe betonozott remetét.

De ez sohasem sikerült.

Nem volt különc a férfi, s majd megöregedve, ha az elvtársra gondolt, akit a többiekhez hasonlóan szeretett volna, de nem is akart igazán kitörölni az emlékezetéből, s a tárgyak miatt soha nem is tudott volna, úgy érezte, hogy szellemként mindig ott és akkor bukkan fel, ahol a legkevésbé sem várta.

Néha a fürdőszoba tükrében tűnt fel az árnya, olyankor, ha éjszaka ki kellett menjen, s nem gyújtott villanyt, hogy könnyebben alhasson vissza. Az előszobából beszűrődő fény miatt úgy látta, mintha az elvtárs nézne ki a pipereszekrény tükréből. Máskor a puncsfagylalt illatában azt a kölnit vélte felfedezni, a fagylaltos kehelyből rábámuló arccal, amit olyankor használt az elvtárs, ha nála éjszakázott, s ilyenkor, a reggeli borotválkozás után, neszesszeréből előszedte kimondhatatlan nevű arcszeszét.

Nem volt bőkezű eleinte az elvtárs, de mindent megtett, olyasmit is, ami eszébe sem jutott volna másnak, s a személyazonossági megszerzése után, ami neki egyetlen szavába került, virágárus-engedélyt állíttatott ki a lánynak, s mintegy megelőlegezve a jövőt, a város által hitelesített okiratban azt is szerepeltette, hogy mozgóárus, de üzletre és telephelyre is jogosult, jogállását tekintve egyszemélyes kisszövetkezet.

Elmagyarázta a lánynak, hogy adót kell fizetnie, mert akkor minden rendben van, s mint bejegyzett szövetkezetvezető kisiparosnak, lakást is szerzett neki, amit aztán telehordott előbb kisebb-nagyobb csecsebecsékkel, aztán megsejtve előrehaladott betegsége miatt a közelgő véget, már értékesebb tárgyakkal is.

Nem volt családja, s lassacskán a lánynak adta (talán úgy érezte, hogy csak megőrzésre hozza) azokat a ritka, olykor egzotikus ajándékokat is, amelyeket a hivatalos külföldi látogatóktól s a megye nagyvállalataitól kapott.

Aztán, kapcsolatuk vége felé, szinte szokása lett, hogy a számára fölösleges bankjegyek kötegeit s felesége ékszereit hagyja szótlanul az asztalon.

Soha ki nem bontott, beérett illatú konyakokkal, parfümökkel lepte meg, s utolsó látogatására, mielőtt befeküdt volna meghalni a kórházba, szomorú kutyaszemmel szemlélve a teherkocsi rakományát, elhozta saját házából azokat a kastélyból szerzett antik bútorokat, festményeket, amelyeket előtte fel is újíttatott. És hogy a kis garzonlakásban elférjen mindene, amit a lánynak szánt, kiutaltatta s osztatlan lakássá minősítette a két szomszédos, különben egyetlen szobából álló szükséglakást. Az asztalra, ahová ajándékait szokta tenni, a kiutalásokkal együtt letette a megrendelés igazolását a három lakás egybenyitásáról, s a teljes felújítás előre kifizetett számláját is.

Az elvtárs tudta, hogy nem ő az egyetlen, de sohasem zavarták ottlétében, mint ahogy másokat sem zavartak meg csengetésükkel türelmetlenkedő tolakodók.

Előre megbeszéltek napokon és időpontokban jöttek a kliensek, s talán a lakás egyre pazarabb hangulata tette, de mindegyre kapott a havi fizetéssel felérő pénzen kívül, amit soha nem utólag kért, valami különlegesen értékes dolgot is.

Flóra Flórának hívták, s a név, amit kislányként szégyenkezve mondott ki, ostobának és megalázónak tartva, mint egy fölösleges ismétlést vagy dadogást, kamaszkorában nyert igaz értelmet, amikor az általános iskola elvégzése előtti utolsó napokban Iván, a rajztanár felvilágosította, hogy nevének latin jelentése: Virág Virág.

Nyolcadikos volt, s tankötelezettségének végére már betöltötte a tizenhetedik életévét. Már csak egy éve lett volna az intézetben, ahol a vele egykorúakat a ruhafoltozás, harisnyastoppolás, vasalás és keményítés fölösleges mesteriségére tanították, amit ők úgy hívtak egymás között, hogy cérnaegyetem, de megszökött.

Szeretetcsomagok agyonmosott árvaházi gönceit viselte, s a színevesztett, kopott ruhák ellenére is feltűnő szépség volt, olyan valaki, akit nem a rongyok, hanem megjelenése öltöztetett már akkor is.

Abban az időben új nevet kapott a kispolgári prüdéria. Szocialista erkölcsnek nevezték, s a kamaszkorú iskolás lányok rettegve várták az év kezdetét, az osztályteremben végrehajtott nőgyógyászati szűrést. Kesztyű nélkül, kezét a hiper-mangános vízzel éppen csak leöblítő orvos diktálta a felmentő, vagy éppen megsemmisítő szót, amely többnyire a virgo intacta volt, azaz hogy érintetlen szűz. Akinek más került bediktálásra, azt az egyszerűség kedvéért kurvának nevezték a többiek, s ha volt olyan fiú barátjuk, akinek elmondhatták a vizsgálaton szerzett titkot, akkor percek alatt híre futott, mintha valóban hullott gyümölcs, mindenki matracra lenne az a lány, aki valamilyen oknál fogva nem bizonyult szűznek. Azokkal aztán mindenki próbálkozni akart, mert a városban alig-alig akadtak olyan könnyűvérűek, akikkel ki mertek volna kezdeni a férfikorba érő fiatal fiúk.

A fiúkat nem vizsgálták, de mert az általános hiedelem szerint a lánynak kötelessége, hogy szűzen menjen férjhez, nem nagyon nyílt alkalmuk igazi kalandra. Tapasztalatukat nagyotmondók meséiből merítették, s ebben a szájhagyományban dobogós helyet foglaltak el az intézeti lányok, akiket amolyan közös névvel baszógépként emlegettek a kocsimákban.

A rajztanár, Iván nagyon fiatal volt. Nemzedéke még hatévesen kezdte az iskolát, de a szovjetektől átvett rendszerben a tizedik osztályból érettségizett, s így alig húszévesen végezte az egyetemet, s kinevezett tanára lett az árvaházhoz tartozó elemi iskolának.

Majdnem olyan tapasztalatlan volt, ami a szeretkezést illette, mint tanítványa, aki rendszeresen kiszökött hozzá a börtönszigorra berendezkedett intézetből, s a Flóráról készülő akt festésének egyre hosszabbra nyúló szüneteiben, amikor a rosszul fűtött albérleti szobában Flóra meztelenül bebújt az örökkön vetetlen ágy takarója alá melegedni, ő is a lány mellé feküdt. Előbb ruhástól, aztán fokozatosan, bátorságot merítve a lány ujjainak kíváncsisága miatt, egyre több ruháját dobta le magáról, hogy aztán meztelenül kínozzák egymást, s ne jussanak el soha a valós szeretkezésekig.

Titokban találkoztak eleinte, csak éjjel tudott kisurranni az árvaházból, de a lányban már érlelődött a szökés gondolata.

Az intézetből, a hajdani főúri villa elhanyagolt kertjének végén, ahol az elvadult orgonabokrok, a borostyán és bodza szövevénye miatt a kerítést sem lehetett látni, zöld alagút vezetett a szabadságba, s ezt néhány felsős, kiválasztott lányon kívül senki sem tudta. Amikor annyira cseperedtek, egymásnak adták át az út ismeretét, olyan esküvések közepette, mintha titkos szervezetbe léptek volna be.

Általában párosával szöktek az esti órákban az elején, a kisebbek előtt jól palástolva a néhány óránnyira terjedő eltűnésüket, aztán az, aki már kitanulta a

futó szeretkezések aprópénzt hozó perceit, már egyedül is nekivágott a nappal is sötéten tátongó alagútnak.

A kicsik szentül meg voltak győződve arról, hogy kígyók és patkányok tanyája az a jellegzetesen kesernyés gombaszagot árasztó dzsungel, s még a közelébe sem mertek menni. Így nem volt, aki árulkodjon, besúgja a nagylányok pénzszerző útjait. Nem tudhatták az alsósok, hogy ezen a titkos csatornán jut be a hálótermekbe a cigaretta, s az egyik nagylány párnája alatt dugdosott nejlonharisnya. A szagos szappanok és a közös berúgáshoz az olcsó tearumok útja is ez volt, mint ahogyan a késve kiderült terhességekért is a kerítés vasrácsába fűrészelt nyílás volt a felelős.

Flóra eleinte csak hallgatta a többiek meséjét, nem értette, hogy miért fizetnek a férfiak a kocsma mögötti fészkerben vagy a szűrös szagú véceben a lányoknak olyasmért, amit ő szívesen ingyen is megtett volna, s bár mindent tudott a nagyobbak elbeszéléseiből a nemiségről, de a hozzá kapcsolódó trágár szavak s a vendéglő mögé vizezni kijáró alakok látványa elborzasztotta attól, hogy beálljon ő is a sorba.

Sehogy sem tudta azonosítani a lányok meséjének szexét azzal, amit villanyoltás után, ágyékát simogatva érzett, s amit néha kettesben csináltak, egyetlen ágyban, közös takaróra kényszerített barátnőjével, s később a medencényi kádban is, Sárával, azzal, aki aztán elsőként szökött meg sikeresen a börtönszigorral vezetett árvaházból.

– Kell egy fix palimadár, amíg be nem töltöd a tizennyolcat. Nála dekkolsz, nem jársz sehova, s akkor megúszod – magyarázta Flórának. – Aztán már tiéd a világ, a kutya sem fog keresni, ha nagykorú leszel.

Sára mindent tudott a nők nemiségéről, s hogy érthetőbben magyarázhasson Flórának, számtanfüzete utolsó lapjára hatalmas női nemi szervet rajzolt, s amikor az ügyeletes nevelő egy motozás és táskaellenőrzéskor meglátta a rajzot, azt mondta neki:

– Miért kell, hogy mindig csak arra gondoljon. Nem pina ez. Nem lássa, hogy ez egy bábakalács?!

Felnőttkorában, amikor már tisztában volt az egyneműek szerelmével is, még akkor sem érezte úgy, hogy azok az egymást simogató éjszakák a lesboszi szerelem felé irányították volna. Ellenkezőleg. Minél tökéletesebben ismerte önmagát vagy Sára átmedvesedő szeméremajkait, annál jobban akarta azt a másikat, az igazit, a férfiakkal való szeretkezést.

Egy alkalommal el is jutott a kocsma mögötti fészkerig, de aztán, kezében a bugyijával, elmenekült a részeg, leheletével hányásszagot árasztó idős vasutas elől.

Sára azt mondta, hogy nézzen be a kocsmába, mintha keresne valakit, aztán induljon az udvari véce felé, és biztos lehet benne, hogy valaki utána fog menni.

Amikor meglátták az ajtóban, egy tengerimalac kinézetű, vörös emberke, akinek mély, öblös hangja volt, rázendített arra az énekre, amit Flóra már hallott a lányoktól.

– Nem eszik a pina lencsét, sem barackot, sem cseresznyét. Hússal él, akár a vércse, hogy a száját föl ne sértse.

Flóra futott, de még a zöld alagútban is ott dobolt a fülében az ének, s tudta, hogy soha többet nem próbálkozik a kocsmával. Hányingere volt, s alig várta, hogy bemászhatson Sárával a fürdőkádba.

Iván, a rajztanár előbb csak meglepődött a lány mindent kitapintani akaró ujjaitól. Férfiatlannak tartotta, az volt az elképzelése, hogy a szex valami olyasmi, amit a férfi csinál, a nő pedig eltűri, de egyre jobban megszerette ezeket a szemérmességet mellőző keresgéléseket, az ujjbegyek rajának külön életet élő csatangolásait a bőrén, s lassacskán fölfedezte ő is, hogy Flóra egész teste egy nagy játszótér.

Nem tudta, hogy Flóra miért szeretné, ha a róla készülő festmény háttérébe, a kínosan tökéletesre festett drapéria helyett, valami egészen más, léggömbyszerű testek ezreit festené. Áttetsző, szappanbuborék-szerű testeket. De engedelmeskedett, s szerelmeskedéseik szünetében, hiszen már nem a festésnek voltak pihenői, több időt töltött az ágyban, mint festőállványa előtt. Az üveghasábokon megtörő, polarizált fényt tojásokra és labdákra vetítette, szivárványgörbületeiket másolta a női mellekhez, fenekékhez hasonlító, áttetszősre festett üveggömbökre, szürrealista látomássá, valószerűtlenül lebegővé téve az amúgy naturalista hűséggel megfestett aktot.

Nem tudhatta, hogy a szappanhab buborékok is részesei voltak Flóra erotikus előéletének. A lányok, hosszas keresgélés után, megtalálták a nevelőintézetben, a villa alagsorában, a hajdani személyzeti fürdőszobát, amit talán még a háború alatt vakoltak be valamiért. Egy kiszélesített nyíláson keresztül átjutottak a falon, letakarították az évtizedek szennyétől-porától felismerhetetlenné vált kék csempéket, kisérték a beszürkült kádat, s hála Sára mindent megszerelő képességének, egyszerre, mintegy gongütésre, forró víz folyt a hatalmas oroszlánfejű rézcsapból.

Csak meg kellett várják, hogy kihűljön a víz, hogy belemehessenek, s mert a gondnoki raktárból egy lopott vezetékkel villanyt is vezettek, nem kellett félniük a sötétől, s így hajnalig tartó lubickolásaik egyik játéka az volt, hogy szalmaszállal, óráig voltak képesek csinálni, szappangömböket eregettek.

Előbb még azért versengtek, hogy ki tud többet, hosszú vonatszerelvénynek nevezett láncolatosan egymáshoz tapadó szörnyeket fújni, aztán már csak az érdekelte őket, hogy egy-egy nagyobb buborék minél tovább éljen, s Flóra fölfedezte, hogy kielégülése is hasonló. Eleinte sok apró, delejes áramütést érzett, Sára kezének örökmozgó simogatásától, aztán egyre inkább nőttek és nyúltak a pillanatok, hogy a végén egyetlen hosszan tartó lebegéssé váljon az érzés.

Talán emiatt a kamaszos élmény miatt szerette a kádba vinni a szebb testű klienseit, s aztán az elő- és utójáték idején a férfi testére hószobrokat építeni a fürdőhából, amit aztán addig fúj, mígnem szétpukkantak, s csak a fürdősótól kéklő víz maradt a becézett alakon.

De erről az ipari bűvárok, akik engedélyt kaptak az alászállásra, s hatalmas gömbalakú réz kobakvédőjükkel úgy néztek ki, mintha kimondottan számukra kereszteztek volna időrágta lekvárfőző üstöt berácsolott hajókajütablakkal bűvársisak gyanánt, mit sem tudhattak. A mocskosan habzó, szivacsosan tajtékzó vizet láthatták csak a sisak börtönrácsozatú kémlelőablakán keresztül, s ha

érdekelte volna őket, talán fölfedezhették volna, hogy a különböző szennyező anyagok miatt mennyivel másabbak a hólyagok. Szállni tudók, pillekönnyűek, s az örvényléseken ólmosan tántorgó, daganatszerű duzzanatok.

Flóra, napokkal később, a különleges növények londoni kiállításáról visszatérve, videón nézi majd a lemerülést. A túlpartról vették fel a képsorokat, hosszan, ugyanarra a pontra figyelt a kamera.

Messziről úgy tűnt, mintha csak azért ereszkednének a folyó szennyes tükre alá, hogy aztán buborékfelhőket eregethessenek, amelyek szivárványos szigetként sodródtak tovább a felszínen, azt a téves üzenetet küldve a parton állóknak, hogy azok odalent nem is dolgoznak, csupán csak pőfékelve sétálnak a meder alján.

Ezekből a hólyaghalmazokból néha kiváltak irizáló gömbök, repültek, meglovagolva a szelet, aztán letelepedtek a nádbuzogányok rongyosan barna fején, s az éppen zöldülni készülő fűzek ágain.

Olyan szépek voltak, mintha mindenik egy drágaköveket vagy kristályokat rendszerező tanulmány illusztrációja lett volna.

A parti fák éppen bomlani készülő lombjának hézagos árnyékai, az enyhe szélben, mint egy kísérleti film vetítése, éles fényfoltokat, halványabb ábrákat mozgattak a part holt vizének hínáros tenyészetén, ahol ezerszámra kötöttek ki a szennyvízhólyagok, szivárványosan megtört rajtuk a napfény, s ez a hihetetlen színorgiája a gömböknek feledtette Flórával a szennycsatorna torkolatának szinte még a képből is érezhető bűzét.

A bámuló tömeg Flóra kincseinek felszínre hozatalára várt. De úgy tűnt, mintha csak mélységet mérnének és áramlási sebességet a bűvárok, s azt, hogy a háborúban felrobbantott szennyvíztisztító maradványai között nincsenek-e aknák. Talán fel nem robbant bombákat kerestek, mert a közeli gátat az angolok torpedóhoz hasonló szerkezetekkel támadták a háború alatt, amelyek távolabb, a tóvá duzzasztott részen estek a vízbe, s mint a lapos kövek kacsáztak a felszínen, hogy teljesen le tudják rombolni a villanytelepet s a gát felépítményeit.

Időnként az egyik rohamcsónak csörlőjéről sodronyra erősített kampót eresztettek a mélybe, de rozsdás kerékpárok, törött vécécészek s egy tótágast álló rugójú, fémkeretes matracon kívül semmit sem hoztak a keresések napján a felszínre.

Talán senki sem vette észre a bámulók közül azt, amit Flóra belelátott a képsorokba, hogy a szennyvíz melegétől idejekorán virágba borult vadalmafa rózsaszín tükörképe, mintha meztelen női test lenne, úgy lebegett a habok között.

És talán azt sem, hogy a hűvös tavaszi naplementében, a szennyvízbe kerülő mosószeres miatt, ahogy a távozó motorcsónakok buboréksereget hagytak a folyó felszínén, mintha Iván híres festményének háttere elevenedett volna meg a vadalmafa nőies tükörképe körül.

És a szennyvíz szilárdan lebegő részecskéi miatt, amelyek a nagyobb hólyagokhoz tapadva valóságos burjánzó tenyészzettel keretezték őket, növényivé téve a szervesen örvénylést, olyan volt a csatorna torkolatának felülete, mintha sok-sok ezer bábakalács iparkodott volna, versenyezve, hogy első és egyetlen legyen az almavirágszínben lebegő test ágyékán.

Borián Elréd

Vonaton

Madarász Gyula feleségének,
Madarász Kathy Margitnak

*Száguldanak a sínek.
Az oszlopok mind távolba vesznek,
mint katonák szalutálnak az elmenőknek.*

Megrajzolom kezed, mint egy bíbor sárga
vízparti levelet.

*A tanya kitárt ajtajánál egy kutya ugat.
A fékek időnként sikítanak.
Egy asszony áll távolban a magányos háza előtt.*

Amit megálmodtál éjjel, nappal szorgos kézzel
meghímzed, te okos szívű Pénelopém.
Az a fekete bársony, a „Megidézett örökségünk”,
az a ruha tetszett talán legjobban.

*Az oszlopok mind kisebbek lesznek.
Egy kutya csak áll és hallgat.
Száguldanak a sínek.
A fékek időnként sikítanak.*

Álmodtam színeket és fényeket, varjakat, füveket,
hortobágyi hajnalt, ködös reggelt, téli csendet.
Most megfestem kezed, mielőtt szíved elintéget.

*Egy asszony áll távolban a magányos háza előtt.
Ragyog a pusztuló örökségünk.*

Itt a kezem. Megérte élni együtt rövid hosszú éveket.

Hortobágyi naplemente az utazó öregség.

Zságot András

Ildi a szexiparban

Első nap

Amikor Ildi belépett a szexiparba, első nap megdöbbsent. Nem ilyennek képzelte. Egy idősebb hölgy segített neki, megmutatta, mi hol van, elmagyarázta, mi micsoda.

Ildi világléletében szorgalmas volt, így rögtön leült, s dolgozott műszakzárásig. Nem nevetett senki, ha valamit elrontott, mindenki egyből megszerette.

Tudta, hogy az első nap hatással lesz a másodikra, ez a harmadikra és így tovább. Ildi kitűnt rendszeretével.

Az első nap csak néhány szót váltott kollégáival, illedelmesen bemutatkozott mindenkinek, elmondta, mit csinált eddig, hol járt. Nem volt bizonytalan, de nagyképű sem.

Ildi először nem akart a szexiparban elhelyezkedni, sok rosszat hallott, a bér is alacsony volt, de végül mégis idejött, ám úgy gondolta, egy-két év elteltével keres jobbat. Nem árt, ha itt is kipróbálja magát. Legalább elmondhatja, a szexipar se idegen tőle, ki tudja, hasznát mikor veszi.

Halottfáradt volt, amikor hazaért.

Második nap

A második nap rosszul kezdődött. Ráfogtak valamit, hosszú percekig magyarázkodhatott. A végén ment mindenki a helyére, folytatódott a munka tovább.

A szexiparban a betanulási szakaszban örömmel vesz részt mindenki, a nehézségek két hónap elteltével jönnek.

Délelőtt még egy apró hiba borzolta az idegeket, de Ildi nem riadt meg, hívta a kiségitő személyzetet, akik hamarosan rendbe hozták mindent.

Ebédet adnak, az első nap is adtak.

A második nap paradicsomleves volt és rakott káposzta. Finom volt, de lehetett volna több is.

Délután összeszólalkozott egy kollégájával, mert az ügyetlenkedett, kis híján komolyabb probléma is támadt, majdnem összetört egy szép váza, Ildi nem fizette volna ki a kárt, szerencsére nem is kellett, mert valaki az utolsó pillanatban elkapta a föld felé eső tárgyat.

Sokat dolgozott, alig pihent, míg mások cigarettáztak, ő sétált egyet a friss levegőn.

Ildi remekül érezte magát új munkahelyén.

Volt olyan, aki már húsz éve a szexiparban dolgozott, de nem gondolt arra, a családjának előnyös-e ez vagy hátrányos.

Ildi a férjének mesélt arról, mielőtt munkába állt, hogy lehet, hogy a szexiparban fog dolgozni. A férjét nem érdekelte, nem éltek boldog házasságban.

Ildi a szexiparban töltött második nap után vidáman sétált haza, mindent egybevetve elégedett volt.

Harmadik nap

Ildi már jó ismerősként üdvözölte a munkába korábban érkezőket, gyorsan átöltözött, sietett a helyére.

Otthon lefekvéskor mindig átgondolja az előző napot, így a reggel szerves folytatása lehet a tegnap egészének.

Akik a szexiparban dolgoznak, vidáman élnek, sok barátjuk van, de nem dorbézolnak, senki nem válik az alkohol rabjává.

Ha valaki valamit nem tudott, egy másik ugrott be elvégezni a feladatot, ez nem adott okot a sértődésre.

Ildinek sokat meséltek a tíz évvel korábbiakból, néha mosolyogva, néha bánatosan.

Nincs kötött munkaidő. Egyszer itt voltak, másszor másutt.

A főnök egy negyvenéves férfi, volt egy kis élelmiszerboltja, azt eladta, és már hosszú ideje a szexipar megszállottja.

Ildi összeszámolta, vele együtt húsz nő és tizennyolc férfi jár be.

Nem kellett sokat beszélni, bár ezen a napon még angoltudására is szüksége volt.

Negyedik nap

Ildi elkésett, autóval ment, s dugóba került a Moszkva térnél.

De csak két percet kellett rá várni.

– Itt nem szabad késni – fogadta a főnöke –, inkább induljon el negyedórával előbb.

Ildi mentegetőzött, és ígérte, hogy a jövőben ügyelni fog.

Egy szimpatikus fiatalember állandóan vicceket mesélt, Ildi hamar összebarátkozott vele.

– Ha régóta dolgozol majd a szexiparban – okította újdonsült jóakarója –, idővel ennél jobb munkát is kaphatsz, rengeteg sok pénzzel. Csak a szorgalmadat őrizd meg mindvégig.

Ildi nem árulta el neki, hogy ő végzettségének megfelelő munkát keres majd a nem távoli jövőben.

A reggeli késést Ildi próbálta feledtetni, segített, azt is elvégezte, ami nem az ő dolga volt, kiharcolta, hogy a főnöke a nap végén elégedetten mosolygott rá.

Nem hitte senki, hogy Ildi ezt megelőzően egy percet sem dolgozott a szexiparban, olyan rátermetten mozgott a teremben.

Ildi Ibsen drámáit olvasta az ebéd utáni rövid szünetben, többen odamentek hozzá, és sokan tudták, ki az az Ibsen.

Előző munkahelyét Ildi azért hagyta ott, mert hónapról hónapra késve fizették a bért, hosszas könyörgések után.

Ildi szülei nyugdíjasok, anyukájának elmondta a szexipart.

Hazafelé Ildi beült Anikóval és két fiúval egy cukrászdába, sokáig beszélgettek.

Ötödik nap

Most nem késett el Ildi, mint a negyedik napon, bár ugyanakkor kelt, de egy kevésbé forgalmas útvonalat választott.

– Azért szeretek itt dolgozni – fogalmazta meg Ildi magában –, mert mégse vagyunk annyian, mint egy nagy gyárban, de egyedül se kell unatkozni, mint számos más helyen. Ha az embernek rosszkedve van, hamar felvidítják, mindenféle ember dolgozik itt.

Pletykálnak az idegenek a szexiparról, de nem igaz, hogy válságba jutott, nem csökkent a foglalkoztatottság.

Ildinek nincs gyermeke, említettük, hogy a férjével nem él harmóniában, talán majd most, hogy különköltöztek férje szüleitől, megváltozik az életük.

A szexiparban sem szabad arra várni, hogy a konkurencia csódba megy, dolgozni kell keményen, és akkor a hullámvölgyeket át lehet vészeln.

Egy szexiparban töltött nap felér egy héttel az iskolában, pedagógusként, és kétheti irodai munkával. Ez Ildi véleménye. Hatalmas idegi megterhelés a szexipari dolgozók jellemzője. Ha valaki nem úgy tesz valamit, ahogy kérik, meg kell ismételni mindent, ez pedig a gazdasági hasznot csökkenti.

Ildi tudja, a szexiparban is szükség van észre, akinek semmi élettapasztalata nincs, az ne a szexiparban dolgozzon.

Ildi magánélete nem boldog, de csak boldogtalan, nem viharokkal teli, így a munkáján senki nem veszi észre a keservet, Ildit vidám alaptermészete átlendíti a szomorúságokon. Ildi sokat gondolkodott a mai napon munkahelyén, ezért lelkileg megerősödve ért haza.

Lehet, hogy elválik a férjétől, és hozzámegy valamelyik kollégájához.

Hatodik nap

– Nincs igazad, Ildi, azért nem jó ötlet, amit mondtál, mert hárommal több embert igényel, és ha te odamész jobbra, a szék mellé, akkor te se tudsz olyan hatékonyan dolgozni, mint ahogy szoktál – érvelt a főnök.

Ildi még többször elmondta véleményét, nem szegte kedvét az igazgató, látott, hogy a többiek elfogadták szöszlőnek.

– Legalább egyszer próbáljuk ki, hátha nekem van igazam – vitatkozott.

– A szexiparban dolgozóknak az a feladatuk, hogy a társadalom tagjait kiszolgálják, hogy minél több elégedett ember legyen – fogalmazott Ildi, bár amit mondott, nemcsak a szexiparra, hanem szinte minden foglalkozási ágra igaz.

– Egyetlen ember se engedheti meg közülünk, hogy úgy vegye fel a fizetését, hogy bárkinek az juthasson az eszébe, legyen az újságíró, vegyész vagy kiskereskedő, ő sokkal többet dolgozik a pénzéért, mint a szexiparban az emberek.

Ildi bátran kimondta, ami eddig eszébe jutott, érdeklődve figyelték.

Otthon is igen sokat gondolt a szexiparra, olyan mondatokat hangoztatott ezért, melyek mindenkit érintettek.

– Nem szabad szégyellnünk magunkat a munkánk miatt, se a bevásárláskor, se a hivatalokban. Ne legyünk félszegek, álljunk ki a jogainkért!

Ildi boldog volt, hogy beszélhetett, sokat tanult, és sokat tanultak tőle társai.

– A szexipar egyetlen más iparágnál sem alábbvaló, ezt jegyezzétek meg!

– A szexiparban egy jó munkás aranyat ér, sokat csábítanak közülünk a kohászatba és az élelmiszeriparba.

– Aki a szexiparból tud nyugdíjba menni, annak legalább olyan jó az élete öreg napjaiban, anyagi szempontból, mint egy nagy állami vállalat középvezetőjének.

Ildi szónokolt a szexipar mellett, utána jobban esett mindenkinek a munka.

Teljesen hasonult Ildi a többiekhez.

Hetedik nap

A hetedik napon nem dolgozott Ildi, lustálkodott és mosolygott azon, hogy immár egy hete a szexiparban foglalkoztatják.

Alföldy Jenő

Tartópillérek Kálnoky László költészetében Megemlékezés születési centenáriumán

Kálnoky László hol tragikus, hol komikus, de mindig artisztikus verseiben tallózva, a költői eszmélkedés logikáját követve, egyre jobban kirajzolódik szememben a *gondolkodó* művész. Felmagasodik előttem a filozofikus költő, az, akit – okkal és oktalanul – oly régóta hiányolnak a magyar költészet hazai és külföldi megítélői. A kortárs líránkat sokáig külföldi emigrációban szemlélő Határ Győző így emlékezett meg Kálnoky költészetéről a pályatárs halála után: „*Olyanfajta gondolati költészet ez, amely a világirodalom bölcséleti nagy opusainak számos, szerteágazó neuralgikus pontját érinti, s csak abban reménykedhetünk, hogy majd a késő utódok, diszkiadásaik testes kommentárjaiban, kinyomozzák-feltárják és feldolgozzák e fel-felvillanó párhuzamokat, vonatkozásokat.*”¹ Más alkalommal így írt Kálnoky lírájáról: ahhoz, hogy egy költő „(...) a Szent Ágoston-i emberszakadék mélységét kutassa és felmérje –, ehhez másfolyan tehetség kell, olyan filozofikus lélek, akinek valami életre-halálra szóló konfliktusa van a léttel, az ontológia végső kérdéseivel (...). Ilyen ontikus költő Kálnoky László”.²

Ennek a költészetnek ugyanilyen lényegi tulajdonsága, hogy a lét tragikumára iránti fogékonyságát, gyémántcsiszolói formaművészetét csakúgy, mint csillogó humorát és szatirikus érzékét jórészt az emberi közösség szolgálatára fordította. S ez szorosan összefügg filozófiájával: a gondolkodás útján jutott arra a meggyőződésre, amelybe a népképviselői költők – olyanok, mint Petőfi, József Attila vagy Illyés Gyula – mintegy „beleszülettek” osztályhelyzetüknél fogva. Dacolt a diktatórikus társadalmi korszakokkal, ám ezt az érdemét, furcsa módon, mintha elfődné az, hogy a humanitás szempontjából ugyancsak nem semleges anyanyelvi *művelődést* gyarapította verseivel, műfordításaival. Talán így jó, talán nem: a költészet hol részt vesz a társadalmi küzdelmekben, hol elszakad tőle, hogy az „örök dolgokkal” foglalkozzon: szerelemmel, étellel, halállal, a létezés csodáival és katasztrófiáival. Ám a szabadság és az emberség védelme is a költészet értékteremtő, nagy feladatai közé tartozik. Nem mehet feledésbe, hogyan lett Kálnoky a nácizmus éveiben a zsarnokság ellen szót emelő és a maga sorsát kockára tenni kész költő. Miként segítette – versben is, tettekben is – az üldözötteket a vészorszakban. Unokáinknak is tudniuk kellene, hogyan tiltakozott a nyilasterror ellen, és miképpen vett részt a történelmi újramezítésben. Mint hallgattatta el őt 1948 után az importált bolsevizmus, és milyen értékteremtéssel végezte azt, amit engedélyeztek neki: műfordítói feladatát, s milyen lelki tusákat vívva, milyen hatalom elleni megnyilvánulásokkal adott jeleket az *örök lázadó* természetéről, legyen bár szó az ég vagy a föld hatalmairól. Mindezt a lelki erőknél az egyik legnemesebb képessége

1 Határ Győző: *A kidalolhatatlan „hattyúdal”*. Új Látóhatár, 1986. május 15. (Az idézett szövegben a kiemelés A. J.-tól.)

2 Határ Győző: *A szentaniú*. Szabad Európa Rádió, 1979. szeptember 5. (Kiemelés: A. J.)

is támogatta, ahogy kortársai közül Weöresnél, Pilinszky-nél is: a felháborodással párosult, egyetemes részvét. Részvét a betegség, a politikai üldöztetés áldozatai vagy a harmadik világ korai halálra ítélt éhezői iránt. *Köz- és magánügyek* című verse így kezdődik: „*Ez a kettő kettéválaszthatatlan / akár az ember s az emberiség*”.³

Emlékezünk arra, hogyan sikerült visszanyernie a költői nyilvánosságot a hatvanas évek vége felé. Hogyan újultak meg alkotó energiái a kései prózaverseiben, szonettjeiben, avantgárd stílusú költeményeiben. Céлом akkoriban főként arra irányult, hogy a költőt sújtó, osztályelvű előítéletekkel szemben tanúskodjam mellette, miként vált szellemi szabadságküzdelmében és a lét értelmezésében egyaránt példaadó európai magyarrá. Az emberi léptékkal elérhető „halhatatlanságot”, mindenféle divatos híreszteléssel szemben, meghatározza a költő helyállása a saját korában – de ugyanígy bűn lenne megfeledkezni a maradandóság másik oldaláról: a korszerű világgépét kiépítő, lételméleti kérdésekkel birkózó lírikus nagy verseiről.

A kozmikus, és benne az egyéni lét végső kérdéseit a költő már első kötetében is sokszor érintette. Érdeklődését diákkora óta nemcsak a szerelem keltette föl, hanem az ismeretterjesztő irodalomban megcsodált „*Csillagos ég titkai*”⁴ és a modern fizika hírei is. Ámde csodálatát és döbbenetét ekkor még csak a naiv ifjúkori érzelmek, hangulatok és képzet-társítások részeként, s még nem a *filozófiai*, legföljebb a filozofáló *költészet* szintjén fejezte ki. A hazai költészetről gyakran elhangzott – s napjainkban is elhangzik – az a megállapítás, hogy amennyire gazdag az életes, plasztikus, nagy érzelmi telítettségű versekben, az indulatok, lelkiállapotok bemutatásában, a hazaélmény, a szabadság, a szerelem dalaiban vagy a társadalom jobbítását célzó költeményekben, annyira szegény az egyetemes létre s az egész emberiségre vonatkozó gondolati lírában. Mivel a líra lényege az érzelmkifejezés, így is mondhatom: az *intellektuális érzelmek* fölkelésében, kifejezésében van (állítólag) lemaradásunk. Az ellenpéldák sokaságával sokan cáfolták vagy árnyaltak már ezt az egyoldalú beállítást, Csokonaitól, Berzsenyitől Vörösmartyn, Babitsot át József Attiláig. A nemzedéktársak közül Radnóti, Vas István, Weöres, Jékely, és persze Kálnoky remeklései is kétségessé teszik ezt a kijelentést.

Semmiképpen nem hagyható ki a gondolati költészet nagy példáit felvonultató mestereink közül. Az összefüggő, nagyszabású gondolati költemény lehetőségeit fölillantotta már a korai *Szanatóriumi elégiáiban*, de még ez is szorosan tapadt az egyéni sorshoz és a sanatóriumi sorstársak (Vörösmartyval mondva) „*hamar halandó*”⁵ léthelyzetéhez, s csak jelképesen érintette a kor világvágyát, a világhatalomra törő demagógok által háborúra vezényelhető tömegember veszélyességét.

Teljesebb világgépének kivetítése a '48 utáni elnémíttatás első feloldásakor, *A létezés rémségei* című ötrészes kompozíció megírásával kezdődött el.⁶ Hozzátennem, hogy a „teljes világgép” a költészetben múról múre a lírai pillanat függvényében bontakozik

3 A *Köz- és magánügyek* kötetben először in: *Hőstettek az ülőkádban* (1984–1985).

4 James Jeans *A csillagos ég titkai* című könyve a harmincas évek népszerű könyve volt – Kálnoky erre hivatkozott önéletrajzi vallomásaiban mint korai tájékozódásának egyik forrására.

5 Vörösmarty: *Tündérvölgy*, 1. vsz. (1826)

6 Kálnoky első kötetében, *Az árnyak kertjében* (1939), az *Elégiáiban* már fölvetette a keresztény neveltetésétől eltérő, a gondviselőt kétségbe vonó gondolatát. „(...) Belém nevelték, / hogy téged, ki magadat koronáztad / királlyá, istenévé mindeneknek, / tisztelni kell, de végre most kimondom, / hogy félek tőled tán, de nem szeretlek, / mivel hibára halmoztál hibát, / s szándékkal vagy kontár-mód létrehoztad / minden világok legrosszabbikát, / hol csak a pusztulás uralkodik.” Kétyeiei ellenére is keresztény alapról hangoztatta eretnek nézeteit: Krisztusról mint az emberiség mártírjáról való hite nem ingott meg, sőt, az ő sorsát is számon kérte az Úrtól: „Megíratott, hogy egyszülött Fiad / érettiünk halt meg egykor a keresztfán / ama rút, eredendő bűn miatt. // Hívott halódva, de hiába, téged. / Fiadat is elhagyta volna hát? / Hulló vére azóta

ki, még a Kálnoky-féle *objektív lírában* is, tekintve, hogy a líra még a „személytelenségre törekvő” változataiban is eredendően szubjektív művészet. Kálnoky nem személytelen, még a „tárgyas” verseiben sem. Megőrizte személyességét *A létezés rémségeiben* is, amelyben alig adott teret a létezés többé-kevésbé mindenki által ismert gyönyörűségeinek. De a költészetről szóló második részben, a *Szférák zenéjében* a kozmosz rendjét jelképező összhangzat akkor is megsejteti a harmóniát, ha ő maga passzív és magányos médiumsze-
 repre ítéltetett. *A létezés rémségei* nagyszabású gondolati költemény. Öt tétéle (*Gyászos végű kaland; Szférák zenéje; A dicsőség törmelékei; A kárhozottak himnusza; Óda a reménytelenséghez*) összesen meghaladja a kétszáz sort. Mellőzi a személyes megszólalás lírai helyzetének megjelölését, kerüli az egyéni szempontokat. Érzelemlifejezése *magából a gondolatból fakad* – ez teszi filozofikus költeménnyé. A kozmoszba vetett ember kétségbeesését fejezi ki nagy szenvedéllyel. A teremtés kárvallottjainak kórusát megszólaltató negyedik rész, *A kárhozottak himnusza* után a lemondás hősiességét zengi a záróvers, az *Óda a reménytelenséghez*. Komor ünnepélyességgel hívja ki maga ellen az elkerülhetetlen, az emberre váró *nihil* perspektíváját: „*Tárd ki sarkig, nemes reménytelenség, / semmibe nyíló ablakaidat!*” A költemény egy szimfonikus zenekar fenségével közvetíti, hogy a költő vállalja, amit a sors az emberre mért. Az ötvenes évek elején ismét mélypontra süllyedt történelem s a gondolkodástörténet logikáját követve jutott el a súlyos költői ítélet kimondásáig. A létben a tetszetős látszatok ellenére káosz uralkodik, s a rendtevő emberi törekvések, a legnemesebbek is hiábavalónak bizonyultak.⁷A nagy vers katarzisa a mindenre elszánt gondolatnak megfelelő zenei ívelésében rejlik. A prófétikusan kíméletlen ítéletek a schopenhaueri, nietschei filozófia vagy a Wagner-zene méltatásaiban elterjedt szóval jellemezhető: a *heroikus pesszimizmussal*. Nagy energiataralékok mozgósítása kellett később ahhoz, hogy mégse *A létezés rémségei* legyenek Kálnoky világszemléletének végszavai. Mert figyelmeztetésnek nagyszerű ez a mű. Baljós ítéletei indokoltak a lehetséges harmadik világháború küszöbén – de zsákutcás álláspontja nem lehetett elég a költészet folytatásához vagy az újabb nemzedékek élhetőbb jövőjéhez.

A létezés rémségeiből teljességgel hiányzik az a fordulat, vagy akár csak sejtetett lehetőség, hogy a kiábrándító tények tudatában *mégis* földereng valami halvány remény. Kálnoky évszázadában már nincs helye Goethe, Madách vagy akár József Attila mégoly megfontolt bizakodásának. A világháborúk, a népiirtások, a gyarmatosítás, a faji, majd a vers írásakor az osztálydiktatúra formái s a személyes megpróbáltatások hatására a reményvesztettség ontológiai meghatározottságként jelent meg a műben. *A reménytelenség pátosza* újszerűn hat líránkban, bár Kölcsey már megírta, hogy „*Minden hiábavaló*”⁸, és Vörösmarty is megzendítette a „*Nincsen remény!*”⁹ húrját. Az értékek visszájukra fordulásának Nietzsche volt a legfőbb apostola. Lesújtó világképet vizionált olvasóinak – Isten

minket éget.” A krisztusi példa mindig mély tisztelettel töltötte el, ahogy *A magyar költészet*hez című kései versében is láthatjuk.

Végletes nézeteket és szkeptikus gondolatokat Kálnokynak még számos más verse közvetített az ötvenes évek elején – pl. *Jegyzetek a pokolban; A teremtés kudarca; Emberszabású panasz* (in: *Letépett álarok*, 1957). Ugyanebben a kötetben a *Vezeklés káromlásért* mintegy visszavonja az *Emberszabású panasz*nak azokat az állításait, amelyek szerint még a legnagyobb költők és gondolkodók sem tudták felfogni azt, hogy a teremtő tragikus tulajdonsággal, a halál tudatával ruházta fel az embert. *A Vezeklésben* mégis a szó hatalmát hirdeti. *Ars poeticájában* pedig saját költőszerepére vonatkoztatja e szavakat: „*Költő vagy, hát ne féltsd magad / pokoltüzétől a jelennek.*”

7 Az *álarok* kifejezést úgy is értelmezhetjük a vers címében és szövegében, mint a hinduk Buddha anyjának, Mayának fátyolát, a dolgok és a titkok leplét, mely elhomályosítja és megféveszti látásunkat.

8 Kölcsey: *Vanitatum vanitas*, 1823.

9 Vörösmarty: *Az emberek*, 1846.

haláláról s az Antikrisztus eljövételéről prófétált.¹⁰ A nyájszerű, szolgasorsával megbékélő tömegemberről mondott filozófusi szavakat Kálnokyval együtt igazolva látták a 20. század kiválóságai, akik átérték a világháborúk, a terror, az elnyomás változatait. Ismerték a tőkés társadalmakban falanszterként megvalósult egyformásítást, az ember géppé züllesztését s az uszítók által kirobbantott háborúk haszonélvezőit – azt a típust, amelyet Franz Kafka, George Grosz, Derkovits Gyula vagy Karinthy Frigyes írott és festett karikatúrái ábrázoltak a harmincas években. Kálnoky elégedetten pófékelő „John Bull”-nak, pilsenit szürcsőlő „Herr Mayer”-nek és a tőzsdelapot bújó „Mister Brown”-nak írta le 1944-ben a tíz- és tízmilliók életét követelő háború kufárjait, a Charles Chaplin-i „*Modern idők*”-nek ezeket az elősdijeit.¹¹

A *létezés rémségeinek* címe arra utal, hogy a „lírai pillanat”, mint a *kétségbeesés* szélsőséges lelkiállapota, igézte meg a költőt. A létezésnek biztosan van *rémséges* oldala, erről megrázó képeket vizionál, és meggyőző érveket sorol a vers. A fiatal Kálnoky persze részesülhetett az élet szépségeiben és gyönyörűségeiben is, de ezekről nem tudott beszélni akkori helyzetében, miután 1942-ben egészsége megrendült, tudóműtétje után a szerelemben is romlottak az esélyei, s már zajlott a világháború. A költeményben az a nagyszerű, hogy érvei mégsem a magánember pusztá hangulatát vagy életérzését fejezik ki, hanem mint objektív, tudományosan is alátámasztható, és az elszomorító történelmi kilátásoknak megfelelő, *általános emberi* tanulságot támasztják alá. A vers szenvedélyessége a magasra hevített dikciónak, prófécianak, a felségesen komor képeknek, a tudományosan bizonyított parányiságunknak és minden illúzió szertefoszlásának köszönhető. A Kálnokyt illetően gyakran emlegetett *objektív líra* elnevezés érvényes erre a sötétben látó, *romantikus*an szélsőséges verskompozícióra is: a tárgyi közvetítő és hitelesítő elem az ötödik részben megidézett Einsteinnel egyidejű fizikai-filozófiai világgép, melyben a hit csekély kiutat kínál.

A mű végső akkordja mesterien foglalja össze és zárja le mindazt a „rémséget”, amit az egyetemesség távlatában Kálnoky végigszemlél: „*Tárd ki sarkig, nemes reménytelenség, / semmibe nyíló ablakaidat!*” Nagy zeneművek zengnek ilyen erővel – és nagy költemények, mint Vörösmarty, Babits, József Attila versei. Pilinszky valamivel később arra jutott, hogy remény nélkül is van hit, de Kálnoky a hitében is megrendült. Érdemes azonban visszalaopozni a versszimfónia második „tételére”, a *Szférák zenéjére*. Ez ugyanis a végső kérdéseket feszegető, tragikus költői alkotások végső menedékéről, *magáról a költészetről* szól. Arról a belső késztetésről, amely még az olyan művekben is győzedelmeskedik, mint Kölcsy *Vanitatum vanitasa*, Vörösmarty *Az emberek* című, kétségbeesett ódája. A „nincsen remény”-nek ezekhez a jeremiááihoz kapcsolhatók *A létezés rémségeinek* végszavai az ötödik versben, *A kárhozottak himnuszában*. Csakhogy a *Szférák zenéjében* olyasmiről van szó, amiben csupán a költő illetékes, és amiben csak ő találhat vigaszt. Igaz, Kálnoky ebben a részben (és még az életmű számos helyén) a földi lét nyomorúságos rabjának állítja be önmagát¹² – de olyannak, aki még így is képes arra, hogy a kozmikus összhang nagy élményében részesüljön. „*Meg-megrezdülök, mint hangvilla-ág, / ha olykor álmélkodva fedezem fel, / hogy mossa sziklabörtönöm falát / az egyetemes, örök zenetenger, s derűje a boldog harmóniának, / ha*

10 A 20. század abszurdításai közé tartozik, hogy a náci faj magasabbrendűséget hirdető ideológiája éppen a társadalomról végtelenül arisztokratikus képet alkotó Nietzsche nézeteit használta fel, amikor a vezér és társai engedelmes, egyéniségüket feladó „nyájbemberek”-ként terelték a frontra saját nemzetük fiait.

11 L. in: *Hírek az éterben*, 1943. Kötetben: *Lázás csillagon* (1939–1956).

12 Szükségesnek tartom, hogy itt is idézzem Határ Győző higgadt ítéletét: „(...) *dőreség volna állítani, hogy Kálnoky nem élvezi és sohasem élvezte elidőzését ebben a siralomöölgyben.*” H. Gy: *A szemtanú*, I. a 2. sz. jegyzet. Humora jóval inkább emlékeztet Weöres Sándorra, mint Pilinszkyre sorstársai, lelki rokonai közül.

foszlányokban is, cellámig árad” – írja. Az utolsó előtti Kálnoky-kötet, a *Bálnák a parton* egyik darabja, a *Hangok szólítanak* visszhangzik harminc évvel később e sorokra: „*Bennem zeng a világ, / ki a világot visszazengem.*” A költészet sajátos ereje szól itt, az, amit Nagy László egy helyütt így fejezett ki: „*Szavaimban hatalom van.*” Ez a költői öntudat a kételyektől és önbizalomvesztéstől gyötört Kálnokyban is megvolt. De legkomorabb költeményében, *A létezés rémségeiben* is felhangzott a szférák zenéjét meghalló és közvetíteni tudó költő vallomása, mely nem nélkülözi a *művész* öntudatát.

A Kálnoky-életmű 1950-től újjászülető korszakában megfigyelhető az a belső vita, amelyet a költő önmagában folytatott a kétségbeesés filozófiája s az újra és újra feltámadó, majd lelombozó, de olykor mindenben fölülkerekedő remény és hit érvei között. *A létezés rémségeitől* nagyot lépve az életműben, a *Letépett álarcok*¹³ című költeményére szeretnék rámutatni. Amennyiben Kálnoky a saját létének értelmét vagy katarziszt a *Szférák zenéjében* vagy a *Hangok szólítanak* című vers írójaként a költő *médiumszerepében* találta meg, akkor a továbbiakban az egyetemes kultúra két nagy személyiségéhez kapcsolható az az erkölcsi energia, amely bizakodását és az emberi élet igenlését a legmagasabb szintre visszahívta.

Ez a két alapvető személyiség: Prométheusz és Jézus Krisztus.

A *Letépett álarcok*, amelyet a hetvenes évek elején írt a költő, a *prométheuszi példára* építi a vereség helyzetében sínylő, kudarcra ítélt és boldogtalan sorsú értelmiségi önmagára eszmélését. Azt, hogy a „*halálra szánt, féregcsupasz teremtmény*”, az elemeknek és a vadaknak kiszolgáltatót, önmagában élehetetlen ember miként számíthat az *ész* lángjára és a *közösségre*, a *jók*, a szellemi emberek összefogására. A gondolkodók, alkotók egymás vállára állva jutnak mind magasabbra, hogy legyőzzék a természet gonosz erőit, és jóvátégyék az emberségükből kivetkőzötték gaztetteit. Az „*eszméletre ébredt sárkolonc*” teremtéstörténeti mítosza megteremtett már az ógörög kultúrában éppúgy, mint más népek mitológiájában vagy vallásában. Az ember egymagában *védtelembb a csigánál*, de „*annál veszélyesebb sokadmagával, / s kit fölfelé visz a szárnyas tudásszomj*”. E vers jelzi: Kálnoky vívódása a *prométheuszi ember* fölismeréseivel jutott először nyugvópontra – akkor is, ha a továbbiakban még sokszor írt elkeseredett, ám az emberi lét sötét oldalán is pontosan tájékozódó, a tiltakozást, a küzdelmet és az ontológiai lázadást vállaló, „*férfiasan pesszimista*” költő, ahogy Vas István jellemezte őt a hetvenes évek elején.¹⁴

Érdekes összevetni a *Letépett álarcokat* a nem sokkal korábbi *Hérosztratosz*-szal.¹⁵ Egyik a másiknak szinte az ellenverse. Az összevetés azért érdekes, mert sok hasonlóságot fedezhetünk fel köztük, akkor is, ha a *Hérosztratosz* nyugat-európai formában, *jambikus triméterekben* szól, a *Letépett álarcok* pedig lazán jambikus szabad vers – de közös bennük a nagy színpadi szerepekhez illő, heves dikció. Szerepvers mindkettő – a költői én azonban saját indulatait tárgyasítja mindkét költeményben. A *Letépett álarcok* lírai hőse az *alkotó*, a konstruktív, *Hérosztratosz* pedig a *romboló*, a destruktív ember archetípusa. *Hérosztratosz* mitológiai figurájának tirádái annyiban vonatkoztathatók a lírai *énre*, amennyiben egy Jágó vagy egy III. Richárd alantas indulatai Shakespeare-re: nem az erkölcsök megcsúfolásával, hanem a gonosz alakításának művészetével találkozunk mindegyik esetben. Kálnoky mindkét költeményének, a *Letépett álarcok*nak és a *Hérosztratosz*nak is a görög mitológiához van köze. A *Letépett álarcok* prométheuszi vonásai közt említem azt is, ami az önfeláldozó titán és a tűz fegyverével megsegített ember viszonyának kölcsönösségére utal: a versben ábrázolt, allegorikusan általánosított őskori ember „*egy mélyre sülyedt isten menedéke*”. Az olümposzi istenek bosszújától ötszáz évig tartó kínokkal sújtott Prométheusz dicsőségét

13 Kötetben először in: *Letépett álarcok – Válogatott versek*, 1972.

14 Vas István: *Gyógyító pesszimizmus* (1970). Kötetben in: *Az ismeretlen Isten*, 1974.

15 Kötetben először in: *Lángok árnyékában* (1957–1969).

az általa megmentett (és egyes mítoszváltozatok szerint általa is teremtett, „sárból gyúrt”) emberiség hirdeti a titán dicsőségét mindaddig, amíg él fajunk. A mű közösségi gondolata minden népre és nemzetre kiterjed: *emberiségvers*. A *Letépett álarcok* és a *Hérosztratosz* az emberi lényeg megragadása – egyik a színéről, másik a visszajáról.

S most nézzük a krisztusi példát, amelyet Kálnoky *A magyar költészet*hez című versében idézett föl a nyolcvanas évek elején.¹⁶ Megjegyzem: a művelődés történetében több alkalommal is összevetették a prométheuszi és a krisztusi történetet. Közös bennük, hogy mindketten feláldozták magukat a gyámoltalan, illetve az eredendően bűnös emberért. *Megváltók* tehát mind a ketten. Istenségek, akikhez hasonló *emberpártoló* felsőbbrendű lény többé nem létezik ilyen fokon még egyszer az ógörög vallás, illetve az Újszövetség szerint. A görögség Prométheusza és az Újszövetség Jézusa között kultúrtörténeti megfelelés van; nem térek ki arra, hogy egyéb vallások közt is van ilyen. A két, emberiséget gyámoló isteni alak nem véletlenül bukkant föl Kálnoky életművében. A legfőbb gondviselő iránti hiányérzete hívta létre őket egy-egy kiemelkedő versében. Fölismerte rajtuk azokat a stigmákat, amelyek őket az emberiség jövőjének közös ismérvével jelölték meg. Az Isten hiányát sirató, a hitetlenül is hívó, s legalább *az Isten iránti szükségletet kifejező költészet* ama hagyományához csatlakozott Kálnoky, amelyet Ady, József Attila, Nemes Nagy Ágnes és még számos nagy költőnk műveiből ismerünk. (Következtesen hívó nagyjaink, mint Babits, Rónay, Pilinszky, más összefüggésben említendő: az ő hitüket alig, vagy semeny nyíre sem kezdte ki a kétely, noha ők is szenvedték a gondviselés hiányát.)

Költészetünknek ezek a nagyjai a konvenciókon alapuló hit elleni lázadásukkal együtt is mélyen benne gyökereznek a keresztény kultúrában. Úgy vélem, nem pusztán a művelődési tradíció, és pláne nem a konvenció kedvéért nyúltak a krisztusi hagyományhoz.¹⁷ Kételyeik, a hitükben való megrendülésük és/vagy a tudományos gondolkodás igényének ellenére a keresztény erkölcs érvényesül műveikben. A hit fogódzója nemcsak az ész bizonyosságát követelő egyéni lélekben jelenik meg mint óhaj, hanem kollektív lelki szükségletként is létezik majd’ minden közösségben. Az ész és a hit együttes igénye sokszor megmutatkozott már a költészetben csakúgy, mint az ismeretek határán megtorpanó filozófiai gondolkodásban, a legmodernebbekben is.

*A magyar költészet*hez című versében Kálnoky a krisztusi példához kötötte a hazai poéták hagyományos áldozathozatalát a nyelvi, történelmi és kulturális közösségért. A mű keletkezése táján, a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján támadt fel az a divathullám, amelynek hullámlovasai szerint „A költészet példátlanul lesüllyedt a hetvenes években”. Kálnoky *Túlbugzó sírásóinkhoz*¹⁸ címmel három szonettből álló költeményben szállt vitába ezzel az állítással, s vitafelének nevét a szövegbe simuló szójátékokkal emlegette versében. Cáfolatul pedig olyan műveket sorolt fel az évtizedből, mint Weöres *Psychéje*, Nagy László *Jönnek a harangok értem* című kötete, Pilinszky *Szálkákja*, Kormos István *Szegény Yorickja* – és a saját, „olasz szonettek”-ből álló, mesteri triptichonja, amelyben az előbbiekre hivatkozott.

A kritikust, Balassa Pétert – a fiatalon már tekintélyes prózaíró, Esterházy Péter közbenjárására – Kálnoky megkövette a személyt bántó kijelentéseiért (*Ha túllövünk a célon*), de nem vonta vissza versének gondolatát, sőt megtoldotta *A magyar költészet*hez című versével. E dithüramboszi mű a hazai líra krisztusi arcát mutatja föl. A szenvedő Krisztusét,

¹⁶ Az *üvegkalap* (1980–1981).

¹⁷ Ugyanezt elmondhatjuk a Mária-, illetve a hazai Boldogasszony-kultuszról is, amelynek irodalmi, képzőművészeti és zenei remekművek sokaságát köszönhetjük az európai és egyéb kultúrákban is.

¹⁸ Kötetben először in: *Az üvegkalap*, 1981. Ami a *Túlbugzó sírásóinkból* a kritikus személyére vonatkozott, azt Kálnoky lovagiasan visszavonta az ugyanebben a kötetben megjelenő, *Ha túllövünk a célon* című, B. P.-nek ajánlású szonettben. A monogram Balassa Péter irodalomtörténész nevének rövidítése.

azét, akit golgotai útján is ócsárolnak és *vesztét kiáltják*, s követelik, hogy tanításait visszavonja. Tisztán kirajzolódik a kép, amelyet a katolikus neveltetésű, jóllehet a felvilágosult, volterianus¹⁹ értelmiségi útját választó Kálnoky alkotott az Atya és a Fiú (illetve Zeusz és Prométheusz) viszonyáról. „(...) *a sűrűsödő sötétben elkiáltod ama végső szemrehányást: »Miért hagytál el engem?« / Pedig, ha földöntúli hatalmaktól nem is remélhetsz / szabadulást, még itt vagyunk néhányan / hűségese tanítványaid közül, / s igazadat hirdetjük az évszázadoknak.*” A küldetéses magyar líra híveként írta ezt. Csak néhány kedvencének nevét sorolja versében: Berzsenyiét, Petőfiét, Aranyét, pedig személyes barátait, Radnótit, Vast²⁰, Weörest, és egyik legfontosabb ifjúkori tanítómesterét, József Attilát is említhette volna – de a stilisztika szerint elég, ha három példát mondunk igazunk szemléltetéséül. Kálnoky az eszméiért küzdelemre kész költőként szólalt meg, s kifejezte a magyar költészetbe vetett hitét. „*Lehet, hogy az én szavam keveset nyom a latban, / és pusztába kiált szavam, mégis kiáltom: / Az elcsigázott izmok újból erőre kapnak, és hiába gyömöszöltek / szűk sírbarlangba ellenségeid, / harmadnapra virradva, / nekifeszül karod, és a zárókövet elhengeríti, / te pedig megújult dicsőségtől sugárzó arccal / megint kilépsz a napvilágra, / s míg nyelvünk él, hirdeted az Igét!*”

Kálnoky gondolkodói vilásképe annyiban emlékeztet Nietzschére, hogy a verseiben kifejezett ítéletei egybevágóan gondolkodónak azzal az illúziókat elvető, *kriticista* tétellel, hogy „*a tudás elsősorban a rossz tudása*”.²¹ De életműve, keserű tapasztalatainak ellenére, nem az emberi nem iránti bizalomvesztés és legkevésbé sem az „antikrisztusi” elv jegyében teljesedett ki. A megisztult és önmagára talált emberiséget ünneplő verse, az *Igére*t²² osztatlan hittel tanúskodik erről: „*Már nincsen a légkörben semmi baljós. / Boldogságunkban térdre roskadunk, / s úgy érezzük a fényt felénk hatolni, / mint egy aranyszárnyú ígérést.*” A mű szemlélteti, hogy költőnk az egyéni szabadságot és üdvöt összeegyeztette a közösség jövőjének érdekeivel. Ezt nevezzük a költészetben *szolgálat*nak. Nem önellentmondás, ha valaki egyszerre hívő és hitetlen: az emberi természet ambivalenciáinak megfelelően a gondolkodás maximumára törekvő ész és a reményt mindenben túl megőrző hit együttesen alapuló *teljesség* inkább, ez pedig az önmagára a világra eszmélő emberiség együttes tapasztalatán nyuszik. Kálnoky ezért a *totalitás*ért a legnagyobbakhoz tartozik.

19 Voltaire sem volt ateista, csupán elvárta, hogy ameddig az értelmünk képes elhatolni a világ megismerésében, addig ne álljunk meg a gondolkodásban, s ne pótoljuk az ésszel hittet, homályos tanokkal.

20 Radnóti krisztianizmusa közismert. Vas István esetében utalhatok *A názáreti Jézus története* című, önálló könyvben megjelent elbeszélésére (1985). Kálnoky „magánzó”-nak nevezte magát, mégsem az önösen bezárkózó individualizmus híve. Tanúskodik erről pl. a harmadik világ „*felpuffadt hasú, kóróvá száradt lábú, karú, fekete bőrű gyermekek*”-et részvétellel emlegető verse. *Elhárító kíváncsiság*, in: *Bálnák a parton* (1982).

21 In Friedrich Nietzsche: *Hajnalpir – Gondolatok az erkölcsi előítéletekről*, illetve *Jón, rosszon túl*. Nietzschének inkább azokat a gondolatait vállalta, amelyek szerint „*szabad szellem az, aki másként gondolkodik, mint ahogyan arra származása, környezete, a világban elfoglalt státusa rendelné*”. Szabad gondolkodásának (ami nem egészen azonos a szabadelvűséggel) tulajdonítható, hogy esztétikai ízlése teljesen előítéletek nélküli volt, s a hetvenes évek végétől (Pilinszky és Rába György kivételével) újjászerveződő Újhold-kör nagy megbotránkozására gyönyörű gyászversben búcsúztatta el a „népi”-nek besorolt, 1978-ban meghalt Nagy Lászlót. (*Sírató – Nagy László emlékének*)

22 Kötetben először in: *Farsang utóján* (1970–1975).

Kovács Krisztina

„Fiatalkori arckép távolról”

(Grezsza Ferenc indulásáról)

A dolgozat címe, *Fiatalkori arckép távolról*, Ilia Mihály Grezsza Ferencről szóló nekrológiát (*Fiatalkori arckép távolodóban*) idézi, amely a *Tiszatáj*-ban búcsúztatta Grezsza Ferencet 1991 augusztusában. A nekrológ sorainak felidézése nemcsak azért lehet érdekes, mert Ilia rövid megemlékezése az életmű fontos pontjait annak lezárulása pillanatában összegezte lényeglátóan, hanem azért is, mert személyes kapcsolat hiányában ez az írás természetesen az akkor felvázolt portrét és életművet távlataiban látó gesztusokat tehet csupán, amelyek azonban éppen e személyesség hiánya miatt egy már valóban távolról látott és látható tudományos pálya jellegét, természetét, motivációit és forrásait kutathatják.

Tanulságos felidézni Ilia 1991-es sorait, aki, miután búcsúztatójában Grezsza Ferenc szellemi indulásáról, egyetemi éveiről, a rá nagy hatást gyakorló oktatóiról, egyetemi szemináriumairól szól röviden, a tudományos pálya kezdeteiről így ír: „*Grezsza szakdolgozatát Juhász Gyula máramarosszigeti éveiről írta 1956-ban, amely az Irodalomtörténeti Közleményekben meg is jelent.*” Az emlékező szöveg fontosnak tartotta kiemelni, hogy Grezsza Juhász máramarosszigeti kötődései után megírta „a Négyesy-szemináriumok történetét”. „[Á]túvárolta Négyesy László egyetemi zsebkönyveit, összeállította ennek a nagy hatású nemzedéknek az előadásait, névsorát. Ez a munka bizonyította be a magyar irodalomtörténetben, hogy a modern magyar irodalomnak van más forrása is, mint az újságírás. A tudományra és a világirodalom ismeretére irányította a szakma figyelmét. A módszer, ahogyan Grezsza Ferenc a pontos adatgyűjtést végzi, és erre teóriát épít az első könyvében, jellemzője lesz későbbi munkáinak is. Nem mások által feltört terepen jár, maga fedí föl az ismeretlen anyagot, és tézisei mögött nagyon gazdag adatbányák vannak. Korai műveiben jól láthatóak egyetemi tanárainak irányító kézjelei, de az önállóságra törő fiatal tudós sajátos tudományos módszere is kitűnik már.”¹

Valóban, a Juhász Gyula máramarosszigeti éveiről szóló, az *Irodalomtörténeti Közleményekben* 1957-ben megjelenő tanulmányt (*Juhász Gyula Máramarosszigeten*), Grezsza Ferenc első tudományos publikációinak egyikét, nemcsak azért érdemes ma is olvasni, mert a költő életének addig alig kutatott időszakáról mondott érdemlit, újat, hanem ha figyelmesen vizsgáljuk a tanulmányt, sorai az alakuló tudósi pálya jellegéről is elárulnak valamit.² Elsősorban Grezsza Németh László-kutatásairól szokás mondani, hogy életmű és interpretálója személye összeforrt egymással, és ebben a modellben az egyéniségek különbözősége ellenére is az esetleges alkati, ízlésbeli azonosságok látszódnak. Az ezzel kapcsolatos elképzeléseket foglalta össze Vekerdi László a már idézett, Grezsát búcsúztató *Tiszatáj*-szám egyik írásában: „*Grezsza műve a Németh László-i életmű szervező és kiszakíthatatlan*

1 Ilia Mihály, *Fiatalkori arckép távolodóban*, *Tiszatáj*, 1991/8. 56–57.

2 Grezsza Ferenc, *Juhász Gyula Máramarosszigeten*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1957/4. 349–371.

részévé növekedett. Eggyé vált vele.³ Domonkos László *Az életmű-mester* című, a Délszigetben megjelent, az irodalomtörténészre emlékező szövegében fel is elevenítette egy korábbi interjú jelenetét, amelyben Grezsa Ferenc a Németh László-oeuvre iránti érdeklődése motivációi közt Németh pedagógia iránti szenvedélyes, és a korszakban, az ötvenes években életidegennek, vagy akár egzotikusnak ható professziójáról írt. Domonkos felidézte azt a beszélgetést, amelyben Grezsa Németh László szövegeivel való megismerkedésének történetét mesélte, kecskeméti gimnazista éveit és nagy hatású mestere, Orosz László inspiráló hatását is említve ennek kapcsán. Grezsát, elmondása szerint lenyűgözte, hogy ebben az időszakban, az ötvenes években valakinek (Németh Lászlónak) a pedagógia legyen a legfőbb problémája.⁴ Mindez alapja lehetett a tudós, értelmező Grezsa pedagógia és oktatás iránti, életprogrammá is fejlesztett szenvedélyének, ám a korai publikációkat olvasva, a Juhász Gyula egyetemi éveivel foglalkozó fiatal kutató első tudományos közleményei karakterét is kijelöli, értelmezhetővé teszi formálódó szemléletét. Bár az első, folyóiratban – a *Tiszatájban* – megjelent publikáció, a *Fielding nézetei az életről és az irodalomról: Halálának 200. évfordulójára* világirodalmi témával foglalkozott, Henry Fielding gondolkodói karakterének tárgyalásakor szerzője a filozófiatörténeti kontextualizálás kezdeményeit is elemezni próbálta. A második, ugyancsak a *Tiszatájban* közölt Grezsa-írás, a *Juhász Gyula elfelejtett ifjúkori verseiről*, filológiai és textológiai novumokat is tartalmazó közlemény, adatai pedig a későbbi nagyszabású Juhász Gyula kritikai kiadás munkálataiban is hasznosulnak majd.

A korábbi egyetemi szakdolgozatból kinövő *Juhász Gyula Máramarosszigeten* valójában a kutató harmadik folyóiratban megjelent publikációja.⁵ Ez a dolgozat témaválasztásában és felfogásában is sokat árul már el a későbbi érett tudós karakteréről. Nemcsak annyiban, hogy benne a fiatal irodalomtörténész a költői oeuvre addig alig szemügyre vett, forráshiányos szakaszához nyúlt, hanem abból a szempontból is, ahogy a problémákat érzékeltette és láttatta. Grezsa tanulmánya portrét rajzolt, amelyet Máramarosziget etnikai, szociokulturális viszonyainak ismertetése, társadalomszociológiai, művelődéstörténeti és helyenként mikrotörténeti vonások egészítettek ki. Írásában még geomorfológiai tényezők is felvillantak annak bizonyítására, hogy az izgalmas összetételű és gyökerű városban magát idegennek érző, a természet szépségétől kevéssé lenyűgözött költő lelkiállapotát kifejezzék. A tanulmány ezt a hangulatot érzékletes képpel fejezte ki, amikor a magára számkivettként tekintő Juhász Gyuláról azt írta, hogy a város folyója, az Iza is csak annyiban érdekes a fiatal költő számára, hogy a Tiszába ömlik, amely Szegedhez ér.⁶ A piaristák algimnáziumában latint és magyart tanító, az őt lenéző szerzetes tanártársaival kevéssé, inkább diákjaival érintkező költő Grezsa meggyőzően argumentált értelmezésében itt alakította ki saját pedagógiai elképzeléseit is. Jellemző az is, hogy legjobb itteni barátja, Halmai Bódog mint az első modern pedagógust jellemezte a tanár Juhászt, aki az élettől elszakadt tananyagot szuggesztív előadásmódjával tette érdekessé.⁷ Grezsa e korai írása az anyagot szenvedélyesen fellelő kutatót mutatta abban is, hogy a viszonylag kevés adat ismeretében is kísérletet tett egy szociokulturális kapcsolatrendszer felvázolására. Ebben a rendszeralkotó kísérletben az Adyval, Babitscsal, Kosztolányival való levelezés akkor még új adatainak összegzése, vagy a máramaroszigeti hetilapokhoz fűződő kap-

3 Vekerdi László, *Grezsa Ferenc sírjára*, *Tiszatáj*, 1991/8. 62–64.

4 Domonkos László, *Az életmű-mester*, *Délsziget*, 1991/20. 2 (Borító).

5 Grezsa Ferenc, *Juhász Gyula Máramarosszigeten*, i. m., 349–371.

6 *Uo.*, 351.

7 *Uo.*, 352.

csolat felfejtése is helyet kapott. Közülük a *Máramaros*, a *Máramarosmegye* és a *Tiszavidék* voltak azok, amelyekkel a költő kapcsolatba került, a társaságok, szerveződések közül a Tanügyi Körben és a Szilágyi Körben szerepelt. Grezsa cikke saját definíciója szerint csupán a szerzői biográfia vázlatja volt, amely azonban a fiatal költő világnézetének alaprétegeire, bonyolultságára és ellentmondásosságaira is nagy figyelmet fordított. A megrendült egészsége és szellemi otthontalansága miatt öngyilkosságot megkísérlő költő kórképeinek felrajzolása ebben a struktúrában ugyanúgy helyet kap, mint a Budapestre visszatérő, a Gauguin-tárlatot megnéző, és annak motívumait lírájába (l. *Primitíva*) építő, vagy a Kosztolányival Szegedet és környékét járó, a népi vallásosság archaizmusa és szinkretizmusa iránt erősen érdeklődő ifjú tudós-tanár élményei.⁸

Grezsa Ferenc pályáján az első nagy tanulmány után elsősorban rövidebb, adatközlő jellegű írások következtek (*Egy Juhász vers története*, *Juhász Gyula publicisztikájából*, *Juhász Gyula – a szocialista újságíró*, *Juhász Gyula pedagógiai nézetei*, *A teljes Juhász Gyula*, *Támadások Juhász Gyula ellen a Horthy-korszakban*). A szintetizáló jellegű összefoglalások és adatközlések sem maradtak el (*Juhász Gyula az ellenforradalom világában*, *Írások Juhász Gyuláról: Bibliográfia*, *Juhász Gyula: Pályakép*), utóbbiak már az időközben meginduló kritikai kiadás munkálatainak lenyomatai.⁹ Az *Egy Juhász Gyula-vers története* például mintaszerű, filológiai csemegét felszínre hozó közlemény, amely egy Juhász-költemény francia fordítása (Lovag Ádám *Au Penseur de Rodin* című műfordítása) kapcsán közli újra a kritikai kiadás munkálatai közben megkerült, sokáig elveszettnek hitt eredeti verset.¹⁰

Az alapos előkészítés és előtanulmányok után jelent meg 1964-ben, az Akadémiai Kiadónál a Grezsa Ferenc korai kutatói korszakát rendszerbe foglaló munka, a *Juhász Gyula egyetemi évei*. Ebben már az időközben zajló kritikai kiadási munkálatok (l. *Juhász Gyula összes művei*) eredményei, különösen a Grezsa által sajtó alá rendezett 5. és 6., korai publicisztikákat és prózákat tartalmazó kötet eredményei is felbukkantak. A *Juhász Gyula egyetemi évei* már nemcsak megkísérelte, hanem végre is hajtotta a költői arckép teljes és alapos megrajzolását, nem meglepő, hogy bevezető sorai is a portrékészítést hangsúlyozták, amikor a fiatal Juhász Gyula fényképét mint a gondolkodói karakter mentális jegyeinek reprezentálóját állították középpontba. A kötet szerzője a még képlékeny identitás követésének érzékeny feltárását tűzte ki megvalósítandó célként, amikor így fogalmazott: „Hiba lenne azonban épp legforrongóbb korszakában statikusan szemlélnünk a Juhász-portrét.”¹¹ Grezsa új munkája már központi problémaként kezelte azt az alkati jegyeket érintő szemléletet, amely későbbi kutatói korszakának, a Németh Lászlóval kapcsolatos vizsgálódásnak lesz majd jellemzője. A *Juhász Gyula egyetemi évei* a fiatal költő lelki alkatának alapjait és változásait is megkísérelte rögzíteni, annak néhány pszichológiai aspektusát is érintve, de amiben a legerősebb, az a már említett kapcsolati háló felvázolása volt. A költő indulásának, a líra hagyományaiban való elhelyezkedésének tárgyalása mellett a munka részletes kórképet is nyújtott, és ebben helyezte el az irodalom intézményrendszereihez kapcsolódni vágyó költőt. E „nyomozó munkában” a létező vagy formálódó irodalmi társaságokkal, a Komjáthy Jenő Társasággal, a később ebből születő Holnappal való kapcsolatot kereső, szárnypróbálgató irodalmár képe tűnik a legfontosabbnak.¹² Grezsa munkája a kritikai kiadás vonatkozó köteteinek jegyzetapparátusában már hozott anyagot immár

8 Uo., 358.

9 Gyuris György, *Grezsa Ferenc munkássága: válogatott bibliográfia*, 1992, Irodalomtörténeti Dolgozatok 203. Szeged, 1992.

10 Grezsa Ferenc, *Egy Juhász-vers története*, Irodalomtörténet, 1958/3–4. 471–472.

11 Grezsa Ferenc, *Juhász Gyula egyetemi évei*, Akadémiai, Bp., 1964, 6.

12 Uo., 58.

összefüggéseiben mutatta meg, miközben az egyetemi szemináriumi jegyzőkönyvek, publicisztikák, évkönyvek adatai alapján a „nyugatosok” kultikussá váló szellemi műhelye, a Négyesy-szemináriumok történetét is megírta, objektív, nem misztifikáló képet rajzolva azokról. A „stílusgyakorlatok” datálhatatlan emlékekből és rekonstruálható adatokból körvonalazódó atmoszférája, tematikája, menetrendje, ahogy a „bokrétások” körének szellemi hatása is a költő világnézeti fejlődésének a kötetben is kellően hangsúlyozott alappillérei.¹³

Grezsa Ferenc munkájának nagy erénye, hogy az egyetemi évek minden lényeges, világnézeti változásának mozzanatát igyekezett rögzíteni. Az egyetemi tanulmányait konzervatív nézetekkel kezdő, a hivatalos Magyarországon csalódó, a modern polgári kultúrát magába szívó, a világpépet a népi-nemzeti hagyományokkal kiegészítő hallgató költészetének formálódását is ezek az alapok határozzák meg.¹⁴ A fiatal irodalomtörténész kötete emellett, hogy Juhász egyetemi oktatóinak, mestereinek lajstromát (Ponori Therewk Emil, Riedl Frigyes, Keszler József) is összeállította, a Kosztolányival való barátság felhasználására is releváns választ adott a levelezés akkor még kevésbé ismert adatainak közlésével.¹⁵ A filozófiai hatásokat (Bodnár Zsigmond hullámelmélete, Nietzsche gondolkodása) részletesen bemutató elemzés összegzésként eljutott az egyetlen eszmébe és műfajba-stílusba be nem skatulyázható költő szakaszolható, de szakaszaiban is izgalmasan változó lírai indulásának bemutatásához.¹⁶ A *Juhász Gyula egyetemi évei* a költő életmű kutatásának fontos szakirodalmi lett, rendszerező megállapításainak, újdonságainak egy részét a kutatás új eredményei, a kritikai kiadás újabb köteteti sem írták felül.

A korai publikációk nagy témája, a *Nyugat* korszakának és szerzőinek figyelemmel követése később, az egész kutatói pályát meghatározó Németh László-kutatás időszakában is megmaradt. A *Nyugat* szerzőivel foglalkozó tanulmányok sora nem szakadt meg, *A vidéki költő* című hosszabb, a *Tiszatújban* megjelent tanulmányában pedig húsz évvel később Juhász Gyula lokális identitása, a költészetében nagy szerepet játszó vidékiség problémája került előtérbe. Bár az indulás a modernség és a *Nyugat* témáihoz kapcsolódott, az 1960-as években, amikor Grezsa Ferenc már a Bethlen Gábor Gimnázium igazgatója volt, az irodalmi folyóiratbeli közlések is rendszeressé és gyakorivá váltak. Kritikáit, recenzióit, tanulmányait rendszeresen közölte a *Tiszatúj*, a *Forrás*, a *Kortárs*, az *Új Írás*, az *Iskolakultúra*, és főszerkesztőként igazgatott ifjúsági lapja, a *Kincskereső*. Bár az 1975-ben kutatási témául, későbbi, 1979-es kandidátusi disszertációja tárgyául választott Németh László-életmű kitöltötte az utolsó két évtized alkotói időszakát¹⁷, folyóiratbeli közlései a legváltozatosabb témákban, számos alkotóról születtek. Többek között Berczeli A. Károly, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Benjámin László, Szepesi Attila, Csoóri Sándor, Nemes Nagy Ágnes, Csorba Győző lírájáról, Diószegi András, Klaniczay Tibor, Illés Endre, Kenyeres Zoltán tanulmányköteteiről, Gál Gábor, Sótér István, Vas István, Béládi Miklós kritikáiról. Az alkotói pálya későbbi éveiben egyre szaporodó publikációk, köztük a recenziók olykor túllépnek az egyszerű hírlapi, irodalmi kritika határain, néhány momentumukban is tükrözve szerzőjük kutatói hajlamát és professzióit. A Klaniczay Tibor kötetéről szóló ismertető például a tudós rendszeralkotó affinitásának eredményességét is kiemelte, nem

13 *Uo.*, 25–26.

14 *Uo.*, 63.

15 *Uo.*, 60.

16 *Uo.*, 80.

17 Cs. Varga István, *Grezsa Ferenc emlékeztetése = Tanári példaképeink voltak, Hommage a Grezsa Ferenc és Kiss Ferenc*, Lakitelek, 2002, 25–40.

rejtve el a recenzens hasonló viszonyulásait.¹⁸ Béládi Miklós kritikakötetét olvasva pedig az analízis és az elemzés szimbiózisa, eredményessége állt az ítésez gondolatainak közép-pontjában.¹⁹

Greza Ferenc egy Kovács Sándor Ivánnak adott rövid interjúban markánsan fogalmazta meg saját tudósi munkamódszerét („*Olvasni nagyon szeretek, de írni nem.*”), ezzel magyarázva azt, hogy keveset publikál.²⁰ A jeles irodalomtörténész szakirodalmi listája, ahogy Gyuris György 1992-es bibliográfiája is lajstromozta, mégis tekintélyes mennyiségű, több mint háromszáz tételből állt, köztük a modernség irodalmának és irodalmi irányainak fontos és megkerülhetetlen tanulmányaival.²¹

Felhasznált irodalom:

- Cs. Varga István, *Greza Ferenc emlékezetére = Tanári példaképeink voltak, Hommage a Greza Ferenc és Kiss Ferenc*, Lakitelek, 2002, 25–40.
- Domonkos László, *Az életmű-mester*, Délsziget, 1991/20. 2 (Borító).
- Gyuris György, *Greza Ferenc munkássága: válogatott bibliográfia*, 1992, Irodalomtörténeti Dolgozatok 203. Szeged, 1992.
- Greza Ferenc, *Juhász Gyula egyetemi évei*, Akadémiai, Bp., 1964.
- Greza Ferenc, *Juhász Gyula Máramaroszigeten*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1957/4. 349–371.
- Greza Ferenc, *Egy Juhász-vers története*, Irodalomtörténet, 1958/3–4. 471–472.
- Greza Ferenc, *Juhász Gyula egyetemi évei*, Akadémiai, Bp., 1964.
- Greza Ferenc, *Klaniczay Tibor: A múlt nagy korszakai*, Tiszatáj, 1974/2. 94–95.
- Greza Ferenc, *Béládi Miklós: Érintkezési pontok*, Tiszatáj, 1977/9. 85–86.
- Ilia Mihály, *Fiatalkori arckép távolodóban*, Tiszatáj, 1991/8. 56–57.
- Kovács Sándor Iván, *Két flekk Greza Ferencsel*, Tiszatáj, 1968/11. 1038.
- Vekerdí László, *Greza Ferenc sírjára*, Tiszatáj, 1991/8. 62–64.

(Az írás a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 témaszámú projekt keretében készült. A TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 „Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával” című projekt az Európai Unió támogatásával, az Új Széchenyi Terv keretében valósult meg.)

18 Greza Ferenc, *Klaniczay Tibor: A múlt nagy korszakai*, Tiszatáj, 1974/2. 94–95.

19 Greza Ferenc, *Béládi Miklós: Érintkezési pontok*, Tiszatáj, 1977/9. 85–86.

20 Kovács Sándor Iván, *Két flekk Greza Ferencsel*, Tiszatáj, 1968/11. 1038.

21 Gyuris, *Greza Ferenc... i. m.*,

Imre László

Értékrend és módszer

Greza Ferenc Németh László-tanulmányai

Greza Ferenc értékrendjében (négy évtized során) kevés módosulás érzékelhető, témája és módszere annál változatosabb feladatokhoz igazodott. Nem is csoda, hiszen jó darabig kétségesnek érezhette, hogy milyen és mekkora méretű tudományos tevékenységre nyílik lehetősége. (Én magam 1963-as hódmezővásárhelyi érettségim után minden évben – sőt olykor évente többször is – belátogattam a Bethlen-gimnáziumba, s – emlékezetem szerint – a hetvenes évek elején, amikor a terveit felől érdeklődtem, mosolyogva válaszolta: én már inkább olvasni szeretek, mint írni. Szerencsére nem így történt, éppen a hetvenes évek derekán fogott hozzá, hogy szisztematikusan dolgozza fel Németh László vásárhelyi éveit.)

Az indulás egyértelműen tudományos pályát ígért. Debreceni professzorom, Barta János több évtizeddel később is emlékezett Juhász Gyula máramarosszigeti éveiről szóló, kiemelkedően sikeres tudományos diákköri dolgozatára. Ez a szereplés már magában is nagy reményekre jogosított. Végzős hallgatóként és kezdő középiskolai tanárként részt vett a Juhász Gyula kritikai kiadás munkálataiban, ami nem kevesebbet jelent, mint hogy örök időkre (vagy legalábbis mindaddig, amíg magyar nyelv és kultúra létezni fog) marandó értéket képviselnek az általa sajtó alá rendezett kötetek. Az Akadémiai Kiadónál 1964-ben (32 éves ekkor) jelent meg szigorú életrajzi és filológiai adatfeltáráson alapuló, *Juhász Gyula egyetemi évei* című kismonográfiája.

Vásárhelyi tanárként is a szegedi egyetem irodalomtörténeti tanszékének a vonzaskörébe tartozik, a szegedi *Tiszatáj* című irodalmi folyóirat rendszeresen foglalkoztatja. De a *Csongrád Megyei Hírlapban* is sokat publikál már 1961-től: pl. *Juhász Gyula a vásárhelyi majolikáról, Móra Ferenc és Vásárhely, Bródy Sándor és Ady Endre Vásárhelyről*. A textológia és a kritika mellé tehát a helytörténeti stúdiumok társulnak, ami arra mutat, hogy a hamarosan (1962-ben) a Bethlen-gimnázium igazgatói pozíciójába kerülő Greza Ferenc nem zárkózik el sem a közéletiségtől, sem a vásárhelyi múlt feltárásától.

A fordulatot itt a Németh László-téma hozza, amely az első kötettel, az 1979-ben a Szépirodalmi Kiadónál megjelent *Németh László vásárhelyi korszaka* című monográfiával helyi kötődésű, ám mégis egyetemes jelentőségű. Ma már csak kevesen emlékeznek arra, hogy Németh Lászlót nemcsak a legnagyobb hazai írók közé sorolják ekkor (életműve már a hatvanas években, tehát életében, szigorlati tananyag az egyetemi magyar szakon), hanem ígéretes – bár utóbb kudarccal végződő – szervezkedés eredményeképpen a Nobel-díjra javasoltak szűkebb körébe is bekerül. Hódmezővásárhely, a Dél-Alföld, a vidék egyfelől, s egy valóban európai rangú életmű másfelől. Ez a szerencsés találkozás az, ami azután Greza Ferencet másik két könyvéhez is elsegíti: 1985-ben jelenik meg a *Németh*

László háborús korszaka, s időben utoljára, 1990-ben a legkorábbi periódussal foglalkozó: *Németh László Tanu-korszaka*. A kandidátusi, illetve a nagydoktori fokozat hamarosan főiskolai, majd egyetemi tanárrá teszi.

Természetes, hogy a Németh László-életműben gondolkodó monográfia-építés a filológiai adatközléstől eltérő módszert igényel, az értékrend mégis csekély mértékben változik. A tényfeltárás mind teltebb, mind kiérleltebb formában nő olyan szintézissé, ami már nem egyszerűen számba veszi a Németh László-alkotások művészi és erkölcsi problematikáját, hanem egyértelműen arra törekszik, hogy az életmű nemzetpedagógiai építményként szolgálja az akkori jelen, s a későbbi jövő minőség centrikus perspektíváját. A *Mikszáth Kálmán és a vásárhelyiek*, a *József Attila városunkban* típusú cikkei is sok mindent hordoztak a puszta levéltári vagy sajtótörténeti felfedezésen túl. A Németh László-kutató Grezsa Ferenc mégis más „légtér”-be lép: egy kultúra, sőt egy nemzet egésze lesz viszonyítási pont. Az is igaz, persze, hogy a pálya első két évtizede nélkül nehezen volna elképzelhető ez a kibontakozás.

Kiskunmajsa, a szülőföld, Kecskemét, a középiskola, Szeged, az egyetemi évek, Hódmezővásárhely, a választott tájhaza öröksége mind-mind arra ösztönzi, hogy egy szűkebb haza élményében éljen át össznemzeti sorsot, egy időben és térben tágabb haza feladatait és lehetőségeit gondolva végig. A *Házavató Mezőszilason* című írásában ugyan Németh Lászlóról beszél, de talán önnön tapasztalata és küldetéstudata is hangot kap szavaiban: „*Erkölcsei tanítása a »nagy család« pedagógiai étoszában és a magyarság sorskérdései iránti elkötelezettségérzésében foglalható össze. Szilas egyszersmind az írói mitológia születési helye. A mezőföldi tájhozát a Kalevala föld- és levegőistenei lakják, akik az embert a realizmus szigorának és az utópia varázslatának kettősségére nevelik.*”

Az értékrend tehát csekély mértékben változik, de a monográfia-teremtő ambíció és a Németh László-életmű összeurópai sugallatai mégis eltávolították a helytörténeti forrásoktól és a Juhász Gyula-textológiától. Nem véletlen, hogy ebben az egyetemesebb igényben és témában talál országos szövetségesekre a nyolcvanas években az akkor úgy mondott népi, nemzeti irodalmárok és barátai körében, Czine Mihályban, aztán a debreceniekben, Görömbei Andrásban, Márkus Bélában. (Magamat azért nem említem, mert örök büszkeségem, hogy én már tizenévesen a legnagyobbak között láttam.)

Ennek a szintemelkedésnek nyilvánvalóan voltak további szubjektív és objektív tényezői. Talán kora gyermekkorától azonosult a népi íróknak a parasztságba mint megtartó erőbe vettet bizalmával. Aztán szerepe lehetett a Németh László „közvetett testközelség”-ének. 1957-ben, amikor először lép a Bethlen-gimnázium tanári szobájába, még tíz év sem telt el Németh László távozása óta, tehát személyes varázsának még nem tűntek el a nyomai. Az író kollégái és barátai, a Sipka házaspár, Körtvélyessy László, Szabó Imre sok mindent továbbörökítettek nagyképűség nélküli tudományihletéből. A második világháború utáni évek szörnyű pusztulás- és megalázottság-élményéből is származtatható a felelősségérzet: ezen a nemzetben semmi más nem segíthet, csak a tanulás, a tisztesség, a tudás, az erkölcs. (Ami – persze – egybeesett a török hódoltság óta keserves, de sikeres létharcot folytató kálvinista iskolák szellemével.) Különös, de jellemző részletkörülmeny, hogy a vásárhelyi „elefánttemető”-t (ahogy az *Égető Eszter* a különcé torzuló tehetségeket jellemzi), Pákozdy Ferenc, Tölcséry István, Péczely Attila, Szabó András sorsát már-már a maga csapdájaként (a szellemi kiválóság vidéki elkallódásaként) élheti meg Grezsa Ferenc.

E szubjektív okok mellett az maga, ha valaki éveken át Németh Lászlót olvas, azt jelenti, hogy folyamatosan a filozófia és tudománytörténet közelébe kerül. Sőt: még a Németh László elolvasandó vitapartneri is lángelme közeli szellemek (Szekfű Gyula, Lukács György), tehát a folyamatos erőfeszítés szükségképpen hoz magával szellemi emelkedést. Ez a nívó már-már kötelezővé teszi, hogy több száz évnyi magyar kultúra, s a XX. századi

Európa mint viszonyítási pont biztosítsa a Németh László-életmű betájolását. Az értékrend tehát nem sokat módosul, mégis tágasabb és elevenebb lesz szerzőnk gondolkodása. A Németh Lászlóról szóló tanulmányok szövegéből is kivehető a személyes közel kerülés a nagy íróhoz, akár sorspárhuzam formájában. *A megmentett gondolatokról* például azt írja, hogy „dokumentuma annak, hogy a tanulmányíró fegyverzete – a vásárhelyi pedagógia rejtett vívőleckéinek is köszönhetően – a hallgatás éveiben sem rozsdásodott be.” Nos, a tanítás „vívőleckéi” Grezsa tanulmányírói fegyverzetét sem hagyták megrozsdásodni, akár gondolt erre a fogalmazás közben, akár nem.

Ha Grezsa Ferenc tanulmányírói módszerét és színvonalát kívánjuk jellemezni, akkor a róla alkotott portré elemei nem sokban fognak különbözni az általános kritériumoktól: olvasottság, műérzék, elméleti felkészültség, fogalmazási készség. Alighanem Németh László hatása a képies, metaforikus fogalmazás elszaporodása az életmű második felében, ami nem tiltott, de nem is túlságosan gyakori a tudományos értekező prózában. Pl. *„Kányádi Sándor Bartók-versei az összetett kompozíció Szilágyi Domokos-i nagy lélegzetvétele helyett aforizmatikus tömörségűek, puskalövészerűek.”* Egyre gyakrabban köti össze felismeréseit a kor meghatározó kérdéseivel. Komolyan vette azt, hogy Németh László műfajai nem vizsgálhatók elszigetelten, csak az életmű általános törvényszerűségeihez igazodva. (Követve a jó orvos példáját, aki nem tud véglegesen mondani az emésztőszervek vagy a légzőszervek működéséről, míg nem veszi figyelembe az érrendszer és a vázrendszer adottságait.)

Rámutat, hogy Németh László regényműfaja, annak esztétikai struktúrája előbb gondolati modellként születik meg, s így bomlik elbeszélésregényre és tudatregényre. A pályakezdő Németh próbálkozásai a lírával és a novellával nem hordozzák magukon az igazi nagyság jeleit, ehhez gondolati érésre és műfaji differenciálódásra volt szükség. Azt sem tagadja szerzőnk, hogy eme felismeréshez Ady pályájának kulcsa vezette el, azaz a tudományos módszertan nyelvén az analógia, a természettudományok egyik legrégebbi, s legbeváltabb eljárása. (És most egy személyes emlék, ami talán hiányozna a tudós Grezsa portréjából: a tanulószobán valamelyik kissé naiv – tehát nem zavarba hozni szándékozó – tanuló leány azzal a kéréssel fordult a tanári asztal mellől felügyelő, s természetesen könyveibe mélyedő Grezsa Ferenchez, hogy mivel az ő osztálytársai most nincsenek itt, segítene neki a matematikapélda megoldásában. Grezsa tanár úr nem förmedt rá, szokása szerint rámeresztette szemét, aztán egy pillanatra a távolba tévedt tekintete, átvette a füzetet, hajába túrt, s egykettőre megtalálta a megoldást. Ekkor győződhattünk meg arról, hogy nemcsak művészet kedvelő, nagy olvasó felügyelő tanárunk van, hanem aki annak idején a reál tárgyakból is kiemelkedő lehetett.)

Az Ady-analógia lényege ez: *„A líra hasonló funkciót tölt be Németh László pályáján, mint Adyén a publicisztika: pályanyitó műfaj, a dilettantizmusból való kiemelkedés alkalma. A prózáiról Németh versekben készül el, mint a költő újságcikkekben.”* Itt és máshol is nyilvánvaló: Németh László gondolatvilága, hihetetlenül gazdag, sokarcú szellemi öröksége a fogékony és vállalkozó kedvű irodalomtörténész-utódnak mintegy segítségére siet. Németh László gondolata alkalmas arra, hogy Grezsa Ferenc önnön hivatását tisztán láthassa: *„Nálunk a művek megszületnek, de elmarad az a kritikai munka, amely a nemzeti műveltség részeként az olvasók tudatába építi őket.”* Hozzátehetjük a mából nézve: ha nem maradt volna el, ma kevesebb korrupció, nagyotmondás, kulturálatlanság nehezítené Magyarország amúgy sem könnyű sorsát.

Nem hiányzik Grezsa Ferenc Németh Lászlóról szóló monográfiáiból és tanulmányai-ból a vitázókedv sem. De sosem durva, sosem ingerült. Azt írja például, hogy Németh László nagy gondolkodó volt, de *„nem annyira a felfedező, mint inkább a szintézisteremtők fajtájából, akinek eredetisége főképp művének szerkezetében rejlik, nem pedig elemeiben.”* E megál-

lapítás rejtett polémia azokkal, akik azt állítják, hogy ha kivonjuk Németh László esszéiből mindazt, amit Szabó Dezső, Rousseau, Tolsztoj, Ortega, de főképpen Spengler-től *A Nyugat alkonya* már elmondott, akkor alig marad valami társadalombölcseleti nóvum. Grezsa ellenvetése: Németh nagysága valóban nem az egyes elemek eredetiségében keresendő, hanem az említett gondolati vonulatok oly értelmű összerendezésében, amire a Trianon utáni Magyarországnak életbevágóan volt szüksége.

Németh László enciklopédikus világképének értelmezésében nagy segítségére volt Grezsa Ferencnek bámulatós világirodalmi ismeretanyaga. (S megint két személyes emlék: nem szakszerű helyettesítésre küldték be a mi lármázó osztályunkba. Elkezdett mesélni a középkorról, a régi egyetemekről, azok autonómiájáról, hogy oda rendőr, katona be nem tehetette a lábát, hogy a diákok ágyúval lőttek kifelé, ha akartak, mégsem eshetett bántódásuk. Vajon miért erről beszélt? Talán a tanintézmények valamikori önállósága, megbecsültsége iránt akart nosztalgiát ébreszteni 1961-ben? S honnan és miért olvasott ennyit a középkorról, amiről soha egy sort sem írt? Egy másik emlék: már felnőtt fejjel nyaranta is be-belátogattam a gimnáziumba, s bekukkantottam Imolya tanár úrhoz, aki szokás szerint nem ért rá, legfeljebb néhány stósz könyvet cipeltetett fel velem, miközben dohogott, hogy a frissen megjelent Hemingway-novelláskötet nincsen meg, nyilván az igazgató Grezsa Feri kapta fel és vitte el. Természetesen Hemingwayről se írt soha Grezsa, de egy morfinista szenvedélyével elégitette ki csillapíthatatlan olvasási vágyát.) Ez a páratlan olvasottság (arról is meggyőződhettem, hogy amit elolvasott, nemigen felejtette el) tehetette a *VII. Gergely*, az újkori tudományosságról szóló és más Németh László-írások értő olvasójává. Világirodalmi tájékozottsága aztán tényleg nélkülözhetetlennek bizonyult. Ha például fanyalogva nyilatkoztak Németh László szentjeiről, s lebecsülően utópiáiról, szakszerű érveléssel mutatott rá arra, hogy milyen halovány maradna a középkor irodalma, ha a legendákat, a szenteket csak a ráció fényénél vizsgálták volna. És milyen szegény lenne az angol irodalom utópiák nélkül. S valóban, Morus Tamás vagy Swift máig meghatározója az angolszász szellemnek.

Akik jelen voltak Grezsa Ferenc kandidátusi védésén, emlékezhetnek rá, hogy opponensei, például Béládi Miklós, szemére vetették, hogy kontroll nélkül átveszi Németh önjellemző fogalmait (pl. „mítoszi csóva”), holott külső, objektív kritériumok alkalmazása elengedhetetlen feltétele a tudományos analízisnek. Kétségtelen, hogy módszere az azonosulás és az értéktudatosítás pozícióját teszi magáévá, s csak elvéve akadnak távolságtartó, kritikai észrevételei. Nyilván azért, mert elsősorban az életmű hatékonyságát és hasznosíthatóságát vélte aktuálisnak, nem apróbb-nagyobb ellentmondásainak, korhoz kötött egyoldalúságainak hangsúlyozását. Szentkuthy Miklós szerette volt szóvá tenni, hogy Németh László kedvelt fordulata a „nemzeti sorskérdések” tükörfordítása a német Schicksalsfrage-nak, a szellemtörténet alapkategóriájának. Ennek hangoztatása azonban gyengíthette volna azon gondolatok meggyőző erejét, amelyek a marxista-leninista, osztályalapú, optimista történelemmagyarázattal szemben a magyarság tragikus veszteségeit és a leendő veszedelmeket kijózanító ellensúly gyanánt szólaltatták meg.

Azzal is nyilvánvalóan tisztában volt Grezsa Ferenc, hogy a *Kisebbségben* meglehetősen igazságtalan képet ad a magyar kultúráról, hígmagyarnak nyilvánítva nemcsak Kazinczyt, de Kölcseyt is, Kazinczyban a diktátor-féltehetség Babits kártékony munkálkodásának modelljét ismerve fel. Természetesen sem Kazinczy, sem Babits nem volt diktátor-féltehetség, még ha tévedhetetlen végső órákulum sem, itt azonban Németh nyilvánvalóan Babitscsal való szakításához keresett történelmi illusztrációt. (Ne feledjük – s Németh maga is utal erre –, hogy személyes sértettségéből is el lehet jutni nagy felfedezésekhez.) Grezsa Ferenc azonban nem ezt a szubjektív beállítást emeli ki, hanem azt, hogy a *Nyugattól* való eltávolodás indulata micsoda irodalomszervező energiákat és szemnyitó tanulmányokat

szabadított fel, ami azután a harmincas évektől szinte a hetvenes évekig nemzedékek és értékek sorát segítette csatasorba. Grezsa elsődleges célja tehát nem az igazság patikamérlegén történő méricskélése kellett legyen 1970-ben, 1980-ban, hanem olyan nemzeti és etikai értékrend sugalmazása, amely az egyre szabadabb szellemi légkörben korábban tiltott gondolatok működésbe hozásához vezethetett el.

A Németh László-életműben felmutatott (máig érvényes és nélkülözhetetlen) lényeg: *„a magyar kultúra műhelyeit óvni a nacionalista kérkedés gőzétől és a nemzeti közömbösség szétoldó megalkuvásától”*. Grezsát egy tragikus, de mégis diadalmas élet pátosza ihleti: a nagyság olyasfajta inspiráló ereje ez, ami a nagy feladat pártolására és vállalására ösztönöz. (Németh Lászlót sem érdekelte a program nélküli tragikum, csak a Széchenyi-féle nagyság, melynek esetén a tragikum a program kudarca, de a program feltétele is a tragikus nagyság bukásának.) S valóban: Németh László interpretátora azonosulni tudott a Németh László-i program tartópillérével, az emberi és közösségi jelentésben megfogalmazott üdvösségügy szolgálatával. Egy helyütt Pilinszkyt idézi, talán Németh Lászlót, talán önnön sorsát is a szellemi és erkölcsi kiválóság sebezhetőségével vetve egybe: hasonlók ők az ég madaraihoz, a teljes égbolt a hazájuk, de bárki golyója eltalálhatja őket.

Bíró-Balogh Tamás

Németh Lászlótól Kosztolányi Dezsőig

Olasz Sándor pályaképe

Olasz Sándor nagyon türelmes alkotó volt. Első írása a *Tiszatáj* 1969. decemberi számában jelent meg, egy recenzió Tóthpál József Tornyai János bibliográfiájáról, első kötete, *Az író öntőformái* viszont csak huszonhat évvel később, 1995-ben.

Már ez az első nyomtatásban napvilágot látott rövid írás magában foglalja szinte az egész későbbi pálya és életút főbb jellemzőit: Hódmezővásárhely – Szeged és a *Tiszatáj* – és az a módszeres és alapos tárgyilagosság, amelyen megszólal. Első kötetében szintén hasonló szintézis figyelhető meg: tárgyául Németh Lászlót választotta, akiről kimondható, mégiscsak az Olasz Sándor alkatahoz legközelebb álló magyar író volt, a nyugat-európai – elsősorban francia – mintákat kereste Németh regényszemléletében, nagyfokú elméleti fölkészültséggel és biztos irodalomtörténeti megalapozottsággal.

Ez a türelem mindenképpen kifizetődött: a két és fél évtizedes „várakozás” után Olasz Sándor olyan irodalomtörténészként lépett kötetel a nyilvánosság elé, amely azóta is megkerülhetetlen darabja a Németh László-szakirodalomnak. Közben tanított, az egyetemen munkatársa volt Grezsa Ferencnek, és bekerült a *Tiszatáj*hoz, ahol Ilia Mihály volt a főszerkesztő. Első, már említett írása másodéves egyetemista korában jelent meg a lapban, és közvetlenül az egyetem elvégzése után lett a szerkesztőség belső munkatársa. Ahogy Ilia Mihály mondta erről az időszakról egy interjúban: „A prózát Annus Jóska csinálta, Olasz Sanyi volt a szerkesztőségi titkár-mindenes, ő mindenről tudott, ők ketten csinálták a nyomdai dolgokat.” Olasz Sándor ugyanúgy végigjárta a szerkesztőségi számlétrát, mint Ilia Mihály: előbb munkatárs volt, majd főmunkatárs (az 1986-os betiltásig), az 1989-es visszatérés után 1996-ig főszerkesztő-helyettes, végül főszerkesztő. Közben az egyetemi tudományos fokozatokat is sorra megszerezte, tanszékvezető egyetemi tanárként ment nyugdíjba, és sorra jelentek meg kötetei: olyan összegző munkák, mint *A regény metamorfózisa* vagy a *Mai magyar regények*, három monográfia (Németh Lászlóról, Sándor Ivánról és Jókai Annáról), valamint gyűjteményes kötetek, melyekben nagyobb tanulmányait és fontosabb kritikáit fogta egybe, ilyen a *Regény múlt, regény jelen* és a *Magány és társaság között*.

Első kötetének *A prousti metaforikus írásmód az Emberi színjátékban* című tanulmányában Olasz Sándor hosszú bekezdést szentel a regény zölddisznó-motívumának. Bevallom, erről a motívumról – melynek napjainkban minden bizonnyal legismertebb használata a népszerű számítógépes játék, az Angry Birds gonoszul rőfögő zöld disznói – nem hallottam korábban, holott már a Németh-regényben is jól ismert „legendaként” szerepel.

Engedjék meg, hogy e gondolatmenet nyomán a zölddisznó-motívum nyomába eredjek. Nem mellékes szála ez a magyar irodalomtörténetnek, hiszen – ahogy Olasz Sándor is rögzítette, a Németh Lászlót regényíróvá avanzsáló *Emberi színjáték*nak is az egyik fő

szervező eleme. Talán az sem lesz meglepő, hogy végül Kosztolányi Dezsőhöz fogunk eljutni. Sőt, célszerű eleve tőle indulni.

Kosztolányi *Mese a zöld disznóról* című írása a *Pesti Hírlap* 1935-ös évfolyamában jelent meg. Érdemes hosszabban idézni:

Mese a zöld disznóról

Gyermekkoromban természetesen engem is áltattak ezzel az együgyű csalimesével.

Amikor dajkám lefektetett, ágyam mellé ült s ezt kérdezte:

– Meséljek a zöld disznóról?

Én, minthogy akkoriban még semmi súlyosabb erkölcsi aggályom nem lehetett a zöld disznó vagy bármilyen egyéb disznó ellen, lelkesen szóltam:

– Mesélj.

De a dajka, aki ismerte ennek a csacsi játéknak ingerkedő csattanóját, szavamba vágott:

– Nem azt mondtam, hogy „mesélj”, hanem: „meséljek a zöld disznóról?”

Aztán elhallgatott.

Újra unszoltam a tétovázó mesemondót, s az újra csak ezt felelte. Semmi kérdésre-könyörgésre nem puhult meg. Nem is mesélt nekem a zöld disznóról soha semmit.

Közben azonban zaklatott képzeletem már látta a zöld disznót. Zöld mező közepén állott, smaragdból faragott lábán, smaragdból faragott testtel, smaragdból faragott, rengő hájjal, fején valamivel halványabb smaragdkoronával, s a mesék varázsfényétől úgy tündökölt, mintha belülről millió és millió apró villanylámpa világította volna át. Szeme rubinból volt. Az a sár, melyet orrával turkált, a gyémánthoz hasonlított. Halkan rőfögött, csupa csiklandós tanulságot, oly édeset-pajkosat, mint egy Mozart-scherzo.

Meg voltam győződve, hogy ez a legszebb mese, melyet földi halandó hallhat, s a többi, melyet közölnék velem, fakó, unalmas, hajítófát sem ér. Talán innen van, hogy hamarosan ráuntam a mesékre. Nem is hittem később senkinek. Sem az embereknek, sem a disznóknak.

Sajnos sohase sikerült megtudnom, mi történt a továbbiakban a zöld disznóval, mert a mesének vége lett, minekelőtte voltaképp elkezdődött volna. Amikor felcseperedtem, mindenütt érdeklődtem utána, de senki se volt képes választ adni. Kutakodtam külföldi ismerettárakban is. Azok sem emlegették. Leveleket írogattam ide-oda, francia, amerikai barátjaimnak, akik a folklóre-val foglalkoznak, a népmesékkal és népmondákkal. Ők is ezt felelték: „A címzett ismeretlen.”

Ha számba veszem különböző kisebb és nagyobb csalódásaimat, melyek életem során értek, ez is ott szerepel, mint nem jelentéktelen tehertétel, a lajstrom legelején. Még ma is gyakran gondolok a rendkívüli sertésre, melynek nem ülhettem meg disznótorát. Valahányszor kártyát látok vagy sertéskarajt eszem, eszembe jut a zöld disznó, mely létem hajnalán azt az udvariatlanságot követte el velem, hogy felkeltette zsenge kíváncsiságomat, anélkül, hogy csak némileg is csillapította volna.

A zöld disznó meséjének motívuma a Kosztolányi-tárca szerint nagyon elterjedt volt, hiszen természetes, hogy őt is áltatták vele. Ez vélhetőleg valóban így van, mert több Kosztolányi-kortárs írásaiban lehet találni említését a zöld disznónak. Utalás szintjén előfordul pl. Füst Milán vagy Móricz Zsigmond műveiben is, de számba lehet venni olyan kortársi munkákat is, amelyekben önálló írás témájaként van jelen. Mind Kosztolányi cikke előtt jelent meg – azaz valamiképpen hathatott rá, ha máshogy nem is, a téma eleve tartásával.

Az általam ismert első zölddisznó-előfordulás Heltai Jenő *Mese a zölddisznóról* című krokija, a legismertebb irodalmi zölddisznó-motívum azonban valóban Németh László

Emberi színjáték című regényében fordul elő, amely könyv alakban ugyan csak 1944-ben jelent meg, de először 1929-ben a *Napkeletben* látott napvilágot folytatásokban (januártól decemberig), így Kosztolányi akár ismerhette is.

Az értelmezések középpontjába nemcsak azért került ez a mű, mert Németh első megjelent regénye, hanem mert a jól kimutatható Proust-utalásai és a rejtett freudista elméletek a nyugat-európai modernitás történetéhez kapcsolják; számunkra pedig azért különösen fontos, mert a regény egyik szereplőjével együtt minket is fölvilágosít a csalimese eredeti céljáról.

A zöld disznó Németh regényének „vezérmotívuma”, „pszichológiai refrénje”, illetve „epikai ríme”, „mitikus motívuma”; olyan szó, ami már maga is egyféle „mágikus névként” működik. A sajátos gyermeki világszemléletet kialakító apai meséből eredő, s végül egy nagy költeményben is testet öltött „zölddisznó-legenda” több szinten szövi át a regényt: „a gyermekkor naivan lírai atmoszféráját érzékeltetve jelenik meg az emberi kapcsolatok titkos sűrűjében szintetizáló motívumként a Zölddisznó meséje”, amely „mint művészi szimbólum nemcsak a régi fantázia nyomait hordozza, hanem a freudi szublimáció-elmélet szerint újat is jelent. A regényben a megismerés, felfedezés folyamatát, a tudatfejlődés fokozatait hivatott ez a motívum művészi érzékeltetni.” A zölddisznó-játék végeredménye az lesz, hogy Zoltán elkezd írni, azaz a képzeletét használja.¹

Erős rokonságot mutat a Kosztolányi-tárcával Karinthynek egy írása is, melyben konkrétan éppen a Kosztolányi által is megírt, végtelenségbe nyúló csalimesét idézte meg: az *Arab irodalom* című paródia először 1915-ben jelent meg, majd Karinthy életében még két kötetében.

Az *Ezeregyéjszaka* meséinek közvetlen megidézésével Karinthy a zöld disznó csalimeséjének lényegére is rávilágít: Seherezádé története a soha véget nem érő mesélés modellje. Ahogy Karinthy is írja: Seherezádé, „hogy meghosszabbítsa a halálos ítéletét, melyet fejére kimondtak”, mindennap új mesével áll elő, melyet azonban nem mond végig, s így a következő napon is mesélnie kell. A túlélés egyetlen módszere tehát a folyamatos mesélés, a történetek kitalálása, végső soron az alkotás maga. Seherezádé – aki önként vállalkozott a feladatra – így voltaképpen az író ősi mintája. A minduntalan újra kezdődő történetmondás kényszere pedig a képzelet működtetésére ösztönöz, azaz gyakorlatilag „írónevelő” hatása van. Ahogy az Kosztolányi tárcájában is áll: mivel másoktól soha nem hallotta a mesét, magának kellett kitalálnia – legalábbis részben – azt.

Itt érdemes visszakanyarodni magára a Kosztolányi-írára, amely így zárul:

Ebbe ma este se tudok belenyugodni. Nem érdekel immár, hogy a politikában vannak-e jelszavak, és az sem, hogy valaki milyen nemzetközi díjat vagy hány évi fegyházat kap irodalmi érdemeiért. De a zöld disznó elintézetlen ügye annyi év múltán még mindig élénken érdekel.

Meg kellene írni egyszercs igazi, hiteles történetét. Ezzel valóban emberi kötelességet teljesítenének. Ötletnek se volna rossz. Üzletnek pedig – úgy vélem – ragyogó. Gondolják meg, hogy legalább tizennégy millió ember él a föld hátán, akit velem együtt annak idején rúttal becsaptak vele. Ezek valamennyien megvásárolnák a könyvet, s lázasan olvasnák a zöld disznóról szóló mesét.

Csakhogy van-e olyan tehetség, aki ennyi felcsigázott várakozást ki tudna elégíteni? Azt hiszem, ilyen nagy író nincs is a világon.

1 Ebben a bekezdésben az alábbi tanulmányokból idéztem: Füzi László: *Alkat és mű. Németh László 1901–1975*. Pozsony, 2001. 122. – Cs. Varga István: *Üdvösségarc és önmegváltási kísérlet. Az önápoteózis legendája: Emberi színjáték*. In Uő.: *Tanújelek. Tanulmányok Németh Lászlóról*. Bp., 1987. 28–58. – Olasz Sándor: *Egy „erkölcsi beállítási félkegyelmű”*. Az *Emberi színjáték*. In Uő.: *Az író öntőformái. Nyugat-európai minták Németh László regényszemléletében*. Tatabánya, 1995. 41–58.

Ez szinte nyílt felszólítás volt arra, hogy valaki megírja a zöld disznó addig soha el nem mesélt történetét. Kosztolányi rá is játszik erre, „ötletnek se volna rossz”, írja, „üzletnek pedig [...] ragyogó”. Érződik persze az (ön)írónia a sorok mögött.

A felhívás eredményes volt: hamar megérkezett az első meseátirat, Kátay Béla *A zöld disznó meséje* című írása pár hónappal később ugyanott, a *Pesti Hírlap Vasárnapjában* látott napvilágot; a megjelenés helye még nyilvánvalóbbá teszi a két írás közötti közvetlen kapcsolatot. Kátay után pedig még többen éltek az ötlettel, és írták meg a zöld disznó nem létező meséjét: 1937-ben jelent meg Rákóczi Ilona *Mese a zölddisznóról* című könyve, Végh György szintén *Mese a Zöld Disznóról* címmel 1943-ban, Horgas Béla *Mesélek a Zöld Disznóról* címmel 1974-ben szentelt neki önálló kötetet, a legismertebb mesefeldolgozás azonban először nem könyvben, hanem a tévéképernyőn jelent meg: Bálint Ágnes Mazsolája generációk zöld malaca volt; a kesztyűbábsorozatból később pedig könyv, könyvek is lettek.

A zölddisznó-motívum használata tehát éppen azon a korszakon ível át, amivel Olasz Sándor irodalomtörténészként foglalkozott: a huszadik század egészén.

Előadásom elején Olasz Sándor türelméről szóltam. Erre a türelemre jellemző még az is, hogy nem minden írását gyűjtötte kötetbe. Viszont szakirodalmi munkásságának bibliográfiája bárki számára elérhető a Modern Magyar Irodalom Tanszék honlapján, több mint ötszáz tétel. Ez egyszer talán nyomtatásban is napvilágot lát majd, s akkor talán egy fiatal recenzens vállalhatná az ismertetését; azt hiszem, a *Tiszatáj* örömmel közölné ezt a cikket.

Utolsó alkotói korszakában – amikor a munka adott neki erőt a betegségben – olyan összegző munka is a nevéhez kötődik, mint a Szeged városmonográfia 5. kötetében az 1945 utáni irodalmi áttekintés. Két újabb gyűjteményes kötetet is összeállított, ezek megjelenését azonban már nem érthette meg. A Németh Lászlóról szóló írásainak újabb gyűjteményét *A nyugati igény* címmel tavaly adták ki, a másikat, a kortárs irodalom tárgykörében írt újabb tanulmányait és tanulmányértékű kritikáit adó kötet azonban még mind a mai napig – kiadói támogatás hiányában – megjelenésre vár. Ezek az utolsó korszakban született írások a magyar irodalomkritika élvonalába tartoznak: Olasz Sándor talán legjobb írásai ezek. Remélhetőleg ez a kötet is mielőbb napvilágot lát. Fontos könyv lesz.

Készült a TÁMOP–4.2.1/B–09/1/KONV–2010–005. támogatásával.

Monostori Imre

Szemponatok Vekerdi László

Németh László-képének értelmezéséhez

1970 végén 21 ezer példányban jelent meg Budapesten a Szépirodalmi Kiadónál (az „Arcok és vallomások” sorozatban) az év egyik szenzáció- (s egyben botrány-) könyve: Vekerdi László sajátos monográfiája Németh Lászlóról („alkotásai és vallomásai tükrében”). 27 évvel később, 1997-ben az „Új Forrás Könyvek” sorozatban Tatabányán látott napvilágot – persze már csak igen szerény példányszámban, ám elnyerve „Az Év Könyve” díjat a tanulmány kategóriában – Vekerdi Némethről szóló tanulmányainak válogatása *A Sorskérdések árnyékában* címmel. (Az alcím: „Kalandozások Németh László világában”.) A két könyv szerzője és témavilága azonos tehát. És még valami: a szerző e második könyve nyomdai kötésekor azt kérte, hogy borítóján ugyanaz a Németh László-fénykép portré (Koczogh Ákos felvétele) legyen, mint az elsőén. Alighanem több, mint jelképes gesztus ez: az állandóság a változásban gondolat- és érzésvilág szemmel is látható, könnyen észrevehető jelzése. E második kötet 28. a szerző és a szerkesztő által közösen válogatott tanulmányt, esszét tartalmaz. Mindkét könyv fundamentális jelentőségű a Németh László-szakirodalomban, sőt a 20. századi magyar irodalomtörténet-írásban.

Az 1970-es nagy munka tudományos esszéregény, színes barangolás, séta, megunthatatlan olvasmány. Több mint négy évtized után is üde, szellemes, okos, vonzó és rokonszenves. Nem mellózi a humort, s az iróniát sem. S csordultig tele tanulnivalóval. Vekerdi-színvonalú háttértudással, abszolút hitelesen, elsőrangú forráshűséggel, tartósan szilárd kompozícióban, a súlyos gondolatokat is közérthetően tálalva tárja elénk a múlt század egyik legnagyobb magyar gondolkodójának és művészenek különleges életét és munkásságát. A kötetben egyetlen fejezetcím, alcím, számozás, csillag, lábjegyzet, vagy bármilyen hasonló célú elválasztó, tagoló funkciójú jelzés sincs, létezik viszont annál több idézet (elsősorban hősének visszaemlékezéseiből, önéletírásaiból, naplóból), sok fénykép és egyéb dokumentum. Nyilván a kiadó e sorozatának jellege, szabályai szerint van ez így, ámde nem közönséges formaalakító és kompozíciós készséget követelve meg. Még a filmes technika is eszünkbe jut: képekkel, tájakkal, emberi arcokkal, helyzetekkel, konfliktusokkal stb. találkozunk lépten-nyomon: filmes vágások technikájával mutatja be a szerző a Németh Lászlót körülvevő, nyüzsgő és örökösen változó világot úgy, hogy egy percre sem téveszti szem elől hősét. Vekerdi László minősítései, jelzői, jellemzései, leírásai tömörek, találóak. Erős kisugárzó értéke a könyvnek, hogy szerzője nem akar se „objektív”, se rejtőzködően „sugalló” lenni, mindvégig jóízűen tudósi és emberi szempontok szerint van jelen, méghozzá plebejus indíttatású érzelmekkel, régiesen szólva: népi s nemzeti elkötelezettséggel. Otthonosan jár-keel a nagy korszakok kulturális színterein, szerkesztőségekben,

írói műhelyekben, mintha csak ő is munkatárs lenne, mindenkit ismer, egy-egy odavetett szóval, mondattal bemutat és jellemez, mindennapi, átélhető életet teremt a történelemből, irodalom- és társadalomtörténetből. Ugyancsak otthonos mindenütt, ahol hőse megfordult, magyar és külhoni tájakon egyaránt, miként a magyar és az európai tudományos életben. S zökkenőmentesen köti össze az egyes jeleneteket: az idő lassú hömpölygéséből kiemeli, megmutatja, majd továbbengedi az összefüggéseket. Nem korszakol, nem tart összefoglalót, nem ideologizál. Annál inkább tudatosít és nyomatékosít. Ezt is könnyeden, elegánsan s meggyőzően. Csak egyetlen példa: vajon el tudnánk magyarul (még képzelni sem nagyon), hogyan függött össze Németh László kritikája Szentkuthy Miklós *Prae* című kultikus könyvéről a *VII. Gergellyel*, majd a szintén súlyos esszé tanulmányával, a *Berzsenyivel* a harmincas évek közepén-végén? Vekerdi könyvében minden szépen összesimul. S nemcsak folyamatokat köt össze magától értetődő egyszerűséggel, de esztétikai és filozófiai értelmezésekre is bőven futja figyelméből és – merjük-e szóba hozni ismét – kivételesen bőséges tárgyismeretéből. Lássunk egy jellemző példát! Berzsenyi Dániel – mint tudjuk – kényszerűen hagyta el Kemenesalját és telepedett le a somogyi Niklán. Vekerdi itt egy Németh László-szöveget idéz hosszan (a két táj különbözőségét), majd rámutat: „Íme, két táj összehasonlításából kibomlott az egész könyv dinamikája. Nem a magyarázat, hanem a metafora szintjén. A metafora sohasem magyaráz meg semmit, hasonlíthatatlanul finomabb a magyarázatnál. A metafora képletében eltűnnek az egyéni különbségek, s tisztán megismerhető az általános emberi. S az élet végül is nem utazás-e az egyetlen metafora felé?” (150.) (Azért is érdemes följegyezni a szerző viszonyát a metaforához, mivel maga is bőven és hatásos célra-vezetéssel él ezzel az ősi írói eszközzel.) Vagy például: mi a titka a Németh László által írt jó, találó, igaz kritikának? Vekerdi szerint: „Az igazán találó Németh-kritikák később is mindig azok, ahol sikerül megtalálnia a »sontvázat«, a belső logikai vázat, amire a mondanivalót akaszthatja. Ezt nem találta meg pl. Oláh Gábor esetében, de amíg élt, Gulyás Pálban sem, ezért ment el sokáig értetlenül Krúdy mellett, s ez volt Gulácsy Irén szerencséje, akit ha nem is sontvázra, legalább ruhafogasra akasztott. József Attilához először rossz »vázat« talált: a Nincsen anyám, se apám (1929) alapján afféle költő-Kakukk-Marcinak gyanította, akibe egy kis Rousseau szorult; azonban alig három év múlva a Tanu harmadik számában a Külvárosi éj című kötet alapján a Korunk véleményével egyetértve már a »proletariátus nagy költőjét« látja benne.” (52–53.)

Gyakran hoz elénk Vekerdi László feszült, nagy pillanatokat, találkozásokat fontos emberekkel és fontos helyzetekkel. Pontos és hatásos dramaturgiai beállítások ezek. Babits és Németh kapcsolatának alapmotívumai például: „A bizalmatlan Babits valószínűleg nagyon megszerette a szigorú, etikus, ideges, színes, éles elméjű ifjú író; a minőség forradalmára pedig lehetetlen, hogy ne tisztelte és szerette volna Babitsban a minőség kérlelhetetlen igényét.” (66.) A Gulyás Pál és Németh szellemi egymásra találását ószövegségi metaforafüzérrel mutatja be (amelyben a cethal Gulyás, Jónás pedig Németh). „Igazágtalan volt Jónás, mert a sovány cethal tanulmánya kitűnően megfogalmazott, világos, ragyogóan szellemes írás, azóta sem jelent meg Németh Lászlóról ehhez hasonlítható. Jónást azonban egyetlen mondatával nyelte le: »Én Németh Lászlóban az ifjú magyarság új orientációját látom.« Ezt visszhangozta mágikus erővel a tanulmány minden sora.” (85.) Kerényi Károly és Németh életteli árnyaraja Vekerdinél: „Kerényi egyike volt a kevés értelmiséginek, akit Németh tisztelt. Nemcsak híres tudós volt s jó professzor, hanem színes, vonzó egyéniség is. A görögségnek az a »dionüszoszi« fele jelent meg benne, ami az »apollói–artemiszi« Némethből hiányzott, s amihez mindig vonzódott.” (127–128.) Példáinkból az is látható – miként már említettük –, hogy Vekerdi László is bőven hinti saját metaforáit könyvében, s nagy a valószínűsége annak, hogy aki a Németh László-életmű kapcsolattörténeti vonatkozásait vizsgálja, erős késztetést érez arra, hogy ennek a látásmódnak a sugallatait figyelembe vegye, felhasználja. (Vagy élesen elutasítsa: az erős hatásnak ugyanis ez a reakció is következménye lehet.)

Nemcsak a szereplők, a jellemek, de a helyzetek, Németh László szellemi és mindennapi valóságos helyzetei is hasonló tömörséggel és hasonló plaszticitással bontakoznak ki egymás után (nemritkán egymás mellett) Vekerdi László írói-rendezői műhelyében. Mint tudjuk, 1933 elején Babits a *Tanu* s Németh ellen fordult. Vekerdi szerint: „*olyan elszántan s engesztelhetetlenül, ahogyan csak egykor azonos elveket vallók harcolhatnak egymás ellen*”. (98.) Igen, ez volt az egyszerű valóság, mint ahogyan Németh László rádiós szerkesztői álmában, ideájában, eszményében (kicsit bonyolultabban és feszesebben): „*az éter-katedrán az ifjú és személytelenné finomult Tanu, hű és kongeniális fiatal tanársegédi karral megerősítve, önmaga érdekére, méltóságára s értelmére ébreszt – s nem tanít! – egy lelkesen figyelő nemzetet*”. (114.) Egy kivételes elme mindennapjai szublimálódnak eszményekké az olvasó szeme láttára, s fordítva: az eszmények mindennapi, valóságbeli ereje, hatóképessége tevődik próbára.

Új értelmezéseit kapjuk régi Németh László-problémáknak. Lássuk csak, hogyan s milyen példa segítségével, s mily intuícióval állítja elénk például a *minőség* elvét és gyakorlatát. Nem hinnénk, hogy ennek terepe éppen a Medve utcai polgári iskola lenne. Pedig az. Ekképpen: „*A Medve utcai polgárban tanulta meg s bizonyította a Tanu, hogy a minőség nem elvont és halott elv, hanem az életet és a mindennapokat átalakító valóság. Nem kényszerű megélhetés nyűgként cipelte a Tanu a Medve utcát, s nem szkizoid alkata következményeként. A Tanu a minőség éteri fele, a Medve utcai a materiális*.”(155.) Az olvasó most már könnyen megérti a „*minőség forradalma*” távolabbi, egyetemes értelmét, egyszersmind személyre szabott, személyes és egyéni jellegét. Ezek után már nem elvont filozófiáról van szó, hanem mindannyiunk hétköznapijairól. Ugyanezt a finom, de hatásos rávezetést érzékeljük Németh László jövő felé forduló érdeklődése tartalmának hirtelen megvilágításában. „*Ez volt az igazi ellentét Németh s a jelen nagy forradalmárai – amilyen Gaál Gábor, Fábry Zoltán, Nagy István és Veres Péter volt – között: ők a közvetlen feladatok parancsát érezték s közvetítették, Németh a jövő veszélyeit fogta érzékeny idegrendszerében. S ezeknek a megoldásához remélt modellt találni a vidéki ifjúság törekvéseiben*.” (204–205.) Eredeti értelmezését kapjuk továbbá Németh László egyik legkedvesebb ideájának, a nemzeti *műhely* mibenlétének. A *műhely* – mondja Vekerdi László – „*komplex tudományos, technikai, gazdasági, politikai művészeti, pedagógiai és etikai folyamat, hatalmas dinamizmus a lehetőségek ugrásszerű föltárására, az adott helyzetben egyedül lehetséges egyenes fejlődési irány megtalálására és kiaknázására*”. (308.) Ilyen értelemben működött a sokat emlegetett erős és vonzó újkori francia és angol *műhely*, s ebben az értelemben voltak szerények és kis hatókörűek a magyarországi kezdeményezések. (Hiszen a *műhely* jó működésének a feltétele, hogy a sok előre hajtó összetevő közül mindig legyen legalább egy domináns, vitathatatlanul erős diszciplína.)

Németh László „*háborús korszakának*” később Grezsa Ferenc monográfiát szentelt, Vekerdi László is igen fontosnak tartotta ezt a korszakot. Először is azért, mert a harmincas évek végétől kezdődő folyamatban Németh László a legmélyebb érzelmi s a legmagasabb intellektuális kötődést alakítja ki a „*vidéki*” Magyarországgal, régiesen fogalmazva: a magyar néppel. Továbbá ebben az időszakban – egészen pontosan Mezőszilason 1944-ben – szilárdul meg végleg pedagógiai és pedagógusi *elkötelezettsége*, mégpedig a „*lányaim*” tanítása közben. Ez a pedagógiai szenvedély és elkötelezettség 1945-ben Békésen folytatódott, majd Hódmezővásárhelyen bontakozott ki oly nagy s oly termékeny erővel, hogy még a hatvanas években is vezető ideái közé tartozott. S amit Grezsának már nem volt ideje monográfiáserősen feldolgoznia, azt dióhéjban korábban rögzítette Vekerdi: a hatvanas évek mint Németh László valóságosan is új – immáron a harmadik – pályakezdése. Folytatás és újrakezdés szabályosan szép dialektikája s dinamikája szerint. (Az első a *Tanu*-korszak és előzményei, a második a vásárhelyi korszak és előzményei voltak. A szóban forgó időszak tehát a sajkódi korszak és előzményei.) A hatvanas évek Németh-jelensége

Vekerdi szerint egyedülálló. „Azt, hogy ki a »nagy író«, persze többnyire nehéz eldönteni, de szerencsére néhány kivételes esetben nincsen szükség döntésre. A mű minőségével és – ne féljünk kimondani – tömegével, súlyával eldönti a kérdést. Ilyen Németh László életműve is. S ezért feloldhatatlan a tragédiája, akármennyire tisztelik is, akármennyit keres, akármilyen tökéletes család és szép tájék veszi körül. Az ő szenvedése a kis nép nagy író tragikus ellentéte, mely feloldást csak úgy nyerhet, mint a prófétáké: ha a kis nép a lehetőségek világában fölismeri s vállalja a hozzá tartozó nagy lelket.” (349.)

Igen, az irodalmi művek. A közismert remekművek és a kevésbé sikerültek vagy kevésbé ismertek egyaránt szóba kerülnek. Vekerdi László éppoly gonddal és szeretettel viselkedik a szépirodalmi művek iránt, mint az életrajzi történetek, a filozófia, a szociológia, a lélektan, a politika, a társadalomtörténet (stb.) ide tartozó jelenségeivel kapcsolatban. Mindegyiket beleszövegya szerzőjük életében, messze elkerülve a korabeli vagy későbbi „izmusos” elemzéseket. Módszere és judiciuma ugyanaz, mint az élet- és pályarajznál: a ráismerés örömteli megerősítést adja át az olvasónak. Például a *VII. Gergely*ben a pápa tragédiáját – magát a szerzőt, a dráma befejező mondatát idézve – többnyire hajlíthatatlan igazságszeretetében láttuk-látjuk. Vekerdi szerint ez nem a teljes, és nem is elégséges magyarázat: „*Gergely tragédiája tulajdonképpen a mérhetetlen büszkeség*” – mondja. „*Nem az igazságszeretete miatt hal meg [...] száműzetésben, sokkal görögöbb ő annál. A Tanu nagy inspirálója, Szophoklész a VII. Gergely mestere, akárcsak a Gyászé. Egy szophoklészi természet keresztény szavak köntösében: keresztény Oidipusz a normann király salernói palotájában. Egy nagy s büszke lélek a saját fogságában.*” (158.) (E pompás metaforasor végiggondolása után azt is megállapíthatjuk, hogy méltó disszertációs téma lehetne a *VII. Gergely* címszereplője, valamint a *Gyász* Kurátor Zsófia alkatának és jellemének összehasonlító elemzése.) Fölfedezészámba megy e monográfiában néhány kevésbé ismert szépirodalmi munka hirtelen megvilágítása. Mágis érthetetlen például a még 1936-ban írt, a falukutató mozgalom vadhajtásainak kicsúfolásaként számon tartott *Pusztuló magyarok* című vigjátékának szinte teljes elfeledése. Pedig – Vekerdi szerint is – jól játszható, sikeres színdarab lehetne. S bár nem szépirodalom-elemzés, de mű- és helyzetértékelés felső fokon az 1939 tavaszán íródott könyvecskének, az annyi vihart okozó *Kisebbségben* című súlyos esszének a megforgatása. Elsősorban Gulyás Pál – szerinte felülmúlhatatlan – kritikáira hivatkozik, aki jobban, teljesebben megértette ezt a művet, ezt a már keletkezésekor (hát még később) a szerzőjére égetett Nessus-inget, mint maga a szerző! Végül Vekerdi itt feloldja a súlyos eszmei konfliktust, megállapítván, hogy a magyar szellemi erők organizátorának szerepét – amelyre reformátorként Németh László oly sokat, két évtizedet küzdött korábban hiába – a *Kisebbségben* megírásával, illetve ez után „kezde fölvaltani egy új, s egészen másféle Németh László, a magyar szellemi erők szolgálója. Ahogy vásárhelyi kollégája, Sipka Sándor nevezte később: a csendes, halk szavú tanár.” (178.) (A *Kisebbségben* problematikáira egyébként később – látni fogjuk – többször visszatér Vekerdi László.)

Külön műfajba sorolja mint kritikai műalkotásokat Németh negyvenes évek eleji színikritikáit a monográfus. Méghozzá szoros kapcsolatban a *Kisebbségben* egyik fő gondolatával. Szerinte ugyanis a *Híd*-beli színikritikák „a *Kisebbségben* gyakorlati fele: a színpadon napnál világosabban kiderült, mivé züllik a nemzet, ha nem tud mély s biztos értékeire hivatkozni. [...] Hétről hétre [...] bizonyította a magasrendű polgári férnművek [...] értelmellenségét. S szembeállította velük a világirodalom s az új magyar dráma nagy alkotásait.” (195.) S tovább: színházigazgatókat, rendezőket, buta színésznőket, gyöngén képzett közönséget sértett halálra, „szóval fejfel rohant a színpalacknak”. (194–195.) Hasonlóképpen preparálja az ekkortájt (1940-ben) írt *Széchenyi* című esszékönyv szerkezeti elemeit Vekerdi. Azt írja, hogy ez a mű „a tanulmányíró Németh centrális alkotása: ebbe konvergál esszéíró művészete, s több irányba is ebből

ágazik szét újra”. (210.) (Jellegzetes, hirtelen rávilágító megfigyeléseinek egyike ez Vekerdi Lászlónak, nagy és erős ítélőerővel.) Hosszasan időz az *Iszony* című nagy Németh-regény megfejtésénél. Nehezen fejt meg. Inkább átadja a lehetőséget a korabeli kritikáknak. (Más pontokon is sokat foglalkozik a korabeli kritikákkal: azaz fogadtatástörténeti vázlatokat is ad.) Megidézi az akkori szellemi és politikai forgószélet, amely az *Iszonyt* övezte, kísérte. Remek, és egészen más típusú megoldás az 1953-ban keletkezett *Szörnyeteg* című dráma értelmezése, megfejtése. „A mesteri a darabban az – írja –, ahogyan a Szörnyeteg bizonyítja, hogy [...] ő a normális és egészséges ember, s a többiek a szörnyetegek.” Majd aktualizáló kommentárt fűz az értelmezéshez: „Napjaink drámaírása ezt az inverzhatást alaposan kihasználja, ritkán gondolunk azonban rá, hogy Németh milyen korán s milyen tökéletesen alkalmazta.” (271.) A *Megmentett gondolatok* tanulmányai az ötvenes évek közepén – Vekerdi felfogása szerint – külön műegészt képeznek, és három vektor köré szerveződnek. Az első az újkor nagy találmánya, az *analízis*, az elemző gondolkodás, amely erős bírálatot (például a romantika ellen) is jelent. A második vektor egy új, *tágabb antropológia* (lásd Ady), egy olyan világ, amelyben minden egynél és közösség elfér. A harmadik az *egyensúly* megteremtése. „Meg kell találni az új harmóniáját a régivel, helyre kell állítani a nedvkeringést [...] az európai fejlődés törzse s azon át a távoli gyökerek felé.” (279.)

Korántsem valamennyi nagy vagy jelentős Németh László-művel foglalkozik behatóan, elemzésszerűen Vekerdi László. Nem az a célja, hogy „szabályos” monográfiát írjon, pontról pontra érintve a kronológia szerint következő munkákat. Azt keresi az egész könyvben, miben áll *összességében* hősének, az írónak és gondolkodónak a szellemi nagysága s egyéniségének törvényvilága. Fölfogása szerint Németh László nagy egyesítő, nagy szintézissteremtő, s látszólagos konzervativizmusában európai s magyar értékvilágok szerveződtek egységes egészé. Nagy példa más tudományágak képviselői számára is. Vekerdi László lebilincselően érdekes könyvéből nem csak Németh László nagysága, jelentősége magasodik elő, de az ellene mindvégig, sőt mind a mai napig fel-feltörő gyűlölet és féltékenység okai is kiolvashatóak. Sem az állagörző konzervativizmus, sem a marxista szocializmus, sem a már korán végzetesen eltorzított liberalizmus nem tudott, nem tud vele megbékélni. (Kibékülni meg különösen nem.)

A Sorskérdések *árnyékában* című Vekerdi-kötet három ciklusba rendezett – leginkább az esszé műfajába sorolható – írásai úgyszintén koherens, egybetartó belső világukkal, azaz szerzőjük mindvégig – sok évtizeden át – önzonos lényegének szellemi lenyomataiként, egyszersmind hitvalló és gondolkodó állásfoglalásaiként tűnnek ki. Az első rész elevenen lobogó esszesorozatában a *Tanu*-korszakról, a Németh László-i gondolkodás természetéről („Németh László műhelyébe történelemszemlélete kulcsával nyitható az ajtó” – írja például egy helyütt), Bartók és Pilinszky szerepéről, szellemi hatásairól Németh életében, a „sajkódi certosa”-ról, a *Magyarság és Európa* című nagy esszékötet mai aktualitásairól, a „San Remo-i pillanat”-ról, és természetesen a hányatott sorsú *Sorskérdések* című tanulmánykötetről – ez utóbbiról három ízben is. A második részben Németh László-könyvekről (tanulmány- és regénykötetektől) szóló elemzések és megvilágítások kaptak helyet. Sajátos a harmadik rész tartalma. Itt ugyanis a Németh László egyes gondolataihoz természetes módon kapcsolódó, de innen mindegyre az európai civilizáció egészét is pásztázó és a korabeli magyar valóságot is élesen megvilágító esszétanulmányok sorakoznak.

Dolgozatunk címére utalva e kötetből is csak *szempontokat*, „eseteket” ragadhatunk ki, javasolhatunk továbbgondolásra (de ajánlhatjuk az egész kötetet, az összes tanulmányt olvasásra).

Merőben új értelmezését adja a szerző például a már oly sokszor emlegetett, és szinte agyonbunkózott „mély magyar” – „híg magyar” tipológiának, a már említett *Kisebbségben*

című, nagy hatású esszé e különös metafora világának. Kifejti ugyanis, hogy racionális, sőt tudományos elmélet gyakorlati alkalmazásáról van szó. Mégpedig az „introvertált–extrovertált” ellentétpárról, pontosabban szólva típuskülönbségről. „Németh »mély« magyarjaira kivétel nélkül jó illik az »introvertált« jellemzés; maga C. G. Jung se választhatott volna külön példákat, méghozzá ő is az irodalomból vette legszívesebben a példáit.” Nem is ez a tipologizálás a legfőbb probléma a *Kisebbségben* körül – ragadja meg itt is a lényegét Vekerdi –, hanem az az *akaratlan tény*, hogy bár a *Kisebbségben* nem a zsidók ellen szól, ám az adott történelmi szituációban (1939 tavaszán) bármiféle elkülönítés reájuk volt elsősorban veszélyes. (Ismét a *Sorskérdésekről*. 1990) S egy másik írásában tárgyilagosan és közérthetően mutat rá e Németh-esszé fő, egyensúlyt megbontó szervi hibájára. Arra ugyanis, hogy bár Németh nem akart kizárni senkit „a magyar kultúra múltjából és jelenéből”, ámde ha „egy másoknak követhetetlen vagy mások által követni nem kívánt idealizált magatartásforma – ha ugyan egyáltalában körülírható ilyen racionális hidegséggel a »mély magyarság« – egy adott pillanatban úgyszólván minden akkor lehetséges és megvalósítható etikai értéket magához vonz, akkor ezáltal, akarja vagy se, mégiscsak lefokozza és elutasítja valahogyan a (magát joggal ugyanannyira értékelő) többi.” (Eletmű szilánkokban. 1989)

Revelációként hat a Németh–Pilinszky szellemi-lelki kapcsolat lényegi (személyes és társadalmi) összefüggéseket feltáró analízise. E ragyogó, tükröztetett kettős portré végkövetkeztetése szoros kapcsolatban van azzal az egyesek szerint „behódolás”-nak értelmezett és bélyegzett sorsvállalással, amely 1956 után valóban feltűnő a mindig, egész addigi életében (talán csak a háború után egy-két évig oldódó) az *opponáló* gondolkodói attitűdöt képviselő Németh László ekkor kezdődő pályaszakaszán. Vekerdi László – ezúttal is – messze távol tartva magát a szokványos és szokásos ideológiai és politikai sugallatoktól, távlatos gondolkodással és finom empátiával ragadja ki mind Pilinszkyt, mind Németh Lászlót a mindennaposá koptatott ítélezések közhelyeiből. Végül is – írja – „a lélek csendjében találkozott, találkozhatott túl kölcsönös vonzalmakon és értékeléseken immár művészte jellegében is a két nagy szenvedő; életük utolsó periódusa a lélek csendjével válaszolt az »aki nincs ellenünk, az velünk van« – tájainkon fájdalmasan ritka – belátására, amikor végre az egyik ember nem föltétlenül és szükségképpen kellett szenvedést okozzon a másiknak. Ezt a honi világot fogadta, fogadhatta az ő közel s távol példátlanul érzékeny lelkiismeretük nyugodt derűvel. Innét a »viharakra emelt nyárderű« – ahogyan Németh egykor annyi nosztalgiával nevezte Erdély törekeny aranykorát –, mely utolsó műveiken meg-megcsillan.” („A lélek csendje”. 1982)

Rendkívül érdekes és fontos más helyen is Vekerdi László fölfedezése a Németh László-i világkép 1946-os és 1956 utáni „Széchenyi-trend”-jéről. Vagyis arról, hogy a legnagyobb magyar „borúra derű” lélekfordulásához hasonlóan – a jelzett periódusokban – Némethnél is ez a belső, lelki „trend” érvényesült: azaz mindkét itthoni korszakváltásra ekképpen reagált. Az *Iskola Kakaskúton* (1946) című „utópia” valójában metafora inkább, Vekerdi László értelmezésében „Magyarország-metafora”, az „emelkedő ország »borúra derű« metaforája”. Németh László hite, „az ember művelhetőségébe és nevelhetőségébe” vetett reménye 1946 tavaszán erősebb, mint „a fenyegetően fölénk tornyosuló új Tripartitum-mentalitás”. Mindez már akkor – majd később is – Németh Lászlónak arra a különös érzésére-hitére alapozódott, hogy „a politikai s a véle egyre teljesebben azonosuló gazdasági hatalom korlátoltsága, tévedései, sőt egyre jobban nyilvánvalóvá váló önkénye alatt és ellenére a tudás és a művelődés tömeges méretű terjedése nem nagyon lesz az országban meggátolható”. S ugyanennek a „borúra derű” lelkiségnek a reinkarnációja az *Égető Eszter* optimizmusa, az 1956-os forradalom idején írt *Emelkedő nemzet* című újságcikk, majd „áttételesen a történelem szeszélyes szeleitől borzoltan, újra ennek a nemzeti 'borúra derű'-nek az áprilisi fényei ragyognak fel az Irgalomban” a hatvanas évek elején-közepén. Nem Németh László változott – emeli ki Vekerdi –, hanem a korszak, az európai és a magyar politikai és társadalmi konstelláció, ha csak egy kis

időre is, a hatvanas években. Mindennek a változásnak az 1968-as fordulat vetett véget, mely fordulat egyszersemind Németh László korának a végét is jelentette. (Németh László kísérleti pedagógiájának hatása történelemképére, avagy az empirikum reflektáltsága az Iskola Kakaskúton-ban és a Hogy tanítottam Vásárhelyen a történelmet?-ben. 1997)

Vekerdi László Németh Lászlóról szóló tanulmányainak nem kis része önmagát is fag-gató vallomás és válasz korunk és nemzetünk némely nagy kérdésére. Itt volt (s újra itt van) például a „felzárkózás” vagy „csatlakozás” Európához *jelszó*, melyet már hét-nyolc évtizeddel ezelőtt is éppoly óvatossággal és kritikával kellett fogadni, miként ezt annak idején Németh László is tette. Vekerdi természetes reagálásként hívja föl a figyelmet arra, hogy „Németh nem akart mindenáron »fözlárkózni«. Illetve nem a kor válságokkal küszködő Európájához kívánt [...] fözlárkózni.” S a gondolatmenet ekként folytatódik: „a Kert-metaphora lényegéből következik, hogy Európában »felzárkózni« az európai kultúra belső szerkezetéből következően csakis egyfajta »életöréssel« lehet. Utánzással soha. Érthető tán, hogy máig annyian gúnyolják és becsmerlik a kert-metaphorát, hisz végül is azt mondja ki, hogy mégoly jól bevált mód-szerek és modell átvételén is legfeljebb egy szűk értelmiségi réteg, egy szolga-elit nyerhet, az ország egésze csak rajtaveszthet.” Majd később: „ha Németh Európa-modellje akár csak a feliben-harma-dában érvényes, sikeresek új uraink is csak akkor lesznek, ha a gazdasági és szellemi változások fő irányába eső módszereket veszik át, azaz, ha nem a mai, hanem a holnapi Európát »utánozzák«”. (A Magyarság és Európa – ma. 1990)

Vekerdi László két kötete Németh Lászlóról szorosán egybetartozik. Összegezik és kiteljesítik szerzőjük tudósi és esszéirői fölfedezéseit, megfigyeléseit Németh László munkásságának legfontosabb, illetve legvitatottabb műveiről, fejezeteiről, szakaszairól. Egyben korunk magyarságának sorskérdéseiről. Ezek a Vekerdi-könyvek a magyar szellemi élet még létező, még figyelő várakozásaiban is együtt vannak és együtt élnek. Tartalmukat, stílusukat és az e tájon egészen szokatlan szabadon gondolkodásukat, továbbá szerzőjük önmaga vesztére nem figyelő, nemritkán nyersen őszinte szókimondását tekintve párjukat ritkítóan egyediek. Ezért is lehet ez a szemlélet meggyőző, sőt bátorító sokak számára. (Mások számára meg taszító, persze.) Az elmúlt évtizedek európai és magyarországi eseményei, történelmi fordulópontjai nemhogy korrigáltak volna, de egyenesen – és brutális nyíltsággal – fölnagyították, valósággal a szemünk elé lökték, ha még nem vettük volna észre, Vekerdi László – és Németh László igazságait. És fordítva is helyes a tétel: ezek az igazságok tehetnek nagykorúvá értelmiségi generációkat (persze, ha ezek a generációk egyáltalán akarnak vagy tudnak nagykorúvá válni): szemnyitogató erejük, hatásuk alól nemigen vonhatja ki magát a jóhiszemű olvasó.

Vekerdi László – óhatatlanul, akarva-akaratlan is – kettős szellemi portrét állított eli-bénk ikerkönyveiben: a Németh Lászlóé mellett a saját magáét is.

Lengyel András

„Európa utolsó nomádjai”

A cigány nép Tömörkény írásaiban

Bari Károlynak

1

Tömörkény István életművének néprajzcentrikus értelmezése kétségkívül leszűkíti az oeuvre irodalmi értelmezhetőségét, pusztán az „etnográfiai hitel” íróját láttatja abban az alkotóban, aki – tematikája ellenére – beállítódása és habitusa szerint valójában Krúdyval tart mélyebb rokonságot. Az értelmezésnek ez a leszűkítő, néprajzos iránya mégsem teljesen terméketlen. Tömörkény írói világa oly mértékben épül az őt körülvevő szociokulturális világ, mindenekelőtt a „vízenjárók és kétkézi munkások” világa megjelenítésére, s szövegalakítási gyakorlata oly mértékben tárgyias kiindulású, hogy az életmű, ha akarjuk, néprajzi dokumentációként is haszonnal forgatható. Szövegeiben a néprajzi elemek mint a szövegszerveződés referenciális „állványzatának” elemei vannak jelen. S kétségtelen, ha ezt a megközelítést csak az egyik lehetséges részmegközelítésként kezeljük, nem pedig – ahogy szinte máig elég széles körben megszokott – az egyedül lehetséges interpretációs lehetőségként, az így nyerhető „adalékok” egyáltalán nem érdektelenek. A Tömörkény-szövegek „néprajzi” elemei önmagukban, a szövegből kiemelve egy lehetséges szociológia építőkövei, adalékai, s ezek az elemek csak az életmű egészében lesznek az irodalmi indítékú szövegszerveződés kiindulópontjai, az „állványzat”, amelyen – kognitív értelemben – a szövegvilág fölépül. De ennek az „állványzat”-nak az ismerete retorikai összefüggésben is nélkülözhetetlen. Ha ugyanis ezt nem ismerjük, csupán retorikai alakzatok élettelen sorjázásaként fogható föl az, ami – a szerzői szándék és az irodalmi sikerülés szerint egyaránt – irodalmilag alakított „élet”, s ami a szövegben „élet” és figurális alakzat szétszakíthatatlan, „természetes” egységeként létezik.

Mindazonáltal az etnográfiai megközelítés egyáltalán nem veszélytelen eljárás. Részben azért, mert néprajzként, néprajzi konstrukcióként rögzítheti azt, ami annál jóval több, gazdagabb és (metafizikai értelemben) mélyebb, részben azért, mert még ezt az „életanyagot” is egy szűkös, „etnográfusi” nézőpont igényeihez igazítja, s nem veszi észre, hogy a Tömörkény szövegeiben megjelenő életvilág milyen gazdag, sőt mennyivel gazdagabb, mint interpretátorai érzékenysége. Az utóbbi veszély valódiságát mutatja, hogy a Tömörkény-szövegeket voltaképpen csakis a szegedi és a Szeged vidéki magyar parasztság etnográfiai forrásaként hasznosították, jóllehet egy sor más nációról is értelmes adalékok nyerhetők ki a szövegekből. Márpedig az író etnikai érdeklődése és tájékozottsága lényeges mozzanat: nemcsak mennyiségi kérdés, hanem az életmű jellegét is alakító minőségi összefüggés. Az a tény például, hogy a különböző Tömörkény-szövegekben megjelenik a korabeli, soknemzetiségű Magyarország egyik számottevő súlyú, de mindmáig nem teljesen integrált népessége, a cigányság, önmagában is figyelemre méltó fejlemény. S szögezzük le mindjárt, nemcsak azért, mert a magyarországi cigányság történeti néprajza nyer ezzel hasznosítható adalékokat, hanem azért is, mert – ha jól olvasunk – az alapnépesség cigánysághoz való viszonyának „reáltörténete” lesz világosabb – ugyanak-

kor átláthatóbbá válik magának Tömörkénynek a szociabilitás-eszménye is. Az ugyanis, hogy milyen társadalmat tart valaki jónak, ha tetszik, eszményinek, az – kimondatlanul is – kirajzolódik abból, ahogy a valóságos társadalom megoldatlan anomáliáiról beszél.

Márpedig a cigány nép története az osztálytársadalmi megoldatlanságok története. Jelzés a mélyebben fekvő, közvetlenül nem is mindig érzékelhető emberi viszonyok fölőrlatlan belső ellentmondásairól, aszimmetrikus tagoltságáról, egyensúlytalanságáról.

2

A magyarországi cigányság néprajzi tanulmányozása és leírása nagyjából Tömörkény István pályájának alakulásával párhuzamosan bontakozott ki. Wliscloczky Henrik, Herrmann Antal s mások kutatásai az 1890-es évekre értek be, értek el arra a szintre, hogy egy egységes, többé-kevésbé koherens cigányságkép összeállhasson, s ne csak néhány specialista magántudását alkossa. A *Pallas Nagy Lexikona* (amely – természetes avulása ellenére – máig a legjobb magyar készítésű általános lexikonunk) a *Cigányok* címszóban, kivált pedig a mellékletként adott *A cigányok életmódja, szokásai, hiedelmei* című terjedelmes összefoglalóban a kor legmagasabb szintjén foglalta össze mindazt, ami e népről tudható volt. A „téma” akkoriban persze egyébként is a levegőben volt, s a nagy statisztikai összeírás (1893) az államhatalom „érdeklődését”, valamiféle megoldást kereső igyekezetét is jelezte.

A cigány nép sajátos helyzetét, az európai sztenderdektől való (jól érzékelhető) távol-ságát már e nép önelnevezése, s a rájuk „kívülről” aggatott különböző nevek bonyolult hálózata is érzékelteti.

A cigányok – a hajdani lexikoncímszó szerint – „[m]agukat rom-nak (ember), néha kálo-nak (fekete) nevezik, s ezzel szemben parno (fehér) névvel illetnek minden nem-cigányt. A hazai vándorcigányok manus-nak (ember) is nevezik magukat, a nem-cigányt gadzsio-nak (gazda, paraszt), gyűléseken szinte-nek (társ) szólítják egymást.” „Az egyes népek különféle névvel nevezik a cigányokat. A legelterjedtebb a cigány név rokonsága. [...] A német: Zigeuner a csehől ered (cinkán), ez a magyarból (cigány), a mi nyelvünkbe a ruménből (cigánu), ebbe a bolgárból (ciganin) jutott. E név Kelet-Európában és Olaszországban (ziganu) terjedt el, míg nyugaton és északon más neveket kaptak. Angliában Gipsy-nek (egyptus) nevezik őket. Régebbi spanyol nyelven Aegypciáno-nak, most Gitano-nak nevezik őket. Portugál nyelven Cigano. Franciaországban a Bohémiens (cseh) nevet adták nekik, mivel oda Csehországból kerültek és a magyar és cseh királytól nyert leveleket mutattak fel. A németalföldiek kezdetben Ungern-nek nevezték, mivel Magyarországról mentek oda, később ott, Dániában és Svédországban Tatern vagy Tatern (tatárok) és Heidenen (pogányok) volt a nevük, a finnknél Mustälainen (fekete). Nálunk néha Fáraó népének, Fáraó fiainak szokták őket nevezni, célzással állítólagos egyiptomi származásukra. Mária Terézia 1761. nov. 13. megtiltotta e nevek további használatát s helyükbe az újlakosok, újmagyarok, újparaszrok elnevezést (németül Neubauer) rendelte el.” „A magyarban ezenkívül még purde-nak (meztelennek), dádé-nak (anya), more-nek (mro enyém) nevezik a cigányokat: az oláhok marmandénak (adj nekem kenyeret) és csóré-nek (szegény) csúfolják: az erdélyi szászok zigunj elnevezés mellett még Egypter-nek és Kortrás-nak is hívják: ez a cigány Kortorár (sátoros) szóból ered, mely ellentéte a Glettesore (nyelvben szegény) szónak, ahogy a sátorosok gúnyosan nevezik a letelepedetteket.” (IV: 361.)

A probléma lényege azonban, amelyet e névadási gyakorlat éppen csak jelez, de nem fed föl, a cigányok részleges társadalmi integrálatlanságából fakadt – s ez még a kortárs-kutatók eufemizáló megfogalmazásaiból is kitetszik: „Városi és falusi cigányaink már régóta szakítván hagyományaikkal és eredeti szokásaikkal, lassankint a polgáriasodott népek keretébe léptek be. Nincsenek már náluk »nemzetségi« viszonyok: családi állapotaik pedig legalább egész-

ben véve hasonlatosak azon nép szokásaihoz, melynek körében élnek: ellenben a sátoros cigányok mai napig is fenntartották a régi törzsekre és nemzetségekre való felosztást. Hazánk vándorcigány törzseinek (malija a. m. törzs: mall a. m. pajtás, barát) mindegyike külön-külön vajda alatt áll, és se házasság, se más szorosabb kapocs nem fűzi őket egymáshoz.” „[A] törzsek most [ti. az 1890-es években] kisebb csapatokban külön vándorolnak, s csak a zord évszak beálltával találkoznak a közös téli telepeken. Ilyenkor aztán hol barlangokban, hol primitív kunyhókban töltik a hideg tél napjait. A téli kunyhót (putri, kaliba) rendszeren valamelyik erre alkalmas falu végén v. annak közelében építik” (3.)

Mindez természetesen nem önmagában volt probléma. Ezt az archaikus szerveződést a környezethez, az integrációt elváró társadalomhoz való viszony tette nehezen kezelhetővé.

A „magyar” (önmagában is erősen tagolt, s éppen e tagoltsága révén konstituálódó) társadalom ugyanis, amely a cigány nép integrációs keretként kínálkozott, nem így szerveződött. Szerveződési elve is, szerkezete is, „kifelé” mutató jellege is egy egészen más jellegű társadalmat involvál. Az alapnépesség, és a körükben élő vagy velük alkalmas érintkező (s már korántsem egységes) cigány nép viszonya tehát szükségképpen potenciális konfliktusokban gazdag, alapvetően egyensúlytalan élethelyzetként rögzült. (A korabeli lapok tanúsága szerint e konfliktusok nemritkán rendészeti problémaként is jelentkeztek.) A nagy társadalmi távolság s az ad hoc érintkezés sem az integrációt (az „összeolvadást”), sem – az érintkezés nélküli – elkülönülést, a „másik” pusztá szemlélődésként való tudomásulvételét nem tette lehetővé. Két, vagy talán inkább három társadalmi formáció egyidejű, kényszerű „összezártsága” pedig az egyén számára, bármelyik térfélen élt is, csakis konfliktusos lehetett. A piacelv érvényesülését kizárólagos igényként működtető tőkeviszony (amely a századfordulóra már a régi patriarchális úr–paraszt-viszonyt is egyre erősebben átformálta Magyarországon is), az archaikuskeleti nomadizmus és a kettő közé szoruló, letelepedő, de integrálódni csak részlegesen, s csak speciális vonatkozásokban képes volt nomádok „átmeneti” életformája lényegét tekintve inkongruens volt. S mivel e viszonylatban a hatékony, tehát „uralkodó”, érdekeit és akaratát leginkább érvényesíteni képes reláció a tőkeviszony volt, a saját hagyományaiból kilépni nem tudó, vagy nem akaró, belsőleg is megosztott cigányság számára automatikusan csak az alávetettség s a deformáció, a marginalizáltságba szorulás lehetősége maradt meg. S ezt a távolságot a tőkeviszony gyors ütemű kibontakozása inkább növelte, semmint csökkentette. A cigányság integrálódásának „hivatalos”, államilag is képviselt igénye így, a szubjektív szándékoktól függetlenül, éppen az integrálódás valóságos csatornáit nem tudta kialakítani. Részben az áthidalandó távolság, részben az „integrációt” igénylő alaptársadalom lényegét alkotó szigorú alávetettségi mechanizmusok ereje, megkerülhetetlensége következtében. S ez, ha jól meggondoljuk, szükségképpen volt így. A „törzsi” – nomád – habitus szociálpszichológiai szempontból mint a realitásvétől nem korlátozott, csupán a saját hagyomány által prefigurált ösztön szabadság uralma írható le. A (gazdasági) hatékonyság versus csak természeti erők által korlátozott „szabadság” közötti egyéni választás természetesen soha nem tiszta, nem steril logikai kérdés. A hatékonyság világa, jóllehet nélküli a mindenkinek kijáró igazi szabadság lehetőségét (még a tőketalajdonos sem szabad, „csak” privilegizált, s ez egy merőben más emberi realitás), a gazdasági hatékonyság eszményének általános elvévé válása következtében óhatatlanul maga alá gyűri a szabadságvágy „nemracionális” hordozóit. Legyenek azok „deviáns” művészek vagy „sátoros” cigányok. De persze ez az alávetés soha nem maradéktalan. A szabadságvágy ugyanis, ha él, oly erős, hogy teljesen földadni szándékosan sem lehet – igaz, erő híján, megőrizni sem lehet a maga „eredeti” tisztaságában. A szabadságvágy tehát deformálódik, eltorzul, átvált valami olyasmibe, ami már nem nevezhető szabadságnak, bár dinamikáját – bármily torz formában is – még ez az ösztönyszerű készítés

adja. Ám ez az elemi szabadságvágyat archiváló habitus, kiszolgáltatva a racionális hatékonysági elv versenyének, hordozóit tartós – s gyakorlatilag behozhatatlan – hátrányban rögzíti meg. E hátrányból kitörni pedig az egyén számára alig van lehetőség, voltaképpen csak a társadalmi emelkedés „cselédlépcsőit” nyílnak meg előtte – szolgálni az „erőseket” valamely speciális területen, valamely speciális módon. A cigányok és a nem cigányok egyénileg megélt viszonya tehát így, vagy mint a cigány népeesség kényszerű alávetttsége, vagy mint – a „túrhetőtől” a kriminalitásig terjedő – devianciája valósulhatott csak meg.

3

Tömörkény író s újságíró, majd – részben párhuzamosan – hivatásos (múzeumi) etnográfus volt, egy nagy néprajzi gyűjtemény megteremtője, de tudása önerőből szerzett, úgynevezett „autodidakta” tudás volt. S néprajzi érdeklődése nem a specialista érdeklődése volt, aki csak egy meghatározott tárgykörre koncentrálna, hanem inkább az író univerzális kíváncsisága. Minden, ami a „népre” vonatkozott, érdekelt, előre megválasztott szempontok és elvek szerint tájékozódó specialista viszont nem akart lenni, s hivatali teendői szerkezetét ismerve nem is tudott volna lenni. Így természetesen, egyebek közt, ciganológusnak sem tekinthető. Tudása e téren több is volt, kevesebb is volt, mint azoké, akik a cigány nép etnográfiáját élethivatás-szerűen kutatták. Amit a cigányokról tudott, azt csak apró, esetleges lépésekben, már-már véletlenszerűen ismerte meg, az író egyetemes emberi érdeklődése keretében. Olykor publikációkból, olykor csak hallomásból (ami persze minden újságíró egyik fontos hírforrása), olykor – s egyre nagyobb arányban – személyes tapasztalatból. Fölmerülhet persze a kérdés, milyen személyes tapasztalatai lehettek neki a cigány népről? Sarkosabban fogalmazva: ismerte-e őket egyáltalán, vagy ő is azok közé tartozott, akiknek csak felületes benyomásai és másoktól eltanult előítéletei voltak azokról, akikről megnyilatkozott?

A válasz, ha őszinték vagyunk magunkhoz, nem is olyan egyszerű. A rendelkezésünkre álló adatok alapján az látszik valószínűnek, hogy Tömörkénynek többféle, egymást részben kiegészítő és korrigáló személyes tapasztalata is volt a környezetében fölbukkanó cigányokról. Az egyik tapasztalatréteg kétségkívül a fiatal, bohém újságíró személyes ismerete, sőt élménye volt a muzsikus cigányokról, például Dankó Pistáról, akivel életre szóló barátságot tartott. (Jellemző, hogy Tömörkény egyike volt azoknak, akik Dankó temetését intézték, ő hozta „haza”, Szegedre a koporsót, a koporsót lezáró kulcsot haláláig ereklyeként őrizte stb.) Ez közvetlen, erős, de persze meglehetősen speciális, mondhatnánk egyoldalú tapasztalatnak tekinthető, s mint ilyen, nem reprezentálja a cigányság egészét. A második tapasztalatréteg még szintén a fiatal újságíróé volt – azé a bűnügyi riporteré, aki munkája részeként jó néhány éven keresztül megfigyelője volt az úgynevezett rendőrbírók működésének. Az ott tárgyalt „esetek” megint csak felemás tapasztalatokkal szolgálhattak. Az újságíró ugyanis egyrészt konkrét szituációkban figyelhette meg a rendőrbíró elé citáltak, így a cigányok és nem cigányok közötti konfliktusokat is, ám ezek a konfliktusok számára már nem elsődleges valóságukban, hanem csak kriminalizált formában, vádlottak és vádolók szerepjátékain keresztül jelentek meg. Másrészt, s ez a tény aligha hagyható figyelmen kívül, ezeknek az „eseteknek” az értelmezését óhatatlanul befolyásolták a rendőrbíró, a nagy tekintélyű Koczor János esetértelmezései, s az újságírói tapasztalat megszerveződésébe a kollégák, alighanem előítéletes, vélekedései is belejátszottak. Sajnos ezt az értelmezést alakító szűrőt, bár nagyon jó lenne a maga konkrétságában ismerni, egyelőre inkább csak sejteni, kikövetkeztetni lehet. (Ha abból indulunk ki, hogy a fiatal Tömörkény kol-

légája és barátja, Thury Zoltán, akivel egy időben került a *Szegedi Napló*hoz, ugyancsak Dankó környezetéhez tartozott, s egyik írásában szóvá tette egy cigány ember méltóságának sárba tiprását – ez a szűró nem föltétlenül volt ellenséges vagy diszkrimináló.) Természetesen ezek a rendőrbíróági tapasztalatok elsősorban még „irodalmi téma” lehetőségeként jöttek szóba, nem pedig a szakszerű társadalommagyarázat adalékaként. S mint ilyenek, szociológiai szempontból amorfak és esetlegesek voltak. A harmadik tapasztalatréteg már a paraszti társadalmat egyre jobban megismerő, azt egyre tudatosabban figyelő, sőt tanulmányozó „etnográfus” tapasztalata volt – a paraszti társadalom peremén fölbukkanó, azzal érintkező és (sokszor) ütköző cigányokról. Ez a tapasztalat persze maga is kettős eredetű. Ez a tapasztalat ugyanis részben úgy szerveződött meg, ahogy ez az érintkezés a paraszti tudatban megjelent, azaz szűrt s alakított formában, közvetített tapasztalatként. Részben úgy, ahogy az e társadalmat tudatosan megfigyelő és értelmező író mindezt a maga köreiben érzékelhette. S ez utóbbi, forrásait tekintve, maga is többféle lehetett. Volt eset, amikor – ahogy ezt a *Cigánysátor a domboldalon* című tárcájában 1895-ben meg is jeleníti – kocsin ment ki a tanyavilágba, és kísérője is volt, a kocsis. Ekkor a domboldalon sátorozó cigány családdal személyesen is találkozott, elbeszélgetett, de megfigyeléseit valamiképpen befolyásolta, kísérte és színezte a vele lévő kocsis nagyobb és közvetlenebb, ám konfliktusokból származó „tapasztalata” és vélekedése: ő az, aki a kilátogató nadrágos embert bevezeti e viszonyok „megértésébe”. Ebben az összefüggésben tehát Tömörkény számára egybemosódott a tényleges paraszti tapasztalat és a (sajátos hálózaton keresztül alakuló) előítélet. A cigányokkal való személyes találkozás egy másik esete és típusa pedig az, amikor a cigányok, főleg az asszonyok, maguk mentek be a városba, s léptek valamiféle viszonyba a városi emberrel – aki történetesen maga Tömörkény volt. A tapasztalatszerzés e módja jelenik meg és válik fölismerhetővé például a *Cigánydolgo*k című, 1905. július 23-i tárcacikkben. Ez a tapasztalatszerzési forma személyes és közvetlen volt, ám részben csak speciális összefüggésben mutatta meg számára a cigányokat, részben teljességgel aszimmetrikus viszony eredménye. Az író ilyenkor maga is a „gazdanép” tagja, s ugyanakkor „célszély” volt: a kapcsolatot kezdeményezője a másik fél, az, aki akart tőle valamit. A városba „bekövetkező” cigányokkal való érintkezés egy harmadik, igen fontos alelete volt a vásári sokadalomban való személyes találkozás és megfigyelés. Ilyenkor nemcsak maguk a cigányok, de a cigány–paraszt-viszony is közvetlenül megfigyelhető s értelmezhető volt. Ezek a találkozási lehetőségeken túl egy újabb alesetként megemlíthető, sőt megemlítendő az „üzleti összeköttetés” is, mint személyes érintkezés, mint tapasztalatgyűjtő lehetőség. (Ezt a *Faluvégiek* című sorozatának negyedik, 1907. szeptember 13-án publikált cikkében jeleníti meg. Mint jellegzetes, érdemes idézni is az ezt rögzítő sorokat: „némi összeköttetésem, mondjuk üzleti összeköttetésem van a környékbeli cigányság egy részével” – írja itt Tömörkény – „azonban nem a kóbor cigányokkal, akik állandóan kószálnak, hanem olyanokkal, kik még sátor alatt laknak, de már letelepültek. Mert néprajzi szempontból igen érdekes társaság ez, ha nem volnának itt, Ázsiába kellene utánuk menni. A mostani hosszú és hideg tél nagyon szigorúan bánt velük, eladásra kínálták olyan holmijaikat is, melyektől igazán nehezen váltak meg [...]. Bizony az ezüst nagy vajdagombokat ott hasogatták le előttem a rongyos kabátról nagy szomorúsággal, hogy még attól is meg kell válniok.” Az „üzlet” lehetősége itt abból adódott, hogy Tömörkény mint múzeumigazgató a fölkínált dolgokat megvette a néprajzi gyűjteménybe, azaz „gyűjtött”.) A személyes kapcsolatnak ez a kényyszerű, de direkt formája a maga nemében alighanem a legerősebben motiváló tapasztalata lehetett az írónak, hiszen itt a másik ember, éles és kritikus helyzetben, kiszolgáltatottan, önvédelmi mimikrijét is föladva jelent meg – a maga esendő valóságában.

A személyes érintkezés tényét és súlyát nem tagadva is bizonyosnak látszik azonban, hogy Tömörkény e tárgykörbe tartozó vélekedéseit elég nagy mértékben a másodlagos, közvetett információk (és persze saját általános fölkészültsége) alakították. Kisebb részben a néprajzi szakirodalom említhető meg itt (ez a tájékozódás „szakmájából” következett), nagyobb részben az egykorú újságok híradásai – utóbbiak értelemszerűen erősen kriminalizálták a cigányokat, s elsősorban bűnöző kóbor cigányokként jelenítették meg az egész populációt. S természetesen számolni kell a városi, középosztályi „folklorral”, a cigányokról „igaz történeteket” mesélő szájhagyománnyal is, amely jellegét tekintve semmiben nem különbözött a „népi”, azaz paraszti folklórtól. Hitele is, szerveződési módja is lényegében megegyezett azzal. Ez a „városi folklór” adhatta alapját például a *Cigányvér* című hosszabb tárcának, amely a *Szegedi Napló* 1908. május 15-i és 16-i számában jelent meg.

Az eddig mondottak alighanem önmagukban is érthetővé teszik, hogy a kép, amely Tömörkény írásaiból a cigány népről, a cigány emberekről kirajzolódik, az idők során változott, s ugyanakkor – mivel az író többféle regiszterben is szólt a témáról – egyes megnyilatkozásai jellegükben is különbözőek. Cikkekbe vegyített, „elszórt” néprajzi adalékok, cigány témájú cikkek és (részben vagy egészében) cigány szereplőket fölvonultató novellák és (rövidebb) „rajzok” egyaránt rendelkezésére állnak annak, aki e kép rekonstruáló értelmezésére vállalkozik. Ez a megszólalásmódot illető sokféleség természetesen azzal a következménnyel jár, hogy bár az összkép csak valamennyi megnyilatkozás egybeolvasásából, mérlegelő összevetéséből alakulhat ki, az egyes megnyilatkozások gondolkodástörténeti státusza más és más. Hol csak a néprajzi „érdekesség” alkalom megkívánta kielégítésére, az írói tájékozottság demonstrációjára bukkanunk, hol a társadalompolitika „aktuális” fejleményeiről véleményt mondó újságíró nyilatkozik meg, hol az író – konkrét tapasztalatokból kiindulva, de – az általános emberi érvényességet megcélzó (s olykor el is érő) ambíciója érhető tetten. S értelemszerűen még az irodalmi jellegű, fikcionális szerveződésű szövegek sem teljesen egyformák. Van közöttük irodalmias reminiscenciákról árulkodó, romantikus ösképre visszautaló „érzelmes” novella (igaz, ez még az életmű korai szakaszából való), s van köztük Tömörkény legjobb lehetőségei szintjén mozgó, az emberi kiszolgáltatottságot fölmutató (s egyben a mindenkit megillető emberi méltóságot kifejező) novella és rajz is. Egyfelől tehát az eltérő alkalom és az eltérő megszólalási forma, másfelől a tárgyi tudás fokozatos növekedése és az írói eszközök érése az, ami modulálja Tömörkény e körbe tartozó írásait.

4

Áttekintésünket az 1905-ben született *Cigánydolgok* című cikk bemutatásával és értelmezésével célszerű kezdenünk. Ez a cikk ugyanis több szempontból is paradigmaticus írás. Időben nagyjából félúton van Tömörkény nézeteinek alakulástörténetében: már nem a kezdeti tájékozódás bizonytalansága jellemzi, de még nem is a végső szó ez. Amit megír benne Tömörkény, az szinte csaknem teljes egészében saját, személyes megfigyelése, saját tapasztalata lenyomata. S jellege is leíró, modalitása pedig tárgyias: inkább tájékoztat, informál, semmint megítél. Egészében tárgyias összkép ez azokról a cigányokról, akiről saját tapasztalata van. De inkább csak „kivülről”, szociológus módjára szól, nem íróként.

Milyen helyzetképet ad ez a cikk? Az első mondat mindjárt erős fölütésű. „*A szegedi határban nincsenek vándorcigányok. A nép nem túri meg őket maga között; még a zenekarokat is inkább maga alakítja, csakhogy a cigánnyal ne legyen baja és dolga. Különbö a tanyai rend-*

órség is elkergeti őket." Ez a fölütés nem pusztán a negatívum, a jelen nem lét rögzítése – benne van, nagyon markánsan, a vándorcigányok helyi megítélése, fogadtatása is. Pontosabban: a be nem fogadottság, az elutasítottság. A cikk nem szépít, szabatosan regisztrál. Mind a rendőri „probléma”-kezelés, mind a tanyai lakosság reakciója kirajzolódik belőle. *„A nyolcvanas években [ti. az 1880-as években] a rendőrség azzal büntette a határba tévedő nomádokat, hogy az emberek hosszú haját mind lenyíratta s úgy eresztette őket tovább. Ezen idő óta szinte babonás félelemmel vannak és nem teszik be a lábukat a határba.”* A vándorcigányok távol maradását tehát eszerint a félelem motiválta. Ez a félelem, a leírásból következtetve, érthető is, hiszen a szegedi határban élő legények, Tömörkényt idézve, ugyancsak „elutasítóak”. *„A tanyai legény nem érti a tréfát, könnyen áll nála a bicska vagy a bot, a nomád cigány pedig alapjában véve meglehetősen gyáva.”* A vándorló cigány, a cikk szerint, *„[a] bottól talán még jobban fél, mint a vágott sebtől, mert a zúzott seb fájdalmasabb és nehezebben gyógyul, mint a vágott.”* Egyetért-e a cikkíró ezekkel a „nomádokat” elhárító módszerekkel, nem derül ki, legföljebb az árulkodik valami implicit minősítésről, hogy a vándorlókat „gyávák”-nak mondja, s a gyávaság ilyen fölelmegetése mintegy negatív indexelésének eredménye is lehet, s nem föltétlenül hétköznapi értelemben vett gyávaság.) Figyelemre méltó azonban, hogy ez a minősítés a saját tapasztalatokat rögzítő cikkben is idegen zárvány, nem saját tapasztalat: „irodalmi” eredetű mozzanat. *„Már Erdődy csendőrfőhadnagy említi a cigányokról a csendőrlegénység számára írott könyvében, hogy egy erélyes föllépésű ember egész karavánt megszalaszthat, ha jó éles kés villog a kezében.”* A városszéli tanyát megtámadó „nomádok” és a gazda összeütközéséről szólva pedig „rendőrségi jegyzőkönyvek” tanúságára hivatkozik. A személyes tapasztalatok, a közösségi reakció ismerete s a társadalmi konvenciók valamilyen szintű elfogadása együtt alakítja tehát a leírást. A saját s az „idegen” tapasztalat szimbiózisával kell számolni.

A cikk történeti része, amely nyilvánvalóan „forrásokon”, másodlagos információkon alapul, sajátos kettősséget regisztrál. *„Valaha bizonyára sokan lehettek [ti. a cigányok Szegeden]; részben letelepültek, részben városszéli sátorosok.”* De ez a helyzet az idők során megváltozott. *„1850-ben a hivatalos népszámlálás az ötvenezernyi lakosság között már csak 53 cigányt talált. A többi elment a határból, csak a letelepült muzsikus-cigányság maradt meg, de az átalakulás és beolvadás itt is észlelhető. Már a hetvenes [ti. 1870-es] években egy nevezetes cigányprimás magyar úri családból nősiült, más része megoált a hegedűtől. Vannak köztük szőlőpásztorok, de vannak hivatalnokok is.”* Az eltávozás, illetve az integrálódás adott formáinak megvalósulása, persze, a cikk leírásaiból következtetve, nem volt teljesen spontán folyamat. A cigány kovácsok helyzetéről szólva a cikk rögzíti is: *„1723-ban a város tanácsa megállapította nekik, hogy miféle munkát szabad nekik végezniök. Csizma-patkolás, szántóvas, vasvilla, nádvágó kasza, iszkába és szőlőmetsző kés. Ezeket készíthették, javíthatták. De csak hét cigánynak adtak erre is engedelmet, védvén ezáltal a kovács-céhet.”* A szegedi cigányok száma így egyre fogyott.

A cigány nép szegedi integrációja azonban a részsikerek ellenére nem volt, s alighanem nem is lehetett teljes. *„Utam – írja Tömörkény – gyakran visz el az alsó-tanyára egy olyan országúton, amely egyúttal elválasztó határ a dorosmai és a szegedi földek között.”* A szegedi részen, mondja, nincs már kóbor cigány, a dorozsmai részen viszont *„elég szer lehet látni nomád cigányt”.* Sőt, a „közel környéken” is *„még él a régi nomád és a faluszéli. Így Szőreghen, Tápén. A tápéi magyar cigány, az aligha tud már más nyelvet, de a szőregiek inkább rác-cigányok. Lókupec emberek szinte érthetetlen torokhangokon kiabálnak egymásra az utcákon, ha heti piacok alkalmával a városban megjelennek.”* S hogy milyenek ezek a szőregi cigányok? A cikk röviden őket is jellemzi, s a leírás alapja alighanem a személyes tapasztalat, autopszia. *„Nagy kedvelői az itálnak: ha ittak, lármásan veszekednek*

az utcákon, meg is verik egymást. Ruházatuk a szokásos zsinóros képosztó ruha, bő, bélelt nadrággal, itt-ott nagy ezüstgombok a mellényen és a kabáton. Meglett férfiaknál állon kiborotvált szakáll-viselet, akár a hindu fejedelmeknél. De a fiatalabbja már elhagyja ezt is, a ruhát is. Ezek letelepült szőregyhiek, a község oldalában laknak vályog-viskókban, a tekintélyesebbje órát is visel a zsebében és pirosra szívott tajtékpipát tart a kezében, meghajlított meggyfaszárral." A deszki cigányok, Tömörkény tapasztalata szerint, megint másfélék. „Egy faluval odább, a torontáli oldalon, Deszk község határából más fajták kerülnek elő, még a nomádság minden jelével. Kócosak, rongyosak, kocsival jönnek be, de emezeknek [ti. a szőregieknek] büszkesége: a kék posztóruha és a magas sarkú magyar csizma sohasem volt rajtuk." Lányaik, asszonyaik „nem koldulnak s nem járnak be a házakhoz, valószínűleg, mert nem tudnak magyarul". A deszkiek „iparosok, a maguk módja szerint, mert fát faragnak. Minden nyomorult külsejük mellett is kell, hogy némi vagyonuk legyen, mert szívesen vásárolnak nyárfatörzseket, amiket aztán feldolgoznak. Leginkább teknőt faragnak belőlük, azután a kézimángorlóhoz szükséges sulykot és nyújtófát. Továbbá gyerekjátéknak kis kocsit."

A környékbeli cigányokkal való személyes érintkezéséről is szólt itt Tömörkény. „Az emberek nem járnak a házakhoz, de az asszonyok koldulnak, ahol lehet. Vannak ismerős házaik, ahová valahogy bejárnak s azokat sűrűn fölkeresik. Ilykép hozzánk is. Némelyik valóságos öreg bútor, ismeri a gyerekeket születésüktől kezdve, de még a rokonságot is, s bizalmasan elkerdezősködnek felőlük. Olykor egészen olyformán viselkednek, mint ahogy ezt a tanyai öreg cselédeknel is lehet tapasztalni. A látogatás vége mindig valami kunyorálás, s ha ebéd táján jönnek, valami ennivaló." A tápéi cigányasszony, Mári például mindig kisgyermekével érkezik, „s mindent a kis Jóska nevében kér". Olykor, mint Tömörkény leírja, kártyát vet, elsősorban a cselédnőknak, de a háziaknak is: a tarifa egy-egy „hatos". „Lopási szándék nem mutatkozik rajtuk, de van eset rá, hogy a cselédnőtől szoknyát vagy kötőt igyekeznek elcsalni. De ez nem nagyon sikerül." Az érintkezésnek ez a patriarchális formája egyszerre mutatója a már megtörtént beilleszkedésnek és a mégiscsak megmaradt, át nem hidalható távolságnak, amely cigány és nemcigány között még e relatíve konszolidált körülmények közt is fennmaradt.

Ez a viszony a megfigyelő Tömörkény számára természetesen nem volt tanulságok nélkül. „Szóval – mondja –, elég bizalmasan vagyunk egy-kettőjükkel s vállal támaszkodva a konyhaajtó félfájához, néha sorsukról is beszélnek ezt-azt." A beszélgetéseket, érthetően, az író „szakmailag" is kamatoztatni igyekezett. „Nem egyszer mondtam nekik, hogy ha már idejártok hol ezt, hol azt kunyorálni, hozhatnátok legalább valamit. Hát mit? Hát valami cigánybabonáságot, egy shivalyit, vagy kesályit, lilút." Érdeklődése azonban csak negatívumokat eredményezett. „A tápéi Mári szép barna arcában a csillogó fekete szemek egyszerre tévetegen néznek ide-oda, körülbelül olyanformán, mint mikor a kis iskolásfiú a tanító előtt nem tud felelni." A hagyomány már nem él, esetleg csak az idegen szemek elől rejtve él. Márit efelől Tömörkény nem tudta kifagatni. Olykor, persze, ez-az még kikövetkeztethető a beszélgetéseikből, a kultúrák közötti kommunikációban jártas író valamit megsejtethetett róluk, de az eredmény e vonatkozásban csekély. Tömörkény összegzése e téren is tanulságos: „a szerelem köve, meg a virgavessző [ami a földben rejtőzködő kincset jelezni képes] megvan, de más dolgukat, ami régi valahai hitük emlékeiből babonás szerszám gyanánt itt-ott fennmaradt, nem adják elő. Úgy lehet, hogy nincs is már nekik. Amit még amonnan Indiából hoztak volna."

Pedig, ahogy a cikk zárása mondja, „Újszeged buja mezőiből ha jól utánuk turkálnak, hindu istenek emlékei kerülnek elő".

Az a kép, amelyet a *Cigánydolgokban* Tömörkény fölvezél, s amelynek kivonatát itt is adjuk, természetesen elsősorban mint helyzetkép érdekes. A cikk mint az 1905-ös szegedi helyzet bemutatása és megrögzítése: forrásértékű. De túl ezen, szociálpszichológiai jel-

zésértéke sem lebecsülhető. Jelzi Tömörkény kompetenciájának határait, s viszonyulása belső ambivalenciáját. Saját tapasztalattal elsősorban a már letelepedett, többé-kevésbé integrálódott cigány társadalomról rendelkezett: a kevésbé (s csak mások közvetítésével) „ismert”, szociometriai szempontból távoli kóbor cigányokról viszont inkább csak átvett, sztereotip képe volt. S velük kapcsolatban benne is a konfliktus tudata rögzült meg. Ugyanakkor beszédes tény, hogy érzekelte az integrációt igénylő alaptársadalom kényszerítő, sőt – a kóbor cigányokkal szemben – még a kirekesztés gesztusait is.

5

Amit 1905-ben Tömörkény tudott a környezetében fölbukkanó cigány nép tagjairól, egyes csoportjairól, az csak lépésről lépésre, fokozatosan állt össze fejében. E tárgykörben elejtett megjegyzéseinek és utalásainak áttekintése nyilvánvalóvá teszi ezt. A *Ködben* című, 1892-ben írott novellájában még épphogy csak megjelenik „a cigány” elvont, utalásszerű alakja. A parasztbálban muzsikáló cigány zenész alakja itt még nélkülözi az érdemi bemutatást. „No még!.. Mihály mester, a minden bátortalankodásából kivetkőzött Mihály mester kiállotta ezt oda a cigányoknak.” (1: 161.) Ez, nem kétséges, a „gazdanép” jellemzése, s csak közvetve van meg benne a cigány zenészek lenézett, másokat csupán kiszolgáló szerepének érzékeltetése. Az elbeszélés egy másik helyén is csak báli történés áll az előtérben: a „mama” „[I]ázban égve ült le [a táncból], mikor a cigányok kereszttbe tették a vonót”, azaz szünetet tartottak a muzsikálásban (1: 163.). 1895-ben, a katonaelményeit földidéző *Kis török* című írásában ugyancsak érintőlegesen villan föl egy mozzanat. „A cigányok Novibazarban is a város szélén laknak, kovács valamennyi, rajtuk túl már nincs egyéb, csak a koldusok.” (1: 257.) A történet nem a cigányokról szól, igazában még a novella mellékalakjainak sem tekinthetők, épp csak megemlíti őket. Az utalás mégsem érdektelen, megléte jelzi, hogy Tömörkény már katonakorában is fölfigyelt bizonyos szociológiai összefüggésekre, s ezek az összefüggések idővel aktivizálódtak gondolkodásában.

Az 1890-es évek közepén mindenesetre fölerősödően volt érdeklődése e világ iránt. Amennyire a *Cigánysátor a domboldalon* című, más összefüggésben már említett tárcájában (*Szegedi Napló*, 1895. jún. 29.) kiderül, az ismerkedésre, egyáltalán a találkozásra más célú útjai során, a Tömörkénytől egyre inkább fölfedezett szegedi tanyavilágban került sor. A cigányok a „határ” alkalmi lakói voltak, hozzátartoztak a vidékhez. Az író a határban kocsival utazva, kocsisa, „János” kalauzolásával találkozott a cigánysátor lakóival. S ez az élmény már alighanem friss és erős élménye volt, mert ez a találkozás már önálló, külön tárcát kapott, olyat, amely csak erről szólt. Amit észrevesz, s amit rögzít ekkor az író, az önmagában is érdekes. A tárca ugyanis jó leírást ad a cigánysátor elhelyezkedéséről, milyenségéről, a leírás már az etnográfus megfigyelő tapasztalatait rögzíti. „A kanyargó dűlőút felől a cigánysátorból nem látszik semmi. Egyik oldalon víz állta semjék, a másikon a bucka, a nagy homokhalom, benőve a mérges pillefogó virágrózsájával, vadzabbal és a székifű virágával, melynek apró, sárga gombfjei merészen bólogatnak ki a zab halovány, félig száradt füve közül.” A sátort a dűlőúton érkező számára csak a füst jelzi: „A domb túlsó oldalán néhány füstoszlop kanyarog fölfelé a szemző esőbe, s fönt szélesen elterül a nedves levegő-égben.” Hogy kik laknak a domb túloldalán, azt csak a gyerekek megjelenése árulja el: „fekete tömegek kezdenek gurulni le a domboldalról, egy, kettő, három, négy, öt darab éppen, a legkisebb csak akkora, mint egy jól meghízott görény. Ezek a putri lakói, akik cigánykerekezés szempontjából jelennek meg a kocsi előtt. Egész a kerekéig érnek, ott talpra pattan hirtelen valamennyi és Zingarából hozott szokásuk szerint kéri a baksist. Őt meztelen, barnásfekete kölyök a hívős puszta esőben, sima, szobornak való tagjukon semmi fázás, semmi lúdbőr, valamint

semmi köntös." A gyerekek produkciója, amellyel az érkezőket fogadják, „cigánykerék” és „sebtiben improvizált rókatánc”. A sátorot, ami a domb tetején áll, kutya vigyázza. Magában a sátorban, az idegen jöttére, „sűrögni kezdenek. Ezt nagyon szépen lehet látni, két pompás ablak van a hátsó részén, ahol kiszakadt valamikor régen a ponyvaváhszon. A másik pillanatban bográcskalapálás zaja hallatszik”, a családfő „veri az igen ócska s igen kormos bogrács oldalát a földbe szúrt üllőn”. „A haja bozontos nagyon az embernek, a ruhája igen sáros, de hosszú, fekete selymes szakálla ki van borotválva azon módon, ahogy a méltóságos tekintetű hindu törzsfőnökök azt a mai napig viselni szokták. A pipa ezúttal nincs fogai között, ami igen szomorú világot jelent. Föltekint, majd le megint a bográcsra, üt reá néhányat, azután sunyi hangon, alig nyitva ki ajkait, megszólal: – Adjun Isten, ju napot.” Majd újabb mozzanat: „A sátor belsejéből előjön az asszony, valami nagy piros lebernyegben, szakadozott s ócska nagyon, a haja lekötve a népszínművek piros kendőjével.” Az ismerkedés során kiderül, a kopácsolás voltaképpen csak az ismeretlen idegennek szóló fedőtevékenység: „Csak kopácsoltam, mikor gyűtt a ténsúr – mondja a cigány férfi. – Nem tudtam kiféle. Azt tudtam, olyanféle... Oszt az ha gyűn, mindjárt azt mondja: már megint nem dolgozol, cigány? A zsandár azt hiszi, ha nem dolgozik a cigány, mindjárt lop.” De a veszély, látják, elmúlt, így a vendég kedvét keresve kártyavetéssel és rókatánccal próbálkoznak, amiért pénzt várnak és kapnak.

Az írói eszközökkel végzett, de szociográfiai pontosságú leírással egyenértékű tanulságokat rejt magában a cigány családhoz való viszony bemutatása is. Az elbeszélő (tehát alighanem maga a szerző) rokonszenve velük van. Ez néhány ponton explicit alakban is megmutatkozik. A sátorhoz tartozó kutya leírása jó példa erre: „A legelső, amivel találkozom, [a] kutya” – kezdődik a bemutatás. „Nem az a komoly, önerzetes állat, amelyet a pusztán lehet találni. Ez nem támad, nem ugat, csak néz egy darabig, azután megfordul s egykedvűen kullog a kocsni alá. A szegény, mintha tudná, hogy gazdája, meg vele együtt ő is, csak olyan megtűrt teremtés a föld hátán, akinek nincs megengedve a nagy hangon való beszélés.” Ugyanez az együttérzés érződik a kérdésre kérdésekkel „válaszoló” cigány férfi magatartásának kommentárjában is. „Szeme talán csend-legényt keres, talán csendőrt. Oka van rá elég minden ilyfajta nomádnak. Ezt a sajátos szokásukat, hogy a kérdésre nem adnak választ, hanem maguk tesznek reá rögtön öt-hat kérdést, szintén ott szerezték, a csendörök meg a biztosok előtt. Mikor valami lopott ló irányában vallatják, hogy a gyors felelettel valami bolondot ne mondjon, ő maga is kérdez a kérdésre.” Más a viszonya a cigány családhoz „Jánosnak”, a kocsisnak. Ő, jellemző ez rá, amikor a füstöt észreveszi, úgy véli, „lopott fa” ég, „[m]ert itt cigányputri van”. Automatikusan összekapcsolja tehát a cigányokat és a lopást. A lovas kocsni előtt magukat produkáló cigány kigyerekeket pedig ostorral tartja féken: „A kezében a diplomáciai eszköz, amivel az ügyeket intézi: a jó, négy lóra való ostor.” A tapasztalat, és az attól elválaszthatatlan, de azzal mégsem azonos előítélet gyanakvóvá, sőt már-már ellenségessé teszi: viselkedési stratégiáját a konfliktus előföltételezése alakítja. (De azért a cigány férfi hízelkedése: „A jó isten áldja meg kendet, de szép kocsisember kend. Valami úrféle lehetett az apja?” – lefegyverzi.) S merőben más a viszonya a sátoros családhoz az intézményes rend képviselőinek, a csendöröknek. Ők, amiként a tárca elbeszéli, fegyverrel kényszerítik a „sátorosokat” távozásra. Háromféle beállítódás jelenik meg tehát Tömörkény írásában: az egyes szám első személyű elbeszélőé (akit joggal lehet azonosítani a szerzővel, azaz magával Tömörkénnyel), a „tapasztalt”, s egyben előítéletes kocsisé és a csendöröké. Ez, minden valószínűség szerint, részben az egykori valóságos beállítódások „szociológiaiilag” is hiteles tagolódását mutatja, részben Tömörkény bizonyos mértékű belső bizonytalanságát, állást foglalni nem tudását. Erre vall legalábbis a cigány család csendőri elűzésének kettős kommentálása. „Negyedóra múlva készen állt az egész szerzet az útra” – mondja az elbeszélő, s mindjárt hozzáfűzi: „A bántó és szomorú

képet sajnálkozva nézem.” Ám ez csak egyik szintje a megjelenített reakcióknak. A másik, a „tapasztalt” kocsisé egészen más: „De nagyon jól van pedig – véli eltalálni gondolataimra a feleletet János. – Mert nagy bűnben vannak.” S a kérdésre, hogy mit tettek, mi az a nagy bűn, a kocsis azt válaszolja: „Hogy mit loptak, nem tudom, tekintetes uram. Hanem mikor a cigány dombra üti föl a sátor, oszt azzal mutogatja, hogy nem bujdosik, akkor félti legjobban magamagát.” A paraszti „bölcességben” tehát az előítélet szava szólal meg, a cigányok bűnössége már előzetesen adottnak vélelmezett. A szöveg végső állásfoglalása pedig határozatlan s metaforikus. A tárcsa utolsó mondata az utat idézi föl, „ahol még csillogott a napfényben a csendőrszurony a lassan húzódo karaván mögött”. A „sátoros” család sorsára tehát az intézményes erőszak vetül rá, s ennek jelzése mindenképpen az írói rokonszenv s együttérzés dokumentuma.

Mindenképpen figyelemre méltó azonban, hogy a saját tapasztalatot közvetítő leírásban lopás vagy más bűn nem szerepel; amit a cigány család ténylegesen tesz, s amit Tömörkény saját szemével lát, az nem sorolható a kriminalitás körébe. A bűnelkövetés e tárcában mindig csak mint egyik vagy másik szereplő föltevése jelenik meg, azaz vélekedés, előítélet.

A Cigánysátor a domboldalon mindenesetre, akárhogy minősítjük is, szakaszhatárt jelez. Ettől kezdve a Tömörkény-prózában megszaporodnak a cigányvonalkozású utalások. 1897-ben a *Jelek a pusztán* a jelölvasó vándorcigányok sajátos kommunikációjára hívja föl a figyelmet. A pusztai, a „kintvaló” emberek speciális körülményekhez igazodó tájékozódását mutatja be ez a rajz, azokét, akik meglátják „a nyomot és a jelet”. „Jelzés, hol régi, hol újabb, még ma is sok van” – olvashatjuk itt. „Pusztai erdők szélén a föltűnőbb sarokfák oldala tele van mindenféle vágással. [...] A puszták hierogliffjei ezek, amiken, aki ért hozzá, olvasni tud.” „Szokás a lószőrrel való jelzés is. Az, aki tudja, hol keresse, megtalálja, más talán meg se látja. [...] A sátoros cigány valósággal olvas az ilyesmiből. Kevesen tudják, de úgy van, hogy a tavasztól őszig kódogó sátoros cigány nemcsak úgy vaktában jár-ke, hanem tervek szerint. Ő parancsokat kap, hogy most erre menjen, most arra, s e parancsok oda vannak faragva az útszéli fákra, le vannak dobva az országút porába, s megtalálhatók a pusztai kút mellett. Egyszerű dolgok, de érthetők, amiből a sátoros vándor mindig meg tudja azt, merre kell mennie, legtöbbször azt is, hogy melyik főnök az, aki a parancsot adta. [...] Ők ezek segítségével haladnak előre-hátra, s úgy lehet, egyéb kitudatlan dolgaik is vannak.” (2: 124–125.) Mi lehetett ennek a leírásnak az alapja, honnan tudta Tömörkény, amit tudott, nem derül ki. Forrása valószínűleg a pusztaiak elbeszélése lehetett, akik a határban utazó írónak magyarázatot adtak a szeme elé kerülő jelek eredetére, funkciójára. Egy „megmagyarázhatatlan” kommunikációs esetet pedig „egy szegedi ügyvédre” hivatkozva mond el, s ez jelzi, írásában másodlagos információkat ad tovább. Maga az eset, amelyet elbeszél, ha esetleg csak a városi folklór terméke is, érdekes, s lehet benne valami. Az elmesélt összetűzés „este kilenc és tíz óra között történt a felső Dunántúlon. A deszki cigányok pedig reggel hétkor már Szegeden voltak a hírrel, s így azt reggel hatkor már meg kellett kapniok. Deszken távíró nincsen, de hogyan is lehetne a sátoros cigánynak telegrafálni. Vasúti összeköttetés sincsen. A veszedelem híre mégis ott volt náluk kevesebb mint kilenc óra alatt.” (2: 125.) Az esetet Tömörkény érezhető respektussal meséli el. A jelölvasó „sátoros cigány” az ő számára a rejtélyes pusztá egyik lakója, természetes eleme. „A pusztákat egyre mélyebben járja az ekevas. Az iskolák harangjai is beljebb hatolnak a végtelen mezőkbe. Ám azért csak titkos marad, rejtelmes és kiismerhetetlen az embereivel együtt.” (2: 126.)

Az 1898-ban született *A közigazgatási vályú* című rajz csak egyetlen, e témakörbe vágó utalást tartalmaz, de az fontos és beszédes, jellemzi Tömörkény viszonyulását. „Vélt Pája megvette a régi vályút nyolc hatosért. (Tisztán csak a szép nagy szögek kedvéért, amik benne vannak. [Mert] Mióta a sátoros cigányokat pusztítják, nincsen valamire való kovács az ország-

ban).” (2: 148.) Tömörkény itt nyilvánvalóan a pusztai ember vélekedését adja vissza, de a cigány kovácsok mesterségbeli tudását éppen ez dicséri igazán. A *Faragó János megégett* (1898) című novella egyik utalása ugyancsak a cigányok sajátos szaktudását idézi föl – s dicséri meg. Egy tanyai kút leírása kapcsán ugyanis megjegyzi, hogy ilyet még nem látott. „Csak az üldözött cigány, aki a járatlan pusztából nem mer előbújni, és manapság magának ilyent. Barlangkút a neve. Nagy lyuk van a földben, de nem egyenest lefelé, hanem rézsút, hogy le lehet menni a fenekére, ahol összegyülemlik a föld árja.” (2: 237.)

1899-ben, a gazdasági dekonjunkcióra következményeit regisztrálva jegyzi meg az *Átmenetek* című rajzában: „A cigánygyerekek is hiába várták, hogy kinek vessenek az útszélén kereket. Már az sem kedves. Így apadnak el váratlan módon a szegény ember kenyérforrásai.” (2: 296.) Talán nem is véletlen, hogy a romló viszonyok közt az ugyanabban az évben írott *Oda a juhász* már konfliktust tematizál. Ez az elbeszélés egy juhász meggyilkolásának és kirablásának nyomozását mondja el. Nem állítódik itt, hogy a sátoros cigányok volnának a bűnösök, de „képbe” kerülnek, sőt a pusztázókkal tűzpárbajt is vívnak. Néprajzi szempontból jellemző az, ahogy a pusztázók a nyomukra akadtak. „Két kocsi cigány is mönt erre. Ehun a nyomuk, épp ide vág” – mondja az egyik pusztázó (2: 334.). S hogy miből jönnek erre rá? „...rendes ember se kopott küllőt, se kopott tengelyt nem tart a kocsijában: az a hátulsó kerék, amely nem halad az első után, hanem külön nyomot vág, leginkább cigányé szokott lenni.” (2: 334.) Amikor pedig ráakadnak a sátoros cigánykocsikra, jellegzetes mondat hangzik el: „–Ludasiak, mondom, hogy ludasiak – szolt társához Miklós, mert tudni kell, hogy Ludas határában rossz hírű cigányság szokott lakozni.” (2: 336.) A tűzharcot, az elbeszélés szerint, a menekülő „sátorosok” kezdi el: „a kocsin járó sátorok egyikéből fény villan elő, utána dörrenés, és a vágott ólom csúnya sivitása hallatszik a két városi katona feje körül” (2: 336.). A fegyveres pusztázók, persze, viszonozzák a tüzet, ám az üldözéssel fölhagynak – a menekülők túlerőben vannak. A novella értelmezése szempontjából jellemzőnek kell tartanunk, hogy magából a rajz szövegéből nem derül ki, csakugyan a cigányok voltak-e a juhász gyilkosai, avagy csak véletlenül, gyanakvásuktól vezérelve akadtak rájuk a pusztázók. Ezt a kérdést Tömörkény, alighanem szándékosan, nyitva hagyja, lebegtetli. De az, hogy a novella egy fegyveres konfliktust tematizál, már egyáltalán nem véletlen: ez, úgy látszik, a sátoros cigányok életmódjából, életmódjuk környezeti fogadtatásából már realiztikus eshetőség volt. Maga Tömörkény is a helyzet kiéléződését, eldurvulását kénytelen diagnosztizálni.

6

1907 nyarán a Pest megyei Dánoson rablógyilkosság történt, amelynek tetteseit a csendőrségi nyomozás egy kóbor cigány „banda” tagjaival azonosította. Az eset, mivel egy nagyobb sorozat része volt, országos fölháborodást váltott ki, s ráirányította a figyelmet a „cigánykérdésre”. A gyilkosságsorozat is, a nyomozás is, a társadalmi és médiavisszhang is alaposabb elemzést érdemelne, az eset részleteiben is, egészében is sokféle tanulással szolgálna. Ez a föltáró és értelmező munka azonban csak egy monográfia keretei között végezhető el – itt s most erre esély sincs. Annyi azonban mindenképpen ide tartozik, hogy ekkor, viszonylag gyors egymásutánban Tömörkény három cikkben is reagált az akuttá vált, s az egész országot foglalkoztató problémára. 1907. július 24-én *A nomádok* címmel vezércikkben, július 28-án *A cigányok* címmel lapja *Máról-holnapra* című rovatában egy kisebb cikkben, majd szeptember 8-án, 10-én, 12-én és 13-án *A faluvégiek* címmel a (megtévesztő) *Regénycsarnok* rovatban. (A harmadik, s leghosszabb írás természetesen egyáltalán nem regény,

inkább csak terjedelmes cikk, amelynek rovatba sorolását csak közléstechnikai okok magyarázzák. Ugyanezért lett négy részre bontva maga a szöveg is.) A két júliusi cikk névtelen, egyáltalán nincs jegyezve, de kétségkívül mindkettőt Tömörkény írta. A szeptemberi sorozat névvel jegyzett írás. Mindhárom szöveg ugyanannak a témakörnek a variációja, összefüggésük – s nem csak stílusban – nyilvánvaló.

A *nomádok* az aktualitásból indul ki, arról beszél, ami „mindenkit” foglalkoztat. Nem prejudikál most sem, de nem is leplezi kiindulópontját. *„A pestmegyei Szarvas-csárdában történt rablógyilkosság újból a kóbor cigányok ügyére terelte a közfigyelmet. Lehet ugyan, hogy a gyilkosok nem is kóbor cigányok voltak, bár a vizsgálat szerint sok minden emellett szól. Ugyancsak a múlt heti csongrádi rablógyilkosság tetteseit is kóbor cigányokban vélik fölthallhatni, sőt némely gyanú szerint, mindkét rablógyilkosság tettesei ugyanazon sátoros cigány banda tagjai volnának.”* (SzN, 1907. júl. 24.). Ez az óvatos, minden hangulatkeltést kerülő megfogalmazás jellemző az íróra, annak a magatartásnak jele, amely máskor, más szituációkban is sajátja volt. S most sem a megtorlás érdeklí, hanem a prevenció. Elve, amelyet érvényesít, határozott s világos. *„Azon kötelességek között, amikkel az állam az őt fenntartó állampolgárságnak tartozik, mindenesetre egyik legelső helyen áll a közbiztonságnak, az élet és vagyonbiztonságnak a fenntartása. Az is bizonyos, hogy a modern állami rendészet nemcsak akkor áll a feladata magaslatán, ha a már elkövetett bűnök tetteseit üldözik, hanem ha a bűnök elkövetését megakadályozni tudják. Ez az úgynevezett preventív-szolgálat, amelynek az elvét elvégre minden rendőr-ellenőr ismeri.”* (Uo.) A liberális polgár szava ez, ám prioritásai föllállításával, éppen következetessége révén súlyos ellentmondásokkal kerül szembe. A probléma ugyanis a cikk szerint éppen az, hogy ez a prevenció nem működik. Miért? A cikk úgy látja s láttatja, hogy azért, mert a „nagytekintetű magyar állam” *„álhumanizmusból túri, hogy egy félvad nomád banda, amely tisztességes munkát és tisztességes kenyérkeresetet nem ismer, állandóan rettegésben tartsa az országot”* (Uo.). Ez a sarkos értelmezés, amely kétségkívül szembekerül Tömörkény korábbi problémakezelésével, az „élet és vagyonbiztonság” elvének logikus derivátuma, s megfogalmazása is „érthető” a kialakult helyzet ismeretében. Ha a vagyonbiztonság szent, akkor mindazok, akik ezt az elvet bármily okból megsértik, eliminálandók. Ám éppen az „álhumanizmus” emlegetése jelzi, hogy a probléma rendészeti megoldása legalábbis kérdéses volt. Az ugyanis egy évszázad távolából is bizonyos, hogy a Dánosig vezető folyamatba be kellett avatkozni. De az is nyilvánvaló, maga a beavatkozás rendészeti módja is föloldhatatlan ellentmondásokkal járt: magában rejtette az erőszak eszkálosítását, az embertelenség eluralkodását.

Maga a cikk, premisszáit hallgatólagosan megtagadva, nem is ad megoldási recepteket. Sőt, a történeti fejlemények taglalása közben voltaképpen maga is utal a beavatkozás veszélyeire. A cigányokat erőszakosan kordába szorítani, sőt kiirtani igyekvő rendeletekről szólva megemlíti például, hogy I. Frigyes Vilmos idejében *„Reisz nagyhercegség azt a rendeletet adta ki, hogy az összes cigányok agyonlövendőek. Szerencsére – teszi hozzá Tömörkény – a hatóságok nem hajtották végre ezt a vad barbarizmust.”* (Uo.) S azt is leszögezi, hogy: *„Mindenütt kegyetlenkedés a hatósági intézkedésekben, amelyek természetesen a félvad népet még vadabbá tették. Csodálatos, hogy egyedül a zsarnok Oroszországban bántak velük a legjobban, ahol II. Katalin alatt sikerült a hatóságoknak a nagyszámú cigánybandákat falvakba telepíteni.”* (Uo.) Ezek a megjegyzései arra engednek következtetni, hogy a követelményként föllállított rendészeti „prevenció” Tömörkénynél azért volt elvi korlátai, s ha rajta áll, nem lett volna megengedett minden eszköz.

A cikk szerzője így óvatosságból, vagy mert maga sem látta a megoldás konkrét útját és módját, erős kitételei ellenére is inkább csak a probléma tudatosításáig jut el. S figyelemre méltó, hogy még e fölfokozott légkörben sem sülyed bele a meglehetősen

általános cigányellenességbe. Distanciál, próbálja értelmezni a helyzetet. *„A cigány-kérdés Magyarországon két részre osztható. A letelepült cigányságot, amely hasznos és polgárisult tagjává vált a társadalomnak, egy napon nem is lehet említeni azokkal a félvad bandákkal, amelyek karavánokban járnak be az országot és amelyeknek lopás, rablás és gyilkolás a kenyerük. Amelyekkel valóságos csatákat vív meg a csendőrség és amelyeket az állam nagy kegyesen ráereszt a népre.”* (Uo.) Magát a sátoroscigány-kérdést régi keletüként mutatja be, s itt is a bevándoroltak két „árnyalatát” különbözteti meg. *„Az egyik, amely ennek a népvándorlásnak az elitje volt, már régen letelepült, sőt részben be is olvadt. Ez meg is veti a sátoros cigányt. Ellenben a sátoros cigány viszont megveti a letelepültet. Nyelvük szerint az egyik korotáró, a másik gletecsóré: általuk használva sértő gúnyszó mindakettő.”* (Uo.) S amit mindezek ismeretében követelményként fölvet, az „csak” az: *„a nomádnak maradt résszel [...] tenni kellene már valamit”,* s *„[k]i tehetne más mint az állam”* (Uo.). A helyben kínálkozó lehetőségek ugyanis inkább csak tartósítják a problémát, semmint megoldják. *„A törvényhatóságok csak annyit tehetnek, hogy a határukba érkező ilyen félvad karavánt átkergetik a másik határba. A sátoros cigány ilyen módon szinte közigazgatási úton van kényszerítve az örökös vándorlásra. Ezekben a vándor útjaikban követik el bűneiket. Az élethez elvégre joguk van, s mivelhogy a megélhetéshez szükséges holmiból semmit sem mondhatnak magukénak, mert minden a másé, létfentartásuk legcsekélyebb eszköze az, ha csak lopnak. Egyébként, ahol lehet ott rabolnak, pénzt vagy gyermeket, ha erejükkel túlsúlyban vannak, gyilkolnak is, továbbá bosszúból gyújtogatnak is.”* (Uo.) Azt is látja, hogy *„Európa keleti felében ma [...] az államok sem csinálnak egyebet a cigánykérdésben, mint amit a törvényhatóságok; hogy a cigányhordákat átkergetik egymás területére. Nálunk a csendőrségnek nemcsak magyar korotárókkal, hanem rác meg oláh csapatokkal is kell dolgozni.”* (Uo.)

E diagnózis után, aligha véletlen ez, a cikk által járhatóként megjelölt út meglehetősen keskeny. Mivel, mondja, József királyi herceg telepítési kísérlete kudarcba fulladt, egyetlen lehetőség maradt: *„A herceg úr túlságos szeretettel volt irántuk [ti. a cigányok iránt] s ez nem való volt nekik. Ezt a népet nem kérti, hanem kényszeríteni kell a letelepülésre, ha akár csendőrszuronyok között is. A mai állapot teljesen képtessé teszi a vidék közbiztonságát.”* (Uo.) A cikk zárata, mintegy nyomatékat adva e tervnek, ugyanebben a szellemben szól, s azt a reményt mondja ki, hogy a kormány végre valahogy *„rendbe szedi Európa utolsó nomádjait.”* (Uo.)

A pár nappal későbbi *A cigányok* című jegyzet már akkor íródott, amikor bizonyos lett, a dánosi rablógyilkosság tettesei csakugyan azok voltak, akikre gyanakodtak. E cikk lényege így, érthetően, azonos a vezércikk irányultságával, állításai részben a vezércikk újrafogalmazásai, de hangsúlyai néhány ponton mások, s kiegészítik a korábbi érveket. Figyelemre méltó, hogy a szerző most sem a megtorlást forszírozza, sőt már-már mint-ha mérsékelni akarná az általános fölháborodást. Azt hangsúlyozza, hogy *„a gyilkosokat elfogták, de ez mit sem lendít a cigánykérdésen. A tetteseket majd megbüntetik, talán őket is a meggyilkoltak után küldik a másvilágra, a cigánykérdés még sem lesz megoldva”* (SZN, 1907. júl. 27.). Majd, a jegyzet egy másik helyén, újra: *„Egy pár cigány ölt és rabolt a minap. Ezért a többi ezret és ezret nem szabad bitóra húzni, inkább arra kell törekedni, hogy a többiből ember legyen.”* (Uo.) A megoldást most is az erőszakos munkára kényszerítésben látja: *„Az eltunyult, munkához nem szokott elem mellé hajdúkat kell állítani, akár korbáccsal és serkenteni a munkára. Csak meg kell szokni a munkát, meg az aztán magától. A cigány egészséges, szívoós fajzat, szinte kár érte, hogy dologkerülő.”* (Uo.) A munkára kényszerítés, vagy ha ma így jobban érthető: a kényszermunka illetően követelménye, persze, nemcsak eléggé brutális eljárás, de – ma már tudjuk – legalább annyira problematikus gyakorlat, mint az, amelyet meg akar oldani. Még akkor is, ha – mint a jegyzet írója is – mindezt bizonyos föltételek megteremtésével kapcsolja össze, s szerinte a befogottaknak „eszközt” is kell „a

kezébe adni, hogy dolgozzék.” (Uo.) Ez az elv, ne legyen kétséges, az élet- és vagyonbiztonság polgári elvéből, a piac kényszerítő logikájából következik. Mondhatnánk, ez az a liberális paradoxon, amelyet a liberalizmus elvei közt mozogva nem lehet föloldani. Aki polgárként a piacelvre „szavaz”, az – ha következetes – a piacelv förlugasát, figyelmen kívül hagyását, a magántulajdon megszenteltetését jobban s másként nem oldhatja föl. Ám ez a „következetesség” szembekerül a liberális tolerancia más összefüggésben oly fontosként kezelt elvével. Tömörkény itt, érezve a probléma súlyát, s ugyanakkor következetes akarván lenni, végletekig vitte el ezt a paradoxont. Ám megtagadta volna saját igazi énjét, ha nem érezte volna e helyzet fonákságát, tagadhatatlan könnyörtelenségét. Valószínűleg ennek az anomáliának az érzékelése magyarázza, hogy két lényeges, korábban nem hangsúlyozott összefüggést most előtérbe állít. Egyrészt a „kóbor cigány” szabadságigényét hangsúlyozza: *„Sajátságos teremtménye a természetnek a kóbor cigány. Állandó hajlékban nem fér meg, állandó munkára képtelen. Van benne valami a régmúlt lovagkor hírheud alakjainak a vonásaiból; szabadon akarja róni az országot és ott hál meg, ahol szállást ad a bokor, ott lop össze egyet-mást, ahol alkalom kínálkozik erre.”* (Uo.) Másrészt most arra is hangsúlyt vet, hogy a kriminalitás nem speciálisan cigány vonás. *„Magyarország területén vagy 120 ezer kóbor cigány barangol egyik vidékről a másikra. Ezek közül 90 ezer abból él, amit összelopkod. Ezért különösebb módon még csak kárhozatni sem lehet a cigányt, mert ő nem sikaszthat, nem csalhat, mint a másik társadalombéli ember. Ő, a hazátlan, lopni kénytelen, mert hajléka nincs, munkája szintazonképpen nincs, mert hajlékot nem tud építeni, foglalkozáshoz nem ért, a munkára nem tanította, nem szoktatta senki.”* (Uo.) Majd, még nyíltabban formulázza meg ugyanezt: *„Őt és rabolt már kabátos ember. Sikasztást pedig leginkább csak kabátos, tehát úri ember vitt véghez. Amaz intelligenciája híjján, emez fejlett intelligenciával dolgozik. // És mégis, mi a különbség a kettő dolga között? // Az, hogy a cigány: cigány, a kabátos ember pedig úr, tehát a kettő bűne nem egy mérték szerint azonosul.”* (Uo.) S a jegyzet zárata is ebben a megérteni igyekvő tónusban fogalmazódik meg: *„Majd ha nem szorul arra a cigány, hogy a máséhoz nyúljon, akkor nem fogy a más ember baromfia, mert nem mindig igaz az, hogy a cigánynak már a vérében van a lopási hajlam. Nem a vér ösztönzi a cigányt, se más embert a lopásra, hanem a nincstelenség.”* (Uo.)

A harmadik „dánosi” írás, a már az események lecsengése után született *A faluvégiek* nem politikai elemzés (mint volt a vezércikk), jellege szerint inkább erre-arra elkalandozó rajz. Leíró részek váltakoznak benne elmélkedésekkel. Van mozzanat, amelyet már korábban is, máshol is fölelegetett (például a jelölvasás, a hírszolgáltatás gyorsasága), van, ahol korábbi tapasztalatait összegzi és árnyalja, s van, ahol új elemeket kapcsol be a diskurzusba. Érdekes, hogy ekkor már úgy véli, vándorcigányokról kellene beszélni, a sátoros cigány terminus nem pontos. *„Mert nem minden sátoros cigány kódorog hazátlanul, van olyan is, aki letelepült a faluszélen, ott is él állandóan, de még a természete nem veszi be, hogy más földét ismerjen, mint a sátort, abban laknak még az olyan hideg télen is, mint amilyen az idei volt. Másfelől meg van olyan kocsin járó sátoros cigány, aki csak tavasztól őszig kódorog, télre a hegyek közé igyekeznek s valami barlangba húzza meg magát. Azonban azért a faluszélre települt sátorosról is bajos volna valamelyes erkölcsi bizonyítványt állítani ki. Mert hogy a telep ott van állandóan a faluszélen, az bizonyos, mert hiszen látnivaló, de hogy azután az emberek közül mind otthon van-e s némely része nem kódorog-e oda valami kalandra a nomád cimborákkal, az éppen nem bizonyos.”* (SZN, 1907. szept.) Az átmeneti formák kialakulásának ez a fölismerése motiválhatta akkor, amikor ebben az írásában az ellenőrzés fontosságát hangsúlyozza s ennek az ellenőrzésnek a rendezetlenségére mutat rá. Nevük alapján, mondja, *„nem lehet eligazodni közöttük. Nem is tudja azokat ellenőrizni senki.”* (Uo.) Hogy mi lehet a megoldás? – erre nézve két ötletet vet föl, de mindkettőt tétován, látható bizonytalansággal, maga is

érezve, hogy mindkettő sérti az emberi méltóságot. „A legjobb ötlet az a csendőrségi nézet volna, hogy tetoválni kellene valamennyit sátoruk szerint. Nem afféle kicifrázás volna ez, mint a félvadak és nagyon előkelők művészi tetováálása, csak bizonyos lemoshatatlan jel a vállon vagy a mellén, vándorcsaládok szerint.” (Uo.) Az ilyesféle stigmatizáció ötlete ma, a koncentrációs táborok gyakorlatának ismeretében, viszolyogtató. Veszélyessége, ma már ez is tudható, éppen hideg racionalitásában van, éppen ez a racionalitás az embertelen. Szerencsére maga Tömörkény sem volt meggyőződve az ötlet helyességéről. „Persze – fűzi hozzá – más kérdés, hogy az a humanizmus, amelynek a közreműködése mellett a rablógylőkosságok történnek s olykor kinyomozhatatlanokká válnak, nem szólalna-e föl ez ellen. Hiszen minálunk, mikor a nyolcvanas [1880-as] években a határba özönlő vándorcigányságnak az idevaló járástól azzal vette el a kedvét a rendőrség, hogy kopaszra nyíratta valamennyit, már bizonyos részekről ez ellen is szót emeltek. Pedig [az] annak idején igen hasznos orvosság volt.” (Uo.) Ez az ambivalens bizonytalankodás, úgy tetszik, jellemző ekkori magatartására. Keresi a racionális megoldást, de amit talál, az számára is kétséges. Ezért is veti föl nyilván a másik ellenőrzési lehetőség ötletét is. „A törzshöz vagy családdhoz való tartozás megismerésére volna egy másik mód is: a fényképezés. Eszerint a tervezet szerint a határban álló vándor cigányságot fejenként le kellene fotografálni, azután felügyelet alatt tartani, azután vigyázni, hogy a bandából eltűnt-e egy is, ha azután eltűnt, a fényképmásolatot megküldeni minden szomszédos határbeli hatóságoknak.” (Uo.) Ennek az előbbinél „szelídebb” ötletnek a fonákágát is érzi azonban. Sejtji, vagy talán tudja is, hogy a fogadtatása ennek sem lenne egyértelmű, ez a racionalitás is megkérdőjelezhető a minden embert megillető emberi méltóság nézőpontjából. Szinte védekezve mondja tehát: „Ez ötlet. Közigazgatási ötlet. Főületesen bőven lehetne gúnyolódni rajta, pedig igazság is van benne a faluszéli letelepültekre vonatkozólag.” (Uo.) Az ötletben rejlő „igazság” persze nem vonható kétségbe. Az egyénnek, az állampolgárnak ilyesféle fényképes nyilvántartása, felügyelet alatt tartása, tudjuk, a majdani (s bizonyos formában ma is létező) személyi igazolvány bevezetésével általános gyakorlattá vált. Ám ez az új, a cikkben részlegesen anticipált ellenőrzési gyakorlat a dualizmus kori, más összefüggésben Tömörkény számára is oly fontos „liberalizmus” erőteljes korlátozását jelentette. (Tömörkény, tudjuk, még a Balkánon érvényes útlevélkényszert is nehezményezte – igaz, polgári nézőpontból.) Egészében mégis az mondható, ezekkel az ötletekkel Tömörkény igazában csak „eljátszadozott”, afféle gondolat kísérlet volt ez számára. Ötleteit, mint a szabadelvű kor gyermeke, saját maga sem igen vélte realizálhatóknak. „De hát ki bírná ezeket ellenőrizni ilyenformán? Hiszen akkor naponként rapportot kellene az egész teppel tartani, mint a katonáknál. Hány ember kellene ahhoz?” (Uo.) A „racionális” Tömörkény tehát saját racionalizmusát helyezi hatályon kívül.

A „dánosi” események nyomán fölmerülő ellenőrzési és megengedési ötletek fölvetik a kérdést miről is volt itt szó? Tömörkény lett volna érzéketlen antihumanista, aki semmibe vette az emberi méltóság elvét? Aki az író életművét (s életrajzát) ismeri, az tudja, erről nem lehet szó. Tömörkény nagyon is akceptálta az emberi méltóságot, s egész életműve voltaképpen egy társadalom alatti társadalom iránti részvét és szolidaritás megnyilvánulása. Az, hogy kiélezett, kritikus helyzetben, amikor az „élet- és vagyonbiztonság” csakugyan veszélybe került, amikor „mindenki” megoldást követelt, ilyen ötletekkel játszott el, az inkább arra vall, hogy maga a kor liberalizmusa szenvedett súlyos belső ellentmondásokban, s a társadalomfejlődés antinómiái „belülről”, autochton módon termelték ki a liberális szabadságelvek bizonyos mértékű korlátozásának igényét. Magyarán, egy heterogén, szerkezetileg különmemű, egységesülni nem tudó társadalomban szükségképpen jelenik meg az erőszak-alkalmazás igénye, s ez az erőszak szükségképpen mindig a gyengébb, de valamely vonatkozásban elkülönülő

csoportokra irányul. (Ez ma a „Nyugat” kontra „terrorizmus” konfliktusban globális összefüggésekben ismétlődik meg.) S hogy ez a veszélyes ötletelés még a részvét és szolidaritás íróját, Tömörkényt is megkísértette, önmagában is a probléma súlyát és (veszedelmes fejleményeket eredményező) dinamikáját mutatja.

A dánosi rablógyilkosságban manifesztálódó problémák sajátos társadalmi fogadtatása magából *A faluvégiek* egyik helyéből is jól érzékelhető. „Mostanában – írja itt Tömörkény – sokat írtak felőlük [ti. a vándorcigányokról] az újságok, a különböző véleményeknek egész tömegét lehetett olvasni, amelyek jórészt nagy ellenkezésben állanak egymással. Nem is lehet tudni, melyik igaz belőlük, mert ez a nép meglehetősen rejtélyes és kitudhatatlan.” (Uo.) Majd így folytatja: „Hogy a kóborló cigány bandák gyilkolnak, rabolnak, s olykor egyes, félreeső tanyát nyílt ostrom alá vesznek, az eddig is tudva volt, velük vívott csatározásokról a csendőrség s az alföldi városok tanyái, pusztázó rendőrsége sokat tudna beszélni. Most azonban e dolognak nagyobb híre támadt, a rablások és gyilkosságok gyorsan következtek egymásután s közülük a legrémesebb a fővároshoz aránylag közelebb határban történt meg, s nem valahol az ország szélén, vagy messze eső puszták közepén. A hír közelebb ért mindenfelé s az érdeklődés a bandák felé fordult.” (Uo.)

Jellemzőnek, legalábbis Tömörkényre nézve, mégis azt kell tartanunk, hogy *A faluvégiek* egész negyedik része, s ezen belül még az írás zárata is, az író személyes élményei alapján a cigányok nyomorúságát hangsúlyozza. Földézi az utolsó értékeiket elzalogosító, majd még a zálogcédulát is eladni kényszerülő, hidegtől és nélkülözéstől megviselt embereket. S a záró leírás (s a beléje foglalt „beszéltetés”) is a kiszolgáltatottságot állítja előtérbe. „Kék magyar ruha volt a bírón [ti. a horgosi cigány bírón], urasági kocsis, vagy megyei pandúr, lehetett valamikor, már igen szakadozott és rongyos. A kopott magyar gúnyához elnyútt gombos cipőket viselt, amiket az útszélén találhatott. A sátor alatt töltött hideg tél minden sanyarúsága lerítt róla. // – Hát – mondta – nagy a szegénység, nagyon hideg a tél... De nem tehetünk rulla, majd csak elgyím a tavasz. Akkor nem lesz a bíró ilyen rongyos. De télen így kell lenni; a télnek nincsen szeme, csak foga...” (Uo.)

7

A cigányság beilleszkedése, integrációja, amelyet – cikkeiből kitetszően – Tömörkény elsőrendű kérdésnek tartott, 1908-ban, szűk egy évvel Dános után, irodalmi formában, novellaként is fölbukkan az életműben. A *Cigányvér* című, „vonal alatt”, azaz tárcaként közölt írás (SZN, 1908. máj. 15. és máj. 16.) egy régi, úgynevezett „igaz történetet” beszél el. „[F]őtisztelendő Tóth ker. János, a külső iskolák főügyelője”, az „apostolalkú” öreg szerzetes, akivel a történet kezdődik és zárul, valóságos, történeti személy, csakugyan élt, Szeged története számon tartja. Valóban a szegedi tanyavilág oktatásügyének altruista hajlandóságú szervezője volt. Maga a történet, amely az 1850-es években indul, s alighanem az 1870-es években fejeződik be, s amelyet Tömörkény elbeszél, fiktív színezésű, „igaz történet”. Ha megesett is, Tömörkény csak legföljebb a középosztályi „városi folklórból” ismerhette – egészében tehát realitás-fragmentumokkal teli, irodalmilag alakított fiktív szövegről van szó. Nem az egyes mozzanatok közvetlen tárgyi megfelelése az érdekes benne, hanem az ábrázolás-megjelenítés mikéntje – s az egész kicsengése.

A történet, a novella szüzséje egy integrációs kísérlet kudarcának tárgyi-aszertikus leírása. Tóth ker. János, az 1850-es években az alsótanyai pusztákról lovas kocsin „befelé” haladva, a „nagy homokban” egy elhagyott cigány csecsemőre akad. Hazaviszi, s mivel a hivatalos városnak nem kell a gyerek, ő nevelti föl, de mivel rendházban élő szerzetes, a nevelést másra bizza. A gyereket, „tartáspénz fejében”, „a város dobosa, a Zsiga

János" neveli, aki maga is cigány. Az idős szerzetes azonban figyel a gyerekre, iskoláztatja, még a „tanítókat képző intézet”-be is bejuttatja, s a talált gyerekből, aki időközben Zsiga Zsigmond lett, az ő révén tanítói lesz Átokházán. Zsiga Zsigmond tanítói tehát, hétvégeken pedig (a tanyaiak kívánságára) muzsikál is. A baj abból lesz, hogy „férfiúi” sikereket arat a tanyai lányok és asszonyok körében, s némely újszülött bőre föltűnően sötét, „cigányos”. A férfiak ezért elüldözik a tanítót, aki később – nem részletezett körülmények között – egy másik megyében egy vándorcigány-társulás vajdája lesz. „Zsigmond vajdát” azután egyszer a Kecskemét környéki határban „rablásban és gyilkosságban érték tetten”, s ezért elítélték, főlakasztották. Azaz Tóth ker. János igyekezete teljes kudarccal végződött, hiába volt a nevelés, a „lelt” gyerek gyilkosként végezte.

A novella tehát az integrációs kísérletek kudarcának irodalmi földolgozása, s mint ilyen, többé-kevésbé a valóságos helyzetet, de legalábbis a domináns tendenciát fejezi ki.

Tömörkény írása azonban nem ezért igazán érdekes. Az igazán figyelemre méltó a kudarc okainak egységes összefüggésrendben való megjelenítése. Hogy ez a kísérlet miért végződött sikertelenül, explicit alakban nem mondódik ki. Bár a novella végén Tóth ker. János, beismervén személyes csődjét, elismeri a kudarcot, az ok nincs megjelenve. Igaz, a cím, a *Cigányvér* akár emblematikus válaszként is értelmezhető. A novella egyik helyén pedig maga az „öreg pap” is úgy vélekedik a gyerekről, hogy az a címet látszik megerősíteni, mondván, bizonyos viselkedését „*a vére rovására lehet írni*”. Vagyis az ok eszerint a „*cigányvér*”, tehát valamiféle biológiai determinizmus lenne. Kérdés azonban, hogy ez a címben megnevezett „*cigányvér*”, mint ok, kinek az álláspontját közvetíti? Az elbeszélőt? Aligha. A szövegben a „*cigányvért*” csak az egyik szereplő emlegeti, a narráció ilyesmiről sehol sem szól. (Hogy a szerző maga, mint láttuk, máshol tételesen tagadta a „*vér*” ilyesféle szerepét, az persze a novella értelmezését illetően nem perdöntő – a szerző véleménye akár változhatott is.) A szereplők írói jellemzése, „beszéltetése” azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy a címben megnevezett vélekedés a novella szereplőit, az íróilag megjelenített társadalmi közeget. Az egyetlen kivétel a „*szelíd lelkű*” öreg pap, aki úgy vélekedik: „*A nevelés mégiscsak nevelés*”, s csakugyan hisz a nevelés erejében. (A népoktatás ügyének szervezőjeként egész munkájának ez az előföltétele az alapja.) Ő azonban „naiv” ember, még a gyeplőt sem tudja jól tartani, a novellában ő a naiv jószándék, a tiszta altruizmus megtestesítője. A többiek reakciója, mely voltaképpen a történet kezdetétől a végéig az elutasítás különböző változatait mutatja, félreérthetetlenül arra vall, ez a közeg nem hisz az integrálódás lehetőségében, s valójában nem is akarja azt. A megtalált csecsemőre adott első reakció, amely a papot kísérő kocsi véleményét rögzíti, ez: „*Ez cigánygyermek, – neveti a kocsi, ahogy himbálva viszi [a csecsemőt], – Hiszöm az Istent, de ez valóságos cigánygyermek, máris a mellényem gombját fogdossa. Akasztófára való vagy te, – szólta rá – ugyan az apád is az, az öregapád is az volt. Ugyan, hogy nem vesz ki már vagy egyszer a fajtád?*” (SZN, 1908. máj. 15.) S bár ez a kocsi az, aki hatálytalanítja az öreg pap naiv föltételezését, hogy tudniillik a csecsemőt szándékosan tették ki a homokra, mondván: „*A cigány nem hagyja el a magzatját*” – véleménye végig egy irányú. A csecsemő szerinte a „lopott dunná”-ról eshetett le, amikor a cigány kocsi lopás vagy rablás után menekült. A gyerek sorsáról pedig a következőképpen nyilatkozik meg: „*Vigyünk be, főtisztelendő uram, a városba, mert hiszen itt még fal sincsen, amihez hozzácsaphatnánk.*” (Uo.). S a pap fölháborodására így magyarázza megjegyzését: „*Nem vagyok istentelen, főtisztelendő úr – mondta. – De ha a disznót hizlalják, abból lősz szalonna. De ha a kutyát hizlalják, abból sohase lősz szalonna, csak ebháj.*” (Uo.) A csecsemő fogadtatása tehát már a legelején előzetes negatív vélekedés jegyében alakul ki. S ugyanilyen a főkapitány reakciója is, akire a pap először akarta rábízni a csecsemőt: „*Hát azt hiszi az*

úr, hogy nincsen nekem elég dolgom a cigányokkal, még a kölykükről is én gondoskodjak? Ugyan, hogy nem hagyta ott, ahol találta?" (Uo.) Majd, folytatásképpen így beszél: „Ha találta az úr, csináljon vele, amit akar. Itt ne hagyja nekem, mert én menten kihajítom az ablakon, úgy ahogy van. Az ördög vigye el a kölyköt! De alighanem az is hozta ide.” (Uo.) A portás pedig, aki megoldást javasol a csecsemő elhelyezésére, az öreg pap kérdésére, hogy tudniillik „Hát maga talán elfogadná?” – így reagál: „No, már kéröm, – feleli a portás, – én csak nem csúfítom el vele a famíliámat. Hanem hát itt van a város dobosa, a Zsiga János, az cigány. Az majd elvállalná, ha tartáspénzt kapna érte.” (Uo.)

A gyerek helyzetére így a tartós felemáság jellemző: fölnevelik, de a nem-cigány közeg igazában előítélettel közeledik hozzá, nem fogadja be. „Cigány” marad, cigány családban él. S tünetértékű, hogy még az öreg pap is, aki pedig gondoskodik a fiú neveltetéséről, bár „öröme [...] volt benne, mert jól tanult a gyerek”, a kamasz „pajzán-ságára” maga is úgy reagál: „Ezt a vére rovására lehet írni.” S a felemás helyzet később is megmarad. „Zsiga Zsigmond kész tanító, oklevéllel a zsebében”, ám nem kell egyik tanyai iskolába sem, noha új iskolák nyílnak, s kell beléjük tanító. Ám: „A cigány nem kell. A tanyaiak tiltakoztak.” Ezt az elutasítást a narráció még föl is erősíti egy zárójeles kommentárban: „Most sincs köztük cigány [ti. a tanyaiak közt]. Még a muzsikus bandák is a maguk embereiből kerülnek ki, úgy hívják őket: hangászok.” (Uo.) A tanítói állást végül is csak egy speciális körülmény adja meg Zsiga Zsigmondnak. A „legkülső Átokházán”, ahol a méretek miatt még nem lehetne iskolát nyitni, annyira akarnak iskolát az ottaniak, hogy még a cigány tanítót is elfogadják, csak legyen iskolájuk. A beilleszkedés azonban itt sem sikerülhetett. Bár „Zsiga Zsigmond ki is ment, tanított és Átokháza meg volt elégedve”, cigányszerepéből nem léphetett ki. Amikor az átokháziak rájöttek, hogy szépen hegedül, muzsikus cigányként is foglalkoztatni akarják. S „Zsiga Zsigmond ekkor kezdett átalakulni: hétköznap tanító, ünnepnap muzsikás cigány” lett. A stigma levehetetlennek bizonyult, s megkezdte kifejteni személyiségalkító hatását.

Az elfogadásnak és az elutasításnak ezt az eleve ingatag egyensúlyát végül is olyasmir borítja föl, s löki ki a cigány fiatalembert a beilleszkedés lehetőségéből, amit a környezet másoktól még eltúrt volna. „Amíg csak tanító volt a cigány, hát jól van, de amikor muzsikussá is vált a fiatal barna legény, lányoknak meg menyecskeknek csavarta el a fejét” – a tanyaiak már nem tűrik meg maguk között. Ki lett „adva a jelszó, hogy a cigány tanítót alkalom adtával le kell ütni”, majd amikor „a Szerencsés Fekete Pál számadó juhászának eladdig meddő Juci asszonya két barna cigányikret hozott a világra, a puszta népe kimondta: – A tanítót agyon kell verni.” (Uo.) Ez megpecsételte sorsát, menekülnie kellett Átokházáról.

A novella nem mondja el, a menekülő hogyan kerül összeköttetésbe a sátoros cigányokkal, hogyan illeszkedik be közéjük, s hogyan lesz vezetőjük. Csak a tényt ismerjük meg, a szerző kompetenciája nem terjed ki a folyamat e szakaszára, Tömörkény csak a nem cigányok reakcióit ismeri, s ezekről akar szólni. Ám a környezetnek ez az ismerete hiteles, autopsziás ismeret, s ez a folyamat megértéséhez elég is. A nem cigány társadalom beállítottsága önmagában is megmagyarázza, miért nem lehetett sikeres ez a beilleszkedési kísérlet. Zsiga Zsigmond, bár csecsemőkorától a „fehérek” közt élt, nevelését azok irányították, cigány maradt vagy helyesebb úgy fogalmazni, cigány lett, nevelése dacára is. A környezet, az őt körülvevő társadalom őt mindig is cigányként azonosította, s tartotta távol magától. S figyelemre méltó tanulsága e novellának, hogy e kudarc maga is a további elkülönülést, az integrálatlanság fönttartását erősíti meg. A jóhiszemű, naiv, öreg pap maga is megcsalódik: elvei omlanak össze. Zsigmond vajda híre ugyanis „bekerült a városba is és eljutott a piarista rendházban Tóth ker. János fiúlehez. Az öreg főtisztelendő sehogy sem akarta elhinni. Lehetetlen az. Hogy az ő lett gyermeke, akit annyi

szelidségre tanított, rablók és tolvajok vezetője lehessen. // – Nem történhetik meg ilyesmi a világban – mondogatta. – A nevelés mégiscsak nevelés.” (Uo.) Ám kecskeméti rendtársa híradását már el kellett hinnie. „Főtisztelendő Tóth ker. János ekkor elment a város istállójába és elismerés gyanánt egy forintot juttatott jutalmul Nádrági Dömötör kocsisnak, aki már annak idején, már a gyerek találásakor megmondta, hogy tisztán csak azért érdemes bevinni a purdét a városba, mert ott a pusztában még csak fal sincsen, amihez odacsaphatnák...” (Uo.)

Az önbeteljesítő jóslat szociológiából jól ismert esete ez. A környezet gesztusai, rációfalva az explicit nevelési elvekre, meghatározzák az egyén mozgási lehetőségeit. Minden, ami a környezet részéről éri, a sátorosok világa felé irányítja „vissza”, s végül egy lehetősége marad, ahol önmaga lehet, az idegenség stigmája nélkül. S ez a kudarc, Tömörkény kikövetkeztethető véleménye szerint, egyben alighanem egy pedagógiai paradigma összeomlása is volt. A társadalom valós viszonyaival, sötét oldalával nem számoló, naiv fejlődéselvű antropológiai optimizmus kudarca. Azé az antropológiai optimizmusa, amely végül is önmaga ellentétébe fordul, s biológiai determinációt („cigányvér”) kénytelen tételezni magyarázatként, mert nem érti önmagát, a saját maga teremtette viszonyokat.

8

Tömörkény érdeklődését e novellája megírását követően egy ideig még a vándorló cigányok vonták magukhoz. Amikor, többnyire másról írva, említi őket, a cigányságnak erről a rétegéről szól. 1910-ben, *A bicska* című novellájában például a megbicskázott tanyai legény gyors gyógyulásáról beszámolva az jut eszébe, hogy a vándorcigányok sebe szintén gyorsan gyógyul. „*A nomád cigányról is tudott dolog*” – jegyzi meg itt –, „*hogy annak a testén a lőtt vagy vágott seb rendkívül rövid idő alatt gyógyul. Aminél fogva aztán, ha bepálinkáztak egymás közt, egy kis parázs bicskázás meg sem kottyan nekik.*” (4: 453.) 1911-ben, *Az ügy elintéződött* című novellája pedig egészében a „sátorosok” és a tanyalakók összeütközését mutatja be. Ennek az írásának az újdonsága nem az, hogy az üresen maradt tanyát kibérelő „hat kocsis cigány” odaérkezését követő lopások fölszaporodásáról esik szó, nem is a környező tanyák lakóinak ellenséges reakciója érdemel benne figyelmet – ezek más írásaiból is ismert mozzanatok. Az új az, hogy ez a novella a tanyai közbiztonság speciális vonatkozásainak a bemutatása. „*Városi közbiztonság meg tanyai közbiztonság*” – olvashatjuk a novellában – „*két különböző dolog. Két olyan fogalom, amik nem egy anyaméhben születtek. A városban a sarkokon a rendőr strázsál, éjjel őrvárát jár, ha baj van, telefonon mindig lehet rendőrt hívni, éjjeli támadás esetén elég kinyitni az ablakot, s hamarosan föl lehet lármázni a fél utcát segítségért. A tanyákon mindez nincsen.*” A „*pusztázó városi lovas katonák, a pandúroknak lovas rendőrré formálódott maradványai*” kevesen vannak, s amikor szükség lenne rájuk, többnyire nincsenek ott. „*A tanyák közbiztonsága ennél fogva inkább csak a tanyákon lakó nép természetes becsületességén alapul.*” (5: 60–61.) S mivel a tanyai rendőrség nem tudja megvédeni a tanyaiakat a szomszéd tanyát bérlő cigányok lopásaival szemben, föllépni ellenük a jog szerint csak tettenérés esetén lehetséges, maguk a tanyaiak úzik el a nemkívánatos szomszédokat. Az érvényes jogra fittyet hányva, erőszakkal, de a kódolt rendőrkapitányi instrukciók szellemében. „*Különben – mondja odavetőleg a kapitány – éppen most olvastam egy könyvet felőlük [ti. a sátoros cigányokról], hogy az éjszakai puskalövéstől [a cigány] nagyon fél. Ha felé lőnek éjjel, és nem tudja, hogy honnan jött a golyó. Azt nagyon féli. Arról a helyről elmögy, hogy húsz évig sem jut arra a tájra vissza. No, isten mőgáldja magukat.*” (5: 65.) A tanyaiak pedig értik a szót, s azt az erőszakot, amit a kapitány és emberei nem alkal-

mazhatnak, maguk vetik be a cigányok ellen, menekülésre készítetve őket. A probléma megoldására tehát a képmutatás a jellemző. „A kapitány behajt Tóásó Zakar udvarára. Ott rátámad Zakarra: // – Hát mit csináltak? Hát agyonlútték a cigányokat? Hát ki hatalmasított föl arra bennötöket? // – Én nem – mondja Zakar. – Én nem tudok erről a dolgról sөmmit. // – Hát nem volt lüvöldözés az este? // – De – mondja Zakar – vót. De én éppen akkor borotválkoztam, mikor a lüvések estek. Éppen ezzel a borotvával e!” A történetnek közös, gazdát és kapitányt egyaránt jellemző megítélését a novella zárlatában mondják ki: „S Zakar, mutatván a kapitánynak az eszközt [ti. a borotvát], meggyőzőleg mondja: // – Ez csakugyan szép kézimunka.” (5: 66.) Az ítélet ugyan a borotváról hangzik el, de persze a cigányok elüldözésére értik mindketten. „Ez csakugyan szép kézimunka.”

Az 1913-ban született *Földragasztás irányában* című rajz a tanyaiak egymás közti erőszak-alkalmazásáról szól. Az egyik tanyait rá akarják venni, hogy adja el földjét, s ezért megijeszteni akarván, egy éjszaka rá is lőnek. A novellából kiderül, nem a cigányok lőttek, mégis a megijesztett család első reakciója azonnal a cigányokat veszi gyanúba. „Sötétben vannak, halkkal, csitítják a gyereket, aki nyűgös, fél, megriasztották a puskalövésék, ők maguk is félve lesik, hogy nem következik-e újabb durranás. Mert hátha nem is jól látták. Hátha nem a szomszéd volt. Hátha valami kósza cigányság támadása, ijesztgetése volt, hogy a lövő után induljon az ember, s addig a magára hagyott tanyába be lehet törni.” (5: 336.) Az előítélet tehát oly erős, s olyan mélyen bevesődött, hogy a saját, konkrét tapasztalatot is megkérdőjelezi. Már-már felülírja.

Maguk a „kósza cigányok” azonban ekkortájt lassan már kikerültek Tömörkény érdeklődésének előteréből. Jellemző, hogy a szintén 1913-as *Külső történetek* második, *Írás a jegenyenyáron* című része a jelekről szólván újra szól a vándorcigányokról is, de csak röviden, s lényegében korábbi önmagát ismétlően. „Ily különféle jelek vannak a nyárfa oldalán” – írja itt –, „még a kósza sátoros cigány is odaköt az alsóbb ágára valamely színes rongydarabot, amik az ő színnel beszélő nyelvükön jelzik az utánuk következőknek, hogy ő merre vette útját, s melyik tanyából lehetne legkönnyebben malacot lopni.” (5: 352.) Ez azonban már alig több egy odavetett alkalmi megjegyzésnél, aktualitás nincs mögötte.

Megfelelő empirikus kutatások híján nem lehet bizonyossággal állítani, de nagyon valószínű, hogy az érdeklődésnek ez a lanygulása nem az írói invenció kifradásának a jele, hanem a valóságos társadalomtörténeti folyamatok, a vándorlások visszaszorulásának a kifejeződése, tematikában lecsapódó következménye.

9

Érdeklődése mindenestre nem a cigánytémától fordult el, csak a „nomádokról” a letelepedettekre helyeződött át. A *Pénzetlen világ* című, még ugyancsak 1913-ban írott novellájában már ez a másik típus jelenik meg. Ennek központi figurája már „Kurczi Jancsi, a cigány. Abból a falusi fajtából, amely hol válykot vet, hol muzsikál. De most nem kell a vályog, mert nem épített senki még csak egy kerítésfalat sem, mert ilyen időben [ti. a pénzetlen világban] nagyon könnyen rámondják a rozoga kerítésre az emberek, hogy kibír az még egy esztendőt. Ami pedig a muzsikaszót illeti, hát az bizony nagyon vigályosan áll. Nemigen élnek vele az emberek. A bor drága is, savanyú is. Ha akad néha valaki, aki megkívánja a húr pengését, attól sem igen feslik a lóvé. Annak a mondásnak, hogy nem kell a cigánynak pénz, csak a magyarnak legyen, mert ha a magyarnak van, a cigánynak is van: ennek a mondásnak már vége van, talán örökre vége van...” (5: 404.) Az idők rosszabbodása, e novella szerint, a letelepedett cigányok helyzetét is megnehezíti, már-már a sátoros cigány is jobban él, mint a letelepedett. „Nem lehet már a basaválásból (már hogy a hegedülésből) úgy pénzt keresni, mint ezeknek előtte,

mert mostanában már a magyarnak sincsen pénze. Már majd legközelebb úgy fordul a dolog, hogy a korotáró [vagyis hogy a sátoros cigány] lenézi a gletcsórét [vagyis hogy a letelepedettet], aki a hangszerével a fehér emberek rabszolgájává szegődött. Úgy kell neki. Miért ment a dicsőséges szabad nyomorúságból pénzes szolgásgorba?" (5: 405.) Ez a helyzetjellemzés a narráció része, de csak részben írói ítélet. A Tömörkény-próza egyik jellegzetessége éppen az úgynevezett átképzeléses előadásmód, amely elbeszélés közben síkot vált, s maguknak a megjelenítetteknek a vélekedése is hangot kap benne. Az írói tudás és a szereplői vélekedés egymásba átmegy. Itt is erről van szó. A helyzet jellemzésében nemcsak a szerző tudása, de a szereplők, a letelepedett cigányok észjárása, vélekedése is megjelenik. A rögzített dilemma („dicsőséges szabad nyomorúság” vagy „pénzes szolgásgor”) is ilyen, de fókuszálása persze kétségtől az íróé. A cigányok számára adott alternatívát ő maga is alighanem ebben látta – s e megfogalmazással mintegy azonosul dilemmájukkal.

Az azonosulás eredménye, hogy ebben az összefüggésben Tömörkény nem a bűnözés sztereotipizálódott képét idézi föl mint lehetséges viselkedésmódot, hanem mélyebbre ás. Pedig Kurczi Jancsi a „két fajta cigány között az átmenetet képviseli. Ha megvakarod a falusi cigányt, előtűnik a kupec.” (5: 405.) S ez az átmeneti típus „ügyeskedik”, Kurczi Jancsi is „csiszárkodik”. „Eladja a rézkarikát aranygyűrű gyanánt, és e tekintetben örményebb a zsidónál, mert olyan új gatyát visz eladni a piacra, amit két ócska zsákból varrt össze.” (5: 405.) Ez a gyakorlat, amely itt mint kényszerű, jobb híján való megoldás lép előtérbe, a hasonlat révén relativizálódik: „az örményebb a zsidónál” fordulat Jancsi eljárását egy szélesebb, nem cigány kontextusba helyezi, egy mások által is gyakorolt mentalitással hozza összefüggésbe. „Úgy mondják ezt, hogy ügyeskedik.” (5: 405.) A bikaborjú bőrének „története”, amelynek bonyolítója Jancsi, s amelyet a novella elbeszél, maga is ebbe a körbe tartozik, ügyeskedés. Kurczi Jancsi nem lop, csak él a kínálkozó lehetőséggel: fizet a bőrért, s nyereséggel adja el, ám eközben csakugyan ügyeskedik. Az írói ítélet részben a történet bonyolításában, részben a zárlatban mutatkozik meg. Az „ügyeskedő” cigány nem rosszabb, mint a történet egyéb, nem cigány szereplője: „A mészáros néz. Azt gondolja magában: ez a kettő gazember, a csendőr meg ostoba. A csendőr azt gondolja magában: bújjon az ördög mind a hármotokba. A cigány azt gondolja magában: a fene ennek a Krizsán Péternek az eszít. Krizsán pedig elkeseredve legyint a kezével és megismétli: – Fölmék a királyig. Katonája voltam én neki...” (5: 411.) Tömörkény tehát nem idealizál, de nem is stigmatizál, a különböző érdekek és gyakorlatok összekapcsolódását, komplementaritását állítja előtérbe.

„Közös” történet ez.

Az 1914-ben írott *Hajófejeltetésnél* című rajz szintén a letelepedett cigányok körébe visz. A hajójavítás módjának aprólékos, részletező leírása ez, a történetbe ott kerül be a cigány szereplő, hogy az egyik fontos alkatrészt, „az iszkábát pedig nem csinálja más ezen az egész földkerekségen, mint az iszkábacsináló cigány” (6: 31.). Az iszkába, megtudjuk, egy sajátos vaskapocs, amely a „hajó oldalán a deszkákat” összetartja (6: 30.); „különös formájú” vas, „amely kicsiben olyan, mint a régi fajta széles talpú törökengyel, de a két szára nem kapcsolódik egymásba, hanem hegyes, mint a szög” (6: 31.). Ennek a készítése, véli az író, „[t]alán valami nagyon alacsony mesterség lehetett”, s „ezért bízták a cigányra”. Ami bizonyos, ezt a munkát már a céhes időkben is végezhatték, e tevékenységi körből nem voltak kiltitva. „Ilyenformán aztán annyira rajtuk maradt ez a tudomány, hogy most már más nem is ért hozzá. Hogy azt úgy csinálja meg, hogy az iszkába könnyű legyen, vékony legyen, s mégis erős legyen”, az az iszkábacsináló cigány tudását mutatja (6: 31.). Az írói szándék explicit alakban is kimondódik: „No. Ilyen hosszú elmékedéseket kell előbb tartani, amíg rájutunk arra, hogy a cigánynak is van valami haszna.” (6: 31.)

Az iszkábacsinálás mesterségének méltánylása mellett az írás magát az iszkábacsináló cigányt, illetve a hajósokkal való viszonyát is megmutatja. Kiderül, „ez a tudós vasműves nem lakik a városban, ugyan mit is keresne ottan. A falu szélén van a hazája, az neki jó hely. Ha ízennek érte, bejön.” (6: 32.) Az elbeszélő szerint cigány és hajós alkudozása sajátos formában zajlik. A kovács anyagi igényei szerények, ő nem „ügyeskedik”. „A lókupec-cigány elsőrendű számoló, de az iszkábás nem. Ha a vasaknak darabját egy krajcárért vállalja reparálásra, akkor ki tudja számolni, hogy mennyi pénz jár neki a munkáért, de ha már párját vállalja három krajcárért, azt már nem tudja kiszámolni. Ennélfogva az alku vége az, hogy azt mondja: – Úgyis tudja kend majd, hogy mi jár érte, majd ide adja kend. Kend is becsületes, én is becsületes, hát mit akar kend?” (6: 32.) Maga az alkudozás azonban sajátos, „átkozódós” stílusban folyik. „A közönséges szóbeszédben az ilyesmi nem járatos. Hanem az iszkábás cigánynak ez a szavajárása, az mindig esküdözik, magamagára kívánja a legnagyobb átkokat, minélfogva az ő szava szerint beszélnek vele. Másként nincsen ottan se harag, se semmi, csak éppen a beszédnek a járása ilyen.” (6: 32.) Az iszkábás nem a helyszínen dolgozik, hanem csakis otthon. Ám a fél mázsa, nyolcvan kiló vasat „az asszony” cipeli haza. A szemrehányásra, hogy hogyan tehet ilyet, reakciója ez: „Hát akkor minnek lett asszony?” (6: 33.)

A Hajófeljuttetésnél egészen érdekes néprajzi-szociográfiai leírás; a hajókészítés és a kovácsmesterség cigány változatának bemutatása.

A letelepedett cigányok egyre bensőségebb ismeretét mutatja, hogy 1915-ben, a *Mesének* című rajzában, amely nem cigány tárgyú írás, hanem a háborús viszonyok fogadtatásának megjelenítése, jellemzőként Tömörkény cigányszólásokat idéz. Az egyik helyen a beszélgető rác hajósok véleményét reprodukálja a háborúról: „De erre mög a cigány azt mondta, mikor akasztani vitték, hogy ebbe az egybe már sehogyse tud beleszokni” (6: 188.). Majd ezt így kommentálja: „Ilyen különböző vélemények vannak. Mert az ilyesmiben csakugyan nincsen okos ember. Mégiscsak a cigánynak van igaza, hogy egészen mindent csakugyan nem lehet megszokni.” (6: 188.) Ami ebben igazán érdekes, az nem is maga a szólás (amely nyilván már akkor is közismert lehetett), hanem a cigányokkal való szinte észrevétlen azonosulás. A háború okozta traumában Tömörkény a közös sors emblémájaként a cigány (vagy cigányként emlegetett, de mindenképpen az ő élethelyzetüket kifejező) vélekedést idézi föl. A cigány kiszolgáltatottság tudata itt mint a saját sors szimbóluma jelenik meg.

Ez az azonosulás a későbbi cigány tárgyú írások ismeretében válik világossá. A világháború ugyanis a maga, az egész társadalmat militarizáló következményei révén erőteljes homogenizációval járt együtt. A vándorcigány életforma ekkor vált lehetetlenné, s ez az ellehetetlenülés együtt járt a katonai behívásokkal. Tömörkény, aki jó megfigyelő volt, már 1915-ben, a *Nomád katona* című rajzában érzékeli e változásokat. Észreveszi, hogy a sokszínű, tagolt társadalom különbségeit a háború a maga kényszerítő logikájával egységesíti: „Az uniformis, vagy amiként mifelénk régente mondani szokás volt, a formaruha, egyformává teszi az embereket.” „Mert akkor [ti. amikor »formaruhába öltözködik, hogy katonának mehessen a nemzet«] egyformák vagyunk. Ejnye, de nemzet vagyunk...” (6: 244.) Ebben a megjegyzésében van ugyan egy árnyaltnyi distancia, ez az „[el]jnye, de nemzet vagyunk” kitétel alighanem azt is jelzi, hogy a nemzet szóban kifejeződő társadalomeszmény csak hozzávetőlegesen érvényesül, létezése nem maradéktalan. De ez az egységesülés (s ez az igazán új) a „nomádokat” is elérte. A *Nomád katona*, egy kocsmai életkép megjelenítésével, ezt a fölismerést demonstrálja. Itt, hogy „ki micsodás”, abban már nem lehet eligazodni, csak ha a katonák beszédét is hallgatja a szemlélő. „De hallhatod, ha kedved van rá. Hat nyelven beszélnek, és csak a beszéd nyomán lehet meglátni, hogy sváb, román, szerb, bolgár, bunyeová, magyar; ez így együttvéve a formaruhas nemzet.” (6: 244–245.) „Akkor bejön

az ajtón a hetedik fajta. // A sátoros cigány, egyenruhában,” (6: 245.). Tömörkényt ő, a „nomád katona” érdekli, figyelme rá összpontosul. Miért? „A mostani harcokban tapasztaltak után ezeknek a nomádoknak némely részét más szemmel nézhetjük, mint eddig. Láthatta, aki akarta, hogy miként vánszorgott utcaínkon át a maga faluszéli putrijába, nagy szellős sátorába ez a hindu [...], hogy ment boton, ment félmankón, mint ama nagy harcokból jött sebes ember, s a hóban lábálván utána a mezítlás, félmeztelen rajkók, boldogok voltak, ha foghatták a kopott, szürke, a bornyú nyalása folytán a hátán barnára feketült rongyos katonaköponyegét.” (6: 245.) A katonává lett cigány ember tehát osztozik a közös sorsban, a közös megpróbáltatásokban, s ez jól érzékelhetően, Tömörkény értékrendjében lényeges elem.

S aligha lényegtelen az is, hogy miként írja le, miként láttatja a „nomád katonát” a rajz. „Bejön a beduin az új szürke ruhában, a vastag posztójú szürke köponyegben. Most nem valami szigorú előírás a gombok fényesre pucolása, de a cigányé valamennyi fénylik [...]. Van ugyan olyan szerb, amelyik éppen olyan füstösképű, mint a cigány, de azért a rom-ot mégis csak föl lehet ismerni a szürke öltönyben is, mert vele van a felesége. Szép barna asszony, tarka-barka ruhában, ahogy már a sátorosok öltözködni szoktak. Mindketten módfelett büszkék, hogy ilyen helyen megjelenhetnek. Az asszony olyan mosolygó örömmel néz az embere arcába, mint a tükörbe, melyből a tulajdon szépsége nevet rá vissza.” (6: 245.) Ez a leírás több szempontból is figyelemre méltó. Mai szemmel föltűnő például a közlés, de alighanem hiteles, hogy a kocsmában egyenrangúként való megjelenés új fejlemény volt, olyan fejlemény, amely büszkeséget vált ki az ebből a lehetőségéből addig kizárt cigány katonából. Az addig érvényesülő elkülönítés, társadalmi szakadék indirekt elismerése ez. De lényeges elem az is, hogy ez az igazán apró, de az érintett számára mégis oly fontos egyenrangúsodás önértéket, önbecsülést ad. Az egész rajz voltaképpen nem is más, mint ennek az önértéket adó, „jelentéktelensége” ellenére is lényegileg új helyzetnek a bemutatása. Annak megjelenítése, leírása, ahogy a cigány katona és felesége beilleszkedik ebbe az új helyzetbe: „Az asszony képén mondhatatlan szeretet, bámulat és csodálat van az ő szépruhás, csillogógombú hőse iránt. Athajol hozzá, az új sárka szíjat, a fényes címert simogatja a derekán. Néha szólnak egy-egy szót az ő kevert és kavart érthetetlen nyelvükön, amiben van cigány, rác, román és isten tudja csak, hogy még miféle. A pálinkához nem igen nyúlnak, látszik, hogy azt inkább helyéncz gyanánt vették, hogy ilyen úri helyre juthassanak, ahol még sohasem voltak.” (6: 246.) S hogy mi adja ennek az önérték-erősödésnek az alapját, az önmagában is társadalomtörténeti jelzéseként értelmezhető: „A rom és a májko végtelenül büszkék egymásra. Egy sváb fehér szeket adott az asszonynak, egy rác gyufaskatulyát nyújtott a korotáró felé, egy magyar fehér testvérének nevezte a korotárót. Hát nem érdemes katonának lenni Fran Jozsip alatt?” (6: 246.) Ez már, ha csak egy speciális szituációban is, s csupán alkalmilag, de már az el- és befogadás meta-kommunikációjának leírása.

Az ugyancsak 1915-ben született *Cigányok asszonya* című tárca a lókupec cigányok életéből vett „életkép”, egy vásári szituáció rajza. A szociografikus leírás itt is megjelenik. Magából a rajzból kiderül, a lókupec cigányok számára kunjunktúrát hozott a háború. „...a lókupec cigányokra még aligha járt olyan jó világ, mint mostanában. Az alkalmas lónak úgy fölment az ára, hogy az csoda, s még az öregje, hitványabbja is érték, mert kevés van belőle. A mindenféle üstfoltozó, kártyavető, teknőcsináló, tenyérből jövendőölő cigányság nem is ért ehhez a mesterséghez, a lócsiszár-cigány külön kaszt a barna faj társadalmában. Ezek a lóhoz értők előkelőbbek, formásak, lábhozálló hetyke csizmát és bársonyszőrű kalapot viselnek, a szakállukat nem eresztik meg a hindu maharadszák szokása szerint, hanem csak vékony pakompartot hagynak a képükön [...], s lehet, hogy a lószedő katonatisztekől tanulták el a régi időkben.” (6: 371.) A sikeres üzletet megünnepelő, sátoros kocsi körül csoportosuló társaság leírása színes és érdekes, szociografiai-néprajzi „adalék”. De a *Cigányok asszonyában* nem ez az igazán érdekes, hanem az,

hogy a címszereplő, a cigányok pénzügyeit kezelő asszony, Mári – nem cigány. A „*bolondnak beszéld azt, Mári, hogy te cigány vagy. Nem cigány volt a te apád*” – mondja neki az egyik nem cigány vásároszó. S mások is „*azon a nézeten vannak, hogy a Mári nem cigány. Vagy nem cigány volt az apja, vagy pedig úgy lopták maguk közé kiskorában.*” (6: 373.) A narráció, amely az író véleményét, vélekedését közvetlenül s leginkább tükrözi, megengedő: „*Lehet, mivelhogy mi sem tudható. Lehetséges, hogy talán éppen azért a pénzhatalom köztük a Mári, mert nem közübük való.*” (6: 373.) De maga Mári, mint cigány szólal meg, mint közübük való beszél. Az igazán érdekes (szociológiai szempontból) mégis „*egy sátoros öreg magyar*” véleménye: „*Jó világ jár a cigányokra. Okos asszony ez a Mári, hogy közübük adta magát.*” (6: 374.)

Ez a vélemény, ha csak egy speciális „kaszt” esetében is, a presztízs növekedését jelzi. A cigányokkal közvetlenül érintkező paraszti világ elismerését.

Mіндеzt, persze, hiba volna úgy értelmezni, hogy Tömörkény ítélete szerint immár minden rendben lett volna a cigányok körül. Nem erről volt szó. Jellemző mozzanat, hogy a *Pénzügyek* című, ugyancsak 1915-ös rajzban az „*öreg András*”, „*a korcsmáltató vén ember*” első reakciója, amikor kuncsaftjától nagyobb címletű papírpénzt kap, az, hogy azonnal megnézi, nem hamis-e, „*nem-e az éjszaka nyomtatták a gépen a cigányok?*” (6: 385.) Hogy a pénzhamisítók cigányokkal való azonosítása személyes tapasztalata-e az öregnek, avagy pusztá előítélete, itt egyre megy. A reflex az érdekes, az egyértelmű, a gyanakvás rögzült, s a rajz születésének idejében is eleven. S maga a háború, homogenizáló hatása ellenére sem javította a cigányság egészének életnívóját. Sőt, a szegénység kimondottan nagy, még a muzsikás cigányok életkörülményei is romlottak. Nemigen „*fogy*” a nóta, „*nem igen akad, aki rendelne belőle*” (6: 468.), de maguk a cigányok is jórészt bevonultak katonának. Jellemzőnek kell tartanunk szociológiailag is, az íróra nézve is, hogy Tömörkény itt is megerősíti már ismert véleményét a cigány katonákról („*a »rom«-ák nagy része szintén csak elment katonának, aztán nem is lehet mondani, hogy valami rossz katona volna, mert minden cigányba három emberre való furfang és találekonyosság szorult bele*” [6: 468.]), s értelemszerű, hogy a férfiak bevonulása a cigány család számára a keresetkiesést jelentette. A családapa helyett így, kényszerűségből, a „*rajkó*” kénytelen hegedülni – ha tud. Az új szituáció a *Muzsikaszó* című, szintén 1915-ös tárcában így rajzolódik elő: „*a fogason árván lógó hegedűt lekasztják a rajkók, a szőgénypiacon szerzett ócska fekete kabát hónaljával betakarják, és este a sötéttel nekióvakodnak szerencsét próbálni. Borívó kis helyek ajtaján bekukkantanak, hogy találnak-e »fehér«-re, akinek cincoghassanak, s ki majd vet nekik egypár krajcárt.*” (6: 469.) A gyerekek azonban még nem tudnak hegedülni, a próbálkozás kudarcot vall. A kialakult helyzet, amelyet a *Muzsikaszó* bemutat, megint csak több szempontból is tanulságos. A helyzet ugyanis alapvetően a kiszolgáltatottság helyzete: „*A kocsmából, ahova beövködtak, csalódottan vonulnak vissza, kifelé a hideg, csatakos, sötét külvárosi utcára a hegedűkkel az apró fekete gyerekek.*” Rájuk is szólnak: „*nem tudtok még tik muzsikálni – ők [f]jélénken, szégyenkezve sütik le égő fekete szemeket; annyi kérés és annyi szomorúság van bennük*” (6: 470.). Aligha kétséges, hogy ez a leírás szociológiailag csakugyan hiteles, a tárca jól adja vissza a háborús gyerek valóságos helyzetét. De az is bizonyos, a leírásban megmutatkozó részvét s empátia a szerzőé: ő értelmezi így az „*égő fekete szemek*” üzenetét. A *Muzsikaszó* igazi újdonsága mégsem Tömörkény emberi részvételének, érzékenységének dokumentálása, a nővum – legalábbis társadalomtörténeti vonatkozásban – az egyik vendég, egy cseh katona reakciója. Ő ugyanis, látva kudarcukat, segít a gyerekeknek, helyettük játszik a hegedűn („*kisbőgőként*” használva azt), s erre az „*emberek a zsebbe nyúlnak, intenek az előljáró rajkónak, hogy jöjjön, tányérozzon a kalappal*” (6: 470.). Ez a gesztus már az etnikai és szociális különbségeken felülemelkedő szolidaritás

gesztusa, amely – ha csak egy adott pillanatban is – legyőzi azt a távolságot, amely a cigányok és a nem cigányok közt húzódott.

Tömörkény állásfoglalása, túl a leírás önmagáért beszélő logikáján, a zárómondatban villan föl igazán: „*az első hatos [amit a gyerekek kapnak] a kalapba esik, ki is esik belőle – nem is volna cigánygyerek, ha még nem is volna lukas a kalapja*” (6: 470.).

10

Tömörkény e tárgyú írásainak végső, sok vonatkozásban summázó változata a világháború okozta nagy történeti cezurának köszönheti létét. Az írói pályája (s élete) vége felé közeledő író *Máriék* című írása, amely inkább rajz, mint novella, a vándorcigányság visszaszorulásának, sőt (magyarországi) eltűnésének dokumentálása.

„*A háború – mondja Tömörkény – szétütött az utolsó ázsiai népvándorlás maradványai között.*” (7: 315.) A változás okait az író nem nagyon részletezi, csak regisztrál. „*Hamar elbánt velük [ti. a vándorcigányokkal] egy rendelet. Megint csak igaz lett az a régi mondás, hogy ami dolgon harminc okos ember tanácskozása nem segít, azt három ember fejére kell bízni. Azok nyélbeütik. S ennek nyomán megfogytak az utolsó európai beduinok. A balkáni országokban vannak még bőven, de miféleképp apránként elmúlnak, mint egy tűnő darab élet a középkorból.*” (7: 315.) A változást Tömörkény érzékeltető rezignációval fogadja. Márinak a narrációba belefoglaló véleménye egyszerre az író, s a magára maradó cigány asszony vélekedése. „*...más világ van. Kiesett a világnak a feneké – mint a másik cigány, a nótafa Dankó énekelte. Eltört a tengelye is, és nincsen az a cigánykovács, aki össze bírná kalapácsolni. Mári elszomorodva bolyong – hová lettek az elmúlt idők? Már csak az a cigány, aki vagy muzsikál, vagy a lovon kupeckedik, a zöld erdő aljában táborozó szabad cigány elveszett.*” (7: 316.) E rezignáció egyik oka nyilvánvalóan a problematikusnak látott, de mégis csak megszokott életforma eltűnése, a múlttá válása fölött érzett nosztalgia. Az elmúlás mindig rezignációra készíteti az elmúlás tanút. De ez esetben alighanem másról is, többről is van szó. Tömörkény, minden jel szerint, érzékelte azt, hogy a világháború nemcsak egy életforma végét, a vándorcigányok eltűnését hozta, de egy ennél is nagyobb változást: az egész addigi – közös – világ átalakulását is beindította. (Ez egybevág azzal, hogy a „hosszú 19. század” végét, a „rövid 20. század” kezdetét a mai történetírás is valamikor ekkorra, 1913/14 körülre helyezi.) Hogy ebből a nagy történeti fordulatból Tömörkény pontosan mit látott meg, nehéz volna megmondani, talán csak az egész életmű részletekbe menő, aprólékos elemzése tudna erre fényt deríteni. Az azonban tény, nagyon nagy változást érzékelt. A korábban már említett 1915-ös *Muzsikaszó* egyik helye árulkodik erről. „*Mondják néha*” – olvashatjuk itt a rejtőzködő, de súlyos vallomást – „*némely kegyetlenül elkeseredett emberek, ők tudják miért, hogy talán már nincs is isten ebben az elszilajodott forgatagban. Hogy volt, de elment, mint jó magyar, szintén a harctérre és szintén elesett, mint a többi magyar, akiknek többet már nem kepel a gólya.*” (6: 469.) Az ‘isten halott’ régóta formálódó, s Nietzsche-nél klasszikus formát nyerő tézisének ez a „magyarosított”, „paraszti” változata, minden másnál jobban kifejezi Tömörkény megrendülését.

S ez a megrendülés, összekapcsolódva a cigányok sorsával, a *Máriék* leírásaiban is tetten érhető. Tömörkény tollán ekkor már a vándorcigányok egykor volt életének summázó összefoglalása is elvesztette korábbi érdekességét, s inkább csak nosztalgikus. „*A cigány járta az országot a sátoros kocsiikkal, egyik megye kergette át a másik határába, hol koldult, hol lopott, ha nem lopott, cserélt. Foldozta a tanyákon a bográcsot, vasat is kovácsolt, még – folytatja Tömörkény – ismertem olyan juhász-famíliát, amely a kovács mesterséget a pusztai kóborcigányoktól tanulta el. Csináltak is bográcsot való szolgafát vasból a maguk*

kezével, kiverve cifra vasvirággal.” (7: 315.) Negatívum ebben a leírásban már alig van, itt a hangsúly inkább e különös nép szakértelmére esik. A változás következményeinek bemutatása pedig már félreérthetetlenül rokonszenvező, együttérző: „Néha lehet látni még egy-egy vénét közülük [ti. a vándorcigányok közül]. Elszomorodott, szikár, szálas emberek, az ajkuk körül a mély, fájdalmas vonás belevész az állon kiborotvált hindu szakállba, amit most is olyan méltósággal visel, mintha gokoár vagy maharádzsa volna Indiában. Városszéli utcasarkokon ácsorognak, várnak valamire, kuporog mögöttük a földön a vén asszony, a piros cifrasággal kivarrt rongyos kék szoknyában: ahogy az öreg nem hagyja el az ázsiai szakállt, úgy az asszony sem marad el a kék szoknyától, amire piros kígyókat és lángnyelveket varr. All az öreg a hosszú botra támaszkodva, lapos a tarisznya az oldalán, vár. Mire, ki tudná. A szeme hol erre, hol arra villog, keresi a sátoros-kocsit, a legényeket, a rajkókat, de nincsenek. Nézi a földet, találná-e rajta a vezérnek a jelzéseit, összerakva cserépdarabokból, törött üvegből, hogy merre menjenek, keresné a sarki ákácfa oldalán a ráakasztott fehér lószórt. Ami jelzést és tudósítást adna a többiekéről – haj, azonban nincsen már semmi mindezekből, az öreg »rom« (nyelvükben: ember) csakugyan rom...” (7: 316.)

A „szabad cigányság pusztulásának” ezt a leírását a kártyavető Márival folytatott dialógus összegzi:

„Mári föltekint fájdalmasan. Ingatja a fejét.

– Nem mondja a kártya – sottogja. – Azt [ti. hogy mikor lesz vége a háborúnak] nem tudja mondani. Hiába próbálok, nem tudja. A kártya megzavarodik.

Veti.

– A! – pattan föl. – Látod, megzavarodik. Látod? A zisten verje meg ezst a háborút.

– Sokan oda vannak a tieidből, Mári?

– Sokan? – kérdezi. – Mind. Hol van a szabad cigán? Nincs.” (7: 317.)

11

A kép, amely Tömörkény írásaiból kirajzolódott, változó hangsúlyaival és ítéleteivel együtt is érdekes és tanulságos. Tömörkény nem egy volt a kortársak közül, akik írtak a cigányokról – ő a magyar paraszti élet (s ezen életforma kapcsolódó elemeinek) egyik legjobb ismerője volt. S nem is, sőt elsősorban *nem* szenttelen etnográfus, hanem író, aki azokról, akiről írt, a hozzájuk való viszonyának kifejezésével együtt írt. Írásai így, bár nem azonnal, s nem teljes mélységben szerezte meg ez irányú tájékozottságát, érdemi jelzések a dualizmus kori magyar cigányság életviszonyairól. A kor gyermeke volt, a cigányság megismerése közben ő is találkozott kortársai vélekedéseivel, megrögzült előítéleteivel, s egyes pontokon, mint liberális polgár, ezekben talán osztozott is. De az az empátia, az a szolidarizáló részvét, amely a „parasztikus” világ irányában is mindig jellemzője volt, s ami, tudjuk, egyáltalán nem jellemezte a kort, amelyben élt, általában erősebbnek bizonyult, mint azok a sztereotípiák, amelyekkel találkozott, s amelyek egy ideig részben az ő gondolkodására is hatottak. Az, ami ítéleteiben ma ellentmondásosnak, esetleg elfogadhatatlannak látszik, így többnyire nem egyéni kisiklás vagy szokványos félreértés eredménye – bennük a bemutatott s megítélt szociokulturális fejlemény eredendő antinomikus természete érvényesült. Nem steril logikai kérdések voltak ezek, hanem „élő”, emberi problémák fejeződtek ki bennük. Olyanok, amelyek a polgári, liberális paradigma keretein belül megoldhatatlanok voltak. Tömörkény azonban a tapasztalat, s nem a teória embere volt, s bár a tapasztalat, amelyet írásaiban rögzített, voltaképpen máig föloldatlan, embersége túlsegítette ezeken. Életműve pedig megnyitott egy olyan értelmezési lehetőséget, amely ma is hasznosítható.

JEGYZET

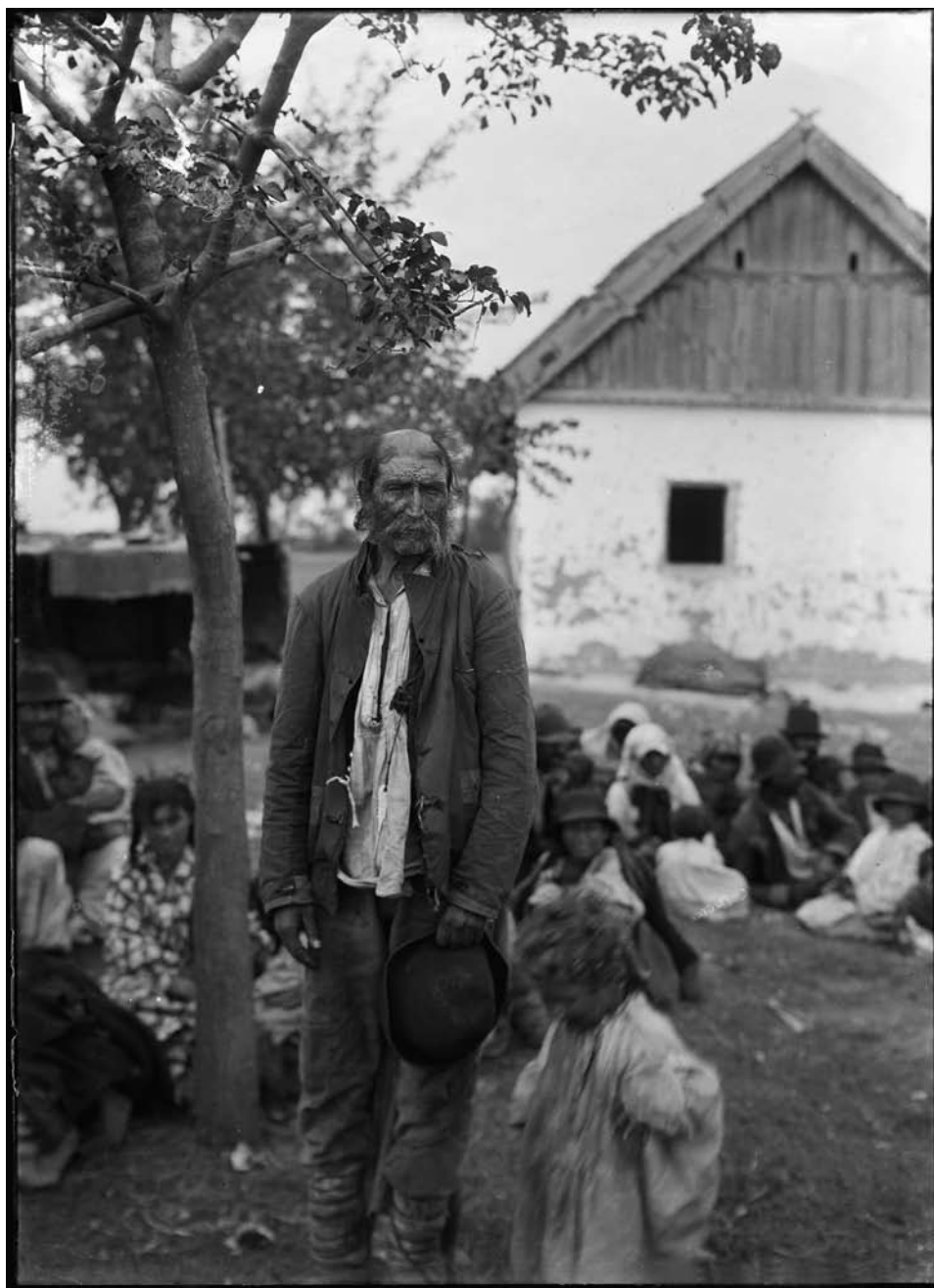
E dolgozat nem akarja rekapitulálni a magyarországi cigányság etnográfijának irodalmát, „csak” Tömörkény István nézeteit tekinti át. Ezért az irodalomból csak az egykori – összegző – alapszövegre, *A Pallas Nagy Lexikona* ide vonatkozó szócikkére és összeállítására hivatkozunk (IV. kötet 361 skk.), ezt ugyanis Tömörkény – bizonyíthatóan – ismerte, s az ide vágó ismereteinek is szerves részét képezte. A mai irodalomból a legújabb, s alighanem leghitelesebb munka, amelyet mindenképpen meg kell említeni: Bari Károlynak *A cigányokról* című, önálló füzetként is kiadott magisztrális tanulmánya, amely az *Amaro Drom* 2009. decemberi számának melléklete. (Bari munkája irodalmat is ad, s archív képanyagával is, nyelvi jegyzetével is forrásértékű.) Az egykori hírlapi irodalom, amely mind a cigány nép integrációjának folyamatát, mind a róla szólók vélekedéseit jelentősen befolyásolta, igen kiterjedt – itt számbavétele lehetetlen is, fölösleges is. A Tömörkényről szóló irodalomból is csak két könyv megkerülhetetlen: Ortutay Gyula hajdani doktori disszertációja (1935), amely még ma is alapmű, s Kispéter András Tömörkény-monográfiája (1964), amely ugyan már megjelenésekor is megoldatlan problémákkal volt tele, ám máig ez a legrészletesebb áttekintése az életműnek. Meg kell említeni a *Tömörkény István hatvannyolc levele* című szövegközlést (*Irodalom- és Művészettörténeti Tanulmányok* 2. kötet, szerk. Lengyel András, Szeged, 1999. 99–140.) is, amely – egyebek közt – a Dankóval való barátság szempontjából is fontos. Tömörkény írásait kétféle szövegforrásból idézem. A kötetbe még fel nem vett írásokat a *Szegedi Napló*ból (megadva címüket és a megjelenési időpontokat): megjegyzendő, hogy ezeket a szövegeket kisebb helyesírási korszerűsítéssel adom. (Magánhangzók hosszúságának jelölése, a funkciótlan *cz-s* írásmód elhagyása stb.) A kötetben is olvasható írásokat a Czibor János-féle életműkiadásból idézem. Itt az idézett szöveg után, zárójelben, két – egymástól kettősponttal elválasztott – számsor mondja meg, az életműsorozat melyik kötetében, mely lapokon található meg a szóban forgó szöveg. De mivel a Czibor-féle kiadás nem ad kötetszámot, csak kötet-címet, itt regisztrálnunk kell, melyik sorszám, melyik kötetre vonatkozik:

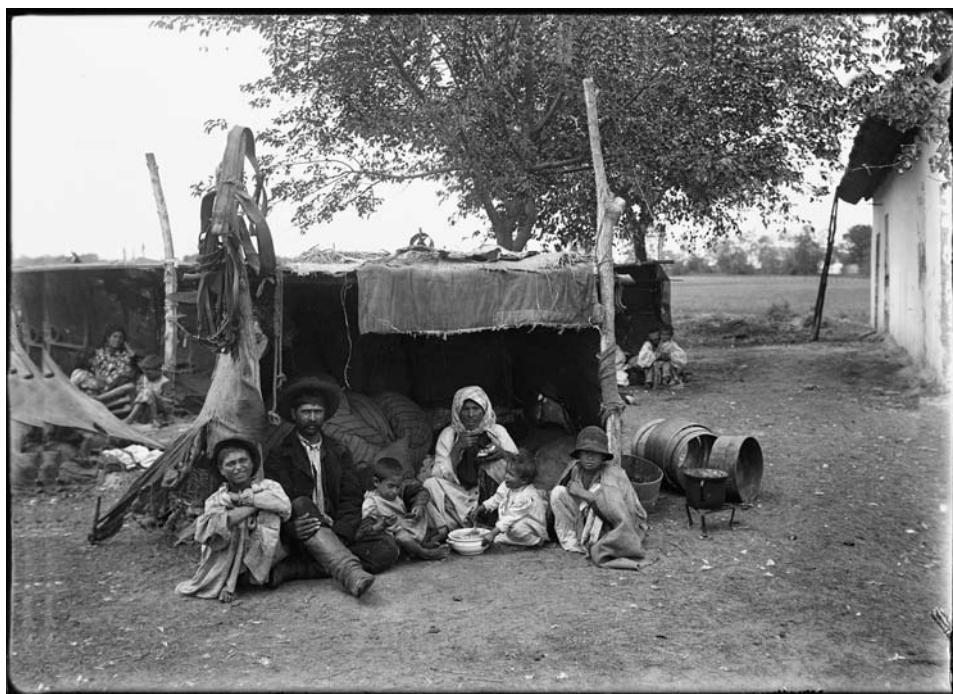
1. kötet: *A tengeri város*. Elbeszélések 1885–1896. Bp. 1956.
2. kötet: *A Szent Mihály a jégben*. Elbeszélések 1897–1900. Bp. 1957.
3. kötet: *Új bor idején*. Elbeszélések 1901–1904. Bp. 1958.
4. kötet: *Hajnali sötétben*. Elbeszélések 1905–1910. Bp. 1958.
5. kötet: *Barlanglakók*. Elbeszélések 1911–1913. Bp. 1959.
6. kötet: *Öreg regruták*. Elbeszélések 1914–1915. Bp. 1959.
7. kötet: *A kraszniki csata*. Elbeszélések 1916–1917. Bp. 1960.
8. kötet: *Munkák és napok a Tisza partján*. Cikkek, riportok, tanulmányok 1884–1916. Bp. 1963.

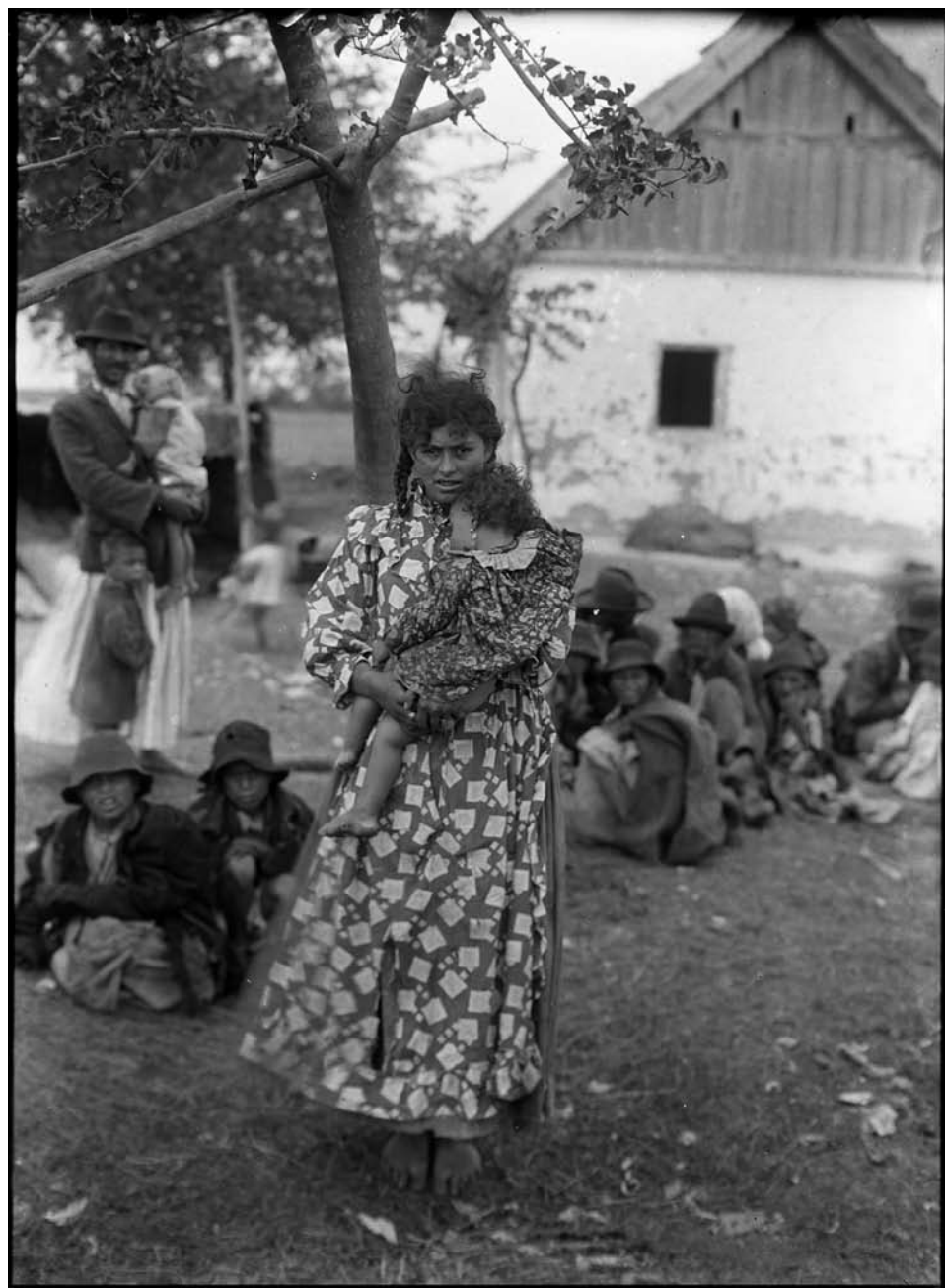
E dolgozat háttérben természetesen jelen vannak Tömörkénnyel kapcsolatos korábbi írásaim tapasztalatai is, ezeket az írásokat itt felsorolni azonban önmutogatás lenne.

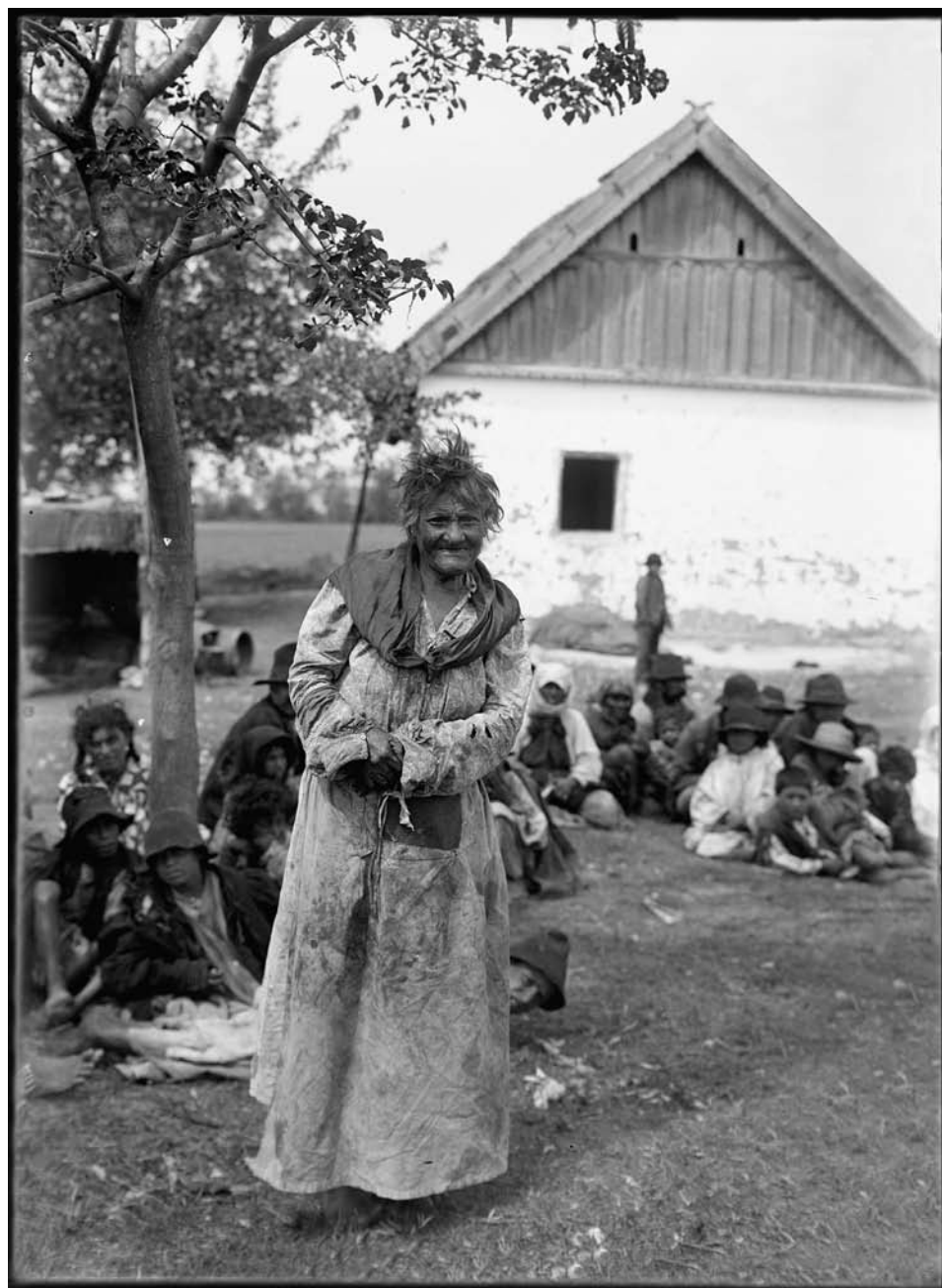

D. Magyar Imre

A magyarországi cigány irodalom (hiánya) a reprezentatív irodalomtörténetekben¹

Tárgyválasztásomat az is indokolja, hogy a magyarországi cigányság irodalmáról eddig alig, s csak röviden, s olykor ráadásul jó szándékkal bár, de szakszerűtlenül írtak, a reprezentatív irodalomtörténetekből pedig, ha egyes alkotóit megemlítik is, majdhogynem teljes mértékben hiányzik a bemutatása. Hiányzik a cigányságot bemutatni szándékozó, több-kevesebb hozzáértéssel készült, ismeretterjesztő művekből is.² Bencsik Gábor könyvében ugyan külön fejezet szól a cigány kultúráról, de a szöveg mindössze kilenc oldal (160–168. o.), ebből tizennégy sor (!) jut a népköltészetre (166. o.), harminchárom a „magaskultúrára” (168. o.), név szerint csak Balázs János fordul elő. A harminchárom sorból tizenhatot kap az irodalom, pontosabban az azon való elmélkedés, hogy „*vajon egy cigány író által írt, magyar nyelvű regény a cigány vagy a magyar kultúra körébe tartozik-e*”, s a válasz szerint csupán „*valószínűleg*” mondhatjuk, hogy „*két, egymással átfedésben élő kultúra vallhatja magáénak*”. A cigány irodalom pedig „*korunkban van születőben*”. A magyarországi cigány irodalom szűken számolva is közel ötvenéves. Ami ennyi idős, csak megszületett már! Száraz Miklós György csupán a „*Muzsikusok*”-ról szól (225–247. o.), finom József Attila-i reminiscenciával megállapítva például, hogy „*A zenészek korán halnak*”. Pedig csak néhány oldallal előbb idézi Liszt Ferencet, aki hetvenöt évesen hunyt el... De nem illő ironizálnom: a szerzőket elismerés illeti fáradtságos munkájukért.

Az első olyan átfogó és alapos munka, amely teljes egészében a cigány irodalommal kapcsolatos, Beck Zoltán nevéhez fűződik: *A romológia írása – egy elbeszélhető romológia felé* című doktori értekezése³ 2009-ben készült el. Beck, a Pécsi Tudományegyetem Forray R. Katalin vezette Romológiai Tanszékének adjunktusa, régóta foglalkozik a cigány irodalommal, disszertációjában több év kutatásait összegzi. Műve mindmáig (2012 ősziéig) nem jelent meg nyomtatásban, a potenciális olvasó az egyetem adatbázisában sem találhatja meg a szöveget.

1 Tanulmányom részlet egy, *A magyarországi cigányság irodalma* címmel készülő könyvből, mely szándékom szerint – egy antológiával kiegészülve – párdarabja lesz Dupcsik Csaba *A magyarországi cigányság története* című kiváló művének (Budapest, 2009, Osiris). Munkámat a Polgár Krisztina Emlékalap támogatja.

2 Bencsik Gábor: *Cigányokról*. Budapest, 2008, Magyar Mercurius; Száraz György Miklós: *Cigányok. Európa indiánjai*. Budapest, 2007, Helikon.

3 Beck Zoltán: *A romológia írása – egy elbeszélhető romológia felé*. Pécs, 2009. Kézirat. Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy a szöveget rendelkezésemre bocsátotta. A mű elvi elérhetősége: nevtudphd.pte.hu

Jelenleg a Szegedi Tudományegyetem Modern Magyar Irodalom Tanszékének doktoranduszaként Pernyész Anita foglalkozik komolyan a cigány irodalommal, több értékes, fontos tanulmányt is megjelentetve már.⁴

AZ AKADÉMIAI IRODALOMTÖRTÉNET ▪ Az 1964 és 1966 között megjelent hatkötetes nagy mű, *A magyar irodalom története*⁵ (a borító szomorú színéről kapott becenevén a *Spenót*, aminek főzését Aczél György gondos főszakácsként, vagy inkább konyhafőnökként kísérte aggódó figyelemmel) készülésének idején még nem volt miről írni, hisz a cigány szerzők csak a hatvanas évek második felében kezdtek itt-ott publikálni – bár jelentkezésüknek voltak régebbi, tizenkilencedik századi előzményei, Ipolysági Balogh Jancsi⁶ „nemzeti zenekar igazgató” imádságfordításai (1850) és Nagydai Sztójka Ferenc versei, átültetései (1890). A negyedik kötetben, amelyik az 1849–1905 közötti szakaszt tárgyalta, Németh G. Béla megemlíti⁷ (ifj. Hegedüs Sándor, Sajó Sándor és legifjabb Szász Károly nem különösebben illusztris társaságában) József királyi herceget, de csupán azt példázandó, hogy a 20. század elejétől már nem tekintettek valakit csak azért költőnek, írónak, mert az 1836 és 1952 közt működő, többek közt Bajza József, Toldy Ferenc, Vörösmarty Mihály alapította, de addigra már tekintélyét veszített Kisfaludy Társaság tagjává választották. Hogy József magyar királyi herceg, osztrák főherceg (1833–1905), a Magyarorszáért, Pest fejlődéséért oly sokat tett József nádor fia igényelte-e korától s az utókortól, hogy írónak, költőnek tekintsék, nem tudhatjuk, de arra talán – ha nem is ebben a fejezetben (*Hírlapok, folyóiratok és irodalmi társaságok az utolsó századnegyedben*) – lehetett volna utalni, hogy érdeklődött a cigányok iránt, írt nyelvükről és kultúrájukról.

Az akadémiai irodalomtörténet folytatásának⁸ négy kötete (a *Sóska*) az 1945 és 1975 közötti időszakot tekinti át. Az 1981-es *Irodalmi élet és irodalomkritika* című első kötetnek a hetvenes évek folyóiratait bemutató része – Szabolcsi Miklós munkája – nem tud az először 1975 és 1977 között megjelent, Choli Daróczi József szerkesztette *Rom Som* című lapról. *A költészet* című kettős kötetben Kis Pintér Imre a 995–996. oldalakon röviden szól Bari Károlyról, de csak róla. Kis Pintér Bari líráját „a lírai ént végletes és tartalmilag egymásnak ellentmondó – önfelfokozó és önmegsemmisítő – gesztusokkal” felruházó, „a nyelv fokozott expresszivitását” követelő beállítottóság „(k)ülönlegesen egyéni” változatának tartja. Népiességét még Sinka Istvánénál is archaikusabbnak véli, mondván, „verseiben egy évezredes szóbeliségben létező hagyomány – a cigányságé – fogalmazza meg önmagát magyarul, s európaian. Teljesítményét így nemcsak egzotikumá minősíti, hanem éppen ez a nagy ívű érzelmi feszültség: élmény és forma evidencia és elidegenítés között.” Kis Pintér bizonyos, az egyenes közlésből fakadó veszélyt is érez Bari lírájában – erről s az előzőekről még lesz szó a költő lírájának részletes tárgyalásakor. A prózáról szóló rész 1259. oldalán szó esik – szintén Kis Pintér Imrének köszönhetően – Lakatos Menyhértől, mint aki regényével, a *Füstös képekkel* „új valóságterületek felfedezésének az eleven izalmát hozta”, bár „korántsem

4 Pernyész Anita: *A cigány irodalom létezéséről. Amaro Drom*. 2010. június. 40–42. o.; uő.: *Identitás(keresés) Lakatos Menyhért Füstös képek című regényében*. Forrás. 2011. 3. sz.

5 Sótér István (főszerk.): *A magyar irodalom története*. 1–6. kötet. Budapest, 1964–1966, Akadémiai.

6 Másutt vizsgálandó, a többségi társadalom és a kisebbség viszonyát érintő (vagy inkább pregnánsan mutató) kérdés, hogy a zenészek miért becézett keresztnévvel (Dankó Pista, Patikárus Ferkó, Rigó Jancsi stb.) szerepelnek a legtöbbször.

7 Sótér i. m., 4. kötet, 589. o.

8 Béládi Miklós–Rónay László (szerk.): *A magyar irodalom története 1945–1975*. I–IV. kötet. Budapest, 1981–1990, Akadémiai.

használta ki a téma lehetőségeit, és a tragédiás hangoltságú emberi-társadalmi tablót jócskán felhígítja a kalandregény igénytelenebb fordulataival". Valamivel később (1265. o.) Holdosi József már csak egy félmondatot kap „látomásos cigánykrónikája”, a Kányák miatt.

ISMERETTERJESZTŐ ÁTTEKINTÉSEK • Pomogáts Béla „ismeretterjesztő jellegű” munkájából⁹ megtudjuk, hogy Bari Károly pályája – másokéval együtt – „a népi hagyományok jegyében indult” (105. o.), a költő „a népi hagyományok korszerű átalakítását vállalta” (536. o.), „a hazai cigányság történelmi élményeit és mai törekvéseit szóltatja meg”, kötetében „a cigány folklór hagyományaiból merített, ezek a hagyományok adtak költői nyelvezetének »szürrealisztikus« jelleget” (538. o.), Lakatos Menyhért pedig a Füstös képekben „a magyarországi cigányok életsorsát” (157. o.), illetve regénye és elbeszéléskötete, a Csandra szekere „a hazai cigányság elesett életét mutatta be” (519. o.).

Mindez kétségtelen.

Az egykötetes, igen tömör, eredetileg a külföldi olvasóknak (hogy aztán akadtak-e ilyenek...) készült munkának, *A magyar irodalom történetének*¹⁰ *A legújabb kor irodalma* című részében Tamás Attila nem említ egyetlen cigány költőt, író-t sem. A szerzőknek láthatóan szűkös terjedelemben kellett beszorítaniuk közlendőiket, sokat győtrődve azon, hogy kevesebbekről szóljanak-e viszonylag hosszabban, vagy többekről rövidebben. Az utóbbi esetben nagy veszély a felszínesség. (Azt végül is csak Szerb Antal engedhette meg magának, hogy *Száz vers* jegyzeteiben, a költőket bemutatva, Goethe neve mellé mindössze ennyit írjon: „Ő volt Goethe.”)

A helsinki egyetem *Folia Hungarica*-sorozatában jelent meg Görömbei Andrásnak, aki 1989 és 1992 közt vendégprofesszorként tanított az intézményben, *A magyar irodalom rövid története* című munkája.¹¹ Utolsó, X. fejezete mutatja be *A második világháború utáni évtizedeket*. Nyilván itt is a megrendelő által kurtára szabott terjedelem az oka, hogy a szerző ezt kénytelen írni (158. o.): „A pályájukat a hetvenes-nyolcvanas években kibontakoztató írókkal ez a rövid irodalomtörténeti áttekintés nem tud érdemben foglalkozni”, bár szerencsére felsorol néhány nevet, és a fejezet zárásaképp kitér az ebben az időszakban végbemenő szemléletváltozásra is. A felsorolásban cigány szerzők nem szerepelnek.

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ IRODALOMTÖRTÉNETE • Kulcsár Szabó Ernő egy személyes, az 1945 és 1991 közti periódust tárgyaló, s az oldott hangú népszerűsítés szándékával semmiképp sem vádolható irodalomtörténetének¹² első kiadása 1993-ban, a második egy évvel később jelent meg. A szerző a cigány alkotók közül egyedül Bari Károlyt szerepelteti, példának hozva munkásságának megítélését arra, hogy a hetvenes évek irodalmának uralkodó beszédmódjai hogyan értékelték át (pontosabban le) az évtized végére. A VI., *A posztmodern és az „új érzékenység”* című fejezet *Az új nyelvi magatartás irodalmának kialakulása (1979–1990)* alcímű bevezető részében olvassuk: „...a hetvenes évek végére ... szemléletmást kezdetét veszi egy olyan irodalmi beszédmód kialakulása, amely nem vezethető le az individuumszemlélet és a jelhasználat eladdig uralkodó formáit meghatározó létértelmezésből. Az is kétségtelen, hogy olyan korszak zárul le a magyar irodalomban, amelynek a harmincas évek elején rögzültek a kérdésirányai és a kínálkozó világgépi válaszok beláthatóság-

9 Pomogáts Béla: *Az újabb magyar irodalom 1945–1981*. Budapest, 1982, Gondolat.

10 Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története*. Budapest, 1982, Kossuth.

11 Görömbei András: *A magyar irodalom rövid története*. Helsinki, 1992, Helsinki Egyetem.

12 Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest, 1993, 1994, Argumentum. (Irodalomtörténeti Füzetek.) 160–161. o.

gának főbb horizontjai. Erre a fejleményre vall rá az a tény, hogy a poétikai beszédmód Németh Lászlótól, Illyéstől, Juhásztól vagy Dérytől örökölt mintái mind kevésbé bizonyulnak közléskészeknek, legalábbis abban az értelemben, hogy a velük való új irodalmi párbeszéd létesítésének lehetőségei már távolról sem emlékeztetnek a hatvanas-hetvenes évek fordulójánál megfigyelhető irányzatmozgás folyamataira. Míg például a hetvenes évek első felében Balázs József epikája vagy Bari Károly versei lényegében az irodalmi beszédmódok akkori erőviszonyainak köszönhetően a túlértékelő fogadtatást, az évtized végére olyan kevés kisugárzó ereje maradt e hagyományosan prófétikus hangoltságú, érzelmies-patetikus kifejezésformáknak – valamint a bennük megnyilatkozó affirmatív művészi beállítódásnak –, hogy alig kínáltak már kapcsolódási pontokat a születőfélben levő új szemléleti tradíció számára.”

GINTLI TIBOR ÉS SCHEIN GÁBOR IRODALOMTÖRTÉNETE ▪ Gintli Tibor és Schein Gábor eredetileg egy középiskolai tankönyvcsalád¹³ első két kötetét írták meg az első és második osztályosok számára. Gintliék később az elkészült részeket átdolgozva, kiegészítve megírták *Az irodalom rövid történetét*¹⁴, ami a világirodalmat és a magyar irodalmat is áttekinti. Előszava, bevezetése, sajnos, nincs ([a]z irodalom fogalma szerencsére felmerül, rögtön az elején), de keletkezése alapján feltételezhetjük, hogy szerzői középiskolás olvasókra is gondoltak. Cigány alkotókat nem említenek. Tárgyunk szempontjából is fontos azonban, hogy a második kötet *A századközép irodalma* című nagyfejezetében *Az észak-amerikai irodalomról* szólva a szerzők külön szólnak az *Etnikai regényről* (498–501. o.), s az utolsóban, *Az 1970 utáni évtizedeket* tárgyalva *Az afrikai és indiai regényről* (611–620. o.), hisz a cigány irodalom alkotásai sokban ezekhez hasonló helyzetűek, jellegűek.

A SZEGEDY-MASZÁK-FÉLE IRODALOMTÖRTÉNETEK (!) ▪ A Szegedy-Maszák Mihály irányításával készült *A magyar irodalom történetei*¹⁵ alapvetően nem irodalomtörténet(ek)nek tekintem, hanem inkább kronologikus tanulmánygyűjteménynek. (Angyalosi Gergely ugyan nagyvonalúan így összegez kritikájában: „... mégiscsak irodalomtörténetről van szó. ... Ha valaki konkrét célok által vezérelve keres valamit, azt természetesen érheti csalódás. De esetleg talál valamilyen rokon problematikát, jelenséget, szereplőt, s ennek jóvoltából továbbléphet egy másik irodalomtörténethez. / Merthogy szükség lesz más jellegű, más típusú irodalomtörténetekre is...”¹⁶ Ilyen „más típusú” irodalomtörténet lett a Gintli-féle, amit alább említek, s ami természetesen nem teszi feleslegessé újabb irodalomtörténetek írását. Már készül is egy ilyen.) Tekintsük azonban bárminek a három vaskos kötetet: cigány alkotókról nincs bennük szó – és a bővebb, elektronikus változatban¹⁷ sincs.

GRENDL LAJOS IRODALOMTÖRTÉNETE ▪ Grendel Lajos szintén egyszemélyes, a tizenkilencedik század második feléig, a modernizmus kezdeteiig visszanyúló, s máig haladó szellemes, mély és agyozgató vállalkozása *A modern magyar irodalom története*.¹⁸

13 Gintli Tibor–Schein Gábor: *Irodalom tankönyv 14–15 éveseknek; Irodalom tankönyv 15–16 éveseknek*. Budapest, 1998, Korona.

14 Gintli Tibor–Schein Gábor: *Az irodalom rövid története*. 1–2. kötet. Pécs, 2003, 2007, Jelenkor.

15 Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.): *A magyar irodalom történetei*. Budapest, 2007, Gondolat.

16 Angyalosi Gergely: *Százharminchat kicsiny irodalomtörténet*. In Angyalosi Gergely: *A minta fordul egyet. Esszék, tanulmányok*. Budapest, 2009, Kijárat. 210–211. o.

17 elte.hu/villanyspenot/index.php

18 Grendel Lajos: *A modern magyar irodalom története*. Pozsony, 2010, Kalligram.

Ő sem szerepeltet cigány alkotót. Érdeemes figyelni arra, amit a kötetbe került alkotók kiválasztásáról mond (8–9. o.): „A szerzők és műveik kiválasztásánál ... elsősorban az a szempont vezérelt, amit Kulcsár Szabó Ernő az irodalom mindenkori ... nyelvi és poétikai hatáspotenciáljának, rajta keresztül pedig a beszédmód és annak történeti-világértelmezési feltételezettségének nevez (a fentebb említett műben, DMI). A beszédmód változásai és alakulásai foglalkoztattak ennek a munkának írásakor... Más szóval az érdekelt, ami ... a modernizmust megelőző irodalomtörténeti korszaktól szemléletében és beszédmódjában eltérő.” Fontos az a megállapítása is, részemről alapvetően egyet is értek vele, ami szerint 20. századi irodalmunk beszédmódjának karakterét „három paradigma egyidejű jelenléte formálta, a nyugatosoké, az avantgárdé és a harmincas évektől a népi íróké”. Grendel szerint a legtöbb kortárs mű beszédmódja többé-kevésbé visszavezethető „e három paradigma valamelyikére”. Más kérdés, teszem hozzá, hogy az egyes paradigmákon belül igencsak eltérő beszédmódok léteztek, így a népi írókén belül (amihez a cigány alkotók többségének írásai a leginkább köthetők) egészen más Sinka István prózája, mint Németh Lászlóé – már ha Németh Lászlót tekinthetjük népi íróknak...

A GINTLI-FÉLE IRODALOMTÖRTÉNET • Gintli Tibor szerkesztette azt az előszóban már említett irodalomtörténetet¹⁹, ami minden bizonnyal sokáig lesz, teljes joggal, a felsőoktatásban tanulók tankönyve – az előszó is őket jelöli meg (részben) potenciális olvasóként. A könyv három részre osztja irodalmunk történetét (*A régi magyar irodalom [a kezdetektől kb. 1750-ig]; A klasszikus magyar irodalom [kb. 1750-től kb. 1900-ig]; A modern és kortárs magyar irodalom [kb. 1890-től napjainkig]*) s összesen tíz nagyfejezetben tárgyalja. A Schein Gábor írta 8–10. nagyfejezet (*A második világháború befejezésétől a 70-es évek elejéig, A közelmúlt irodalma, Kortárs irodalom*) egészen napjainkig tekinti át literatúránkat. Schein a cigány alkotók közül egyedül Osztojkán Bélát említi (1046–1047. o.): a történelmi regény megújulásáról szólva Márton László, Láng Zsolt és Darvasi László egy-egy alkotása mellett (*Testvériség, Bestiarium Transsilvaniae, A könnyemutatványosok legendája; a Bestiarium itt még trilógia, de azóta, 2011-ben, tetralógiává bővült*) az ő egyik művét is – *Átyin Jóskának nincs, aki megfizessen* – elemzi röviden, de igen lényeglátón.

ÖSSZEZÉS • E vázlatos áttekintésből is kiderül, hogy a cigány szerzők közül, ha egyáltalán szerepeltetik őket, a nagy áttekintések szerzői Bari Károly és Lakatos Menyhért nevét írják le, esetleg Holdosi Józsefét és Osztojkán Béláét. Kimarad Balogh Attila, Choli Daróczi József, Jónás Tamás, Kovács József, Rostás Farkas György, Szepesi József, Szécsi Magda – mindenki más. Kihagyták őket. Ahogy kimaradtak olyan áttekintésekből is, mint például Olasz Sándor *Mai magyar regények* című, az 1940-es évek második feléig visszamenő monográfiája.²⁰ Teljesen jogos a kérdés: mi ennek az oka? Jogosan kárhoztathatjuk-e mondjuk Görömbeit, hogy most miatta – műve finnül és ukránul is megjelent – nem fognak tudni Lakatos Menyhértről a messzi Rovaniemiben s a közeli Dnyipropetrovszkban, jogosan kárhoztathatjuk-e a többi irodalomtörténészt, akik az egyes alkotókat és alkotásokat figyelmen kívül hagyták, kihagyták? A kérdést azonban nem indulattal, nem számonkérőn, s végképp nem vádlón, hanem higgadtan kell feltennünk, s a választ is úgy kell rá keresnünk.

¹⁹ Gintli Tibor (főszerk.): *Magyar irodalom*. Budapest, 2010, Akadémiai. (Akadémiai Kézíkönyvek.)

²⁰ Olasz Sándor: *Mai magyar regények. Poétikai változások fél évszázad regényirodalmában*. Budapest, 2003, Nemzeti Tankönyvkiadó.

A szimpla figyelmetlenséget, pláne a lekezelést vagy a rosszindulatot okokként említünk indokolatlan és komolytalan lenne. Jelentős szerzők jelentős munkáiról van szó. Alapvetően két fő okot tételezhetünk fel – túl azon, hogy az egyes áttekintések megírása idején egyes cigány szerzők még nem, vagy csak alig váltak láthatóvá az irodalomban –: a hatvanas évek végén kezdődő irodalmi paradigmaváltást s a művek esztétikumának esetleges hiányosságait.

A KIHAGYÁS OKAI 1.: A PARADIGMAVÁLTÁS ▪ Az egyik ok tehát a magyar irodalomban az éppen az írott cigány irodalom kezdete, a Bari Károly, Lakatos Menyhért jelentkezése idején zajló paradigmaváltás, aminek kapcsán a Gintli-féle irodalomtörténetben Schein Gábor így ír (1935. o.): „A közelmúlt irodalmát hajlamosak vagyunk olyképpen látni, hogy a 60-as évek végén, a 70-es évek elején komplex és mélyreható változás zajlott le a különféle szépirodalmi műfajokban”, nemkülönben „a kritikai szemléletekben és nyelvekben”, sőt „az olvasóközönség irodalmi tudatában, ízlésében is”. A megfogalmazás („hajlamosak vagyunk”) jelzi, hogy ez a látásmód mintha túlzottan leegyszerűsítő lenne. Valóban az. Épp ezért Schein higgadtan, s főleg jogosan figyelmeztet, hogy a „fordulat” és „váltás” metaforáival „nem árt óvatosan bánni”, mert megvan bennük a leegyszerűsítés veszélye, az egyszerűsítés pedig „az irodalom széles területeit szorítja feledésbe”. A változás ettől függetlenül kétségtelen, lényege, hogy a prózában és a költészetben új, „bonyolultabb poétikai formák” jelennek meg, amik mögött új gondolkodásmód rejlik. A 60-as évek legnépszerűbb prózai alkotásai, írói (Fejes Endre, Sánta Ferenc) szerint (1942. o.) „a világ törések nélkül, közvetlenül és egyszerűen olvasható” – és így is írható le. (A kor népszerű és támogatott lektúrjeiben, Berkesi András és Szilvási Lajos ideológiai mázzal leöntött regényeiben ez az egyszerű olvashatóság és leírhatóság remekül tetten érhető, lévén világképük a bárgyúságig szimplifikált. Bár ez a lektúrák természetéhez tartozik: a manapság sikeres Vavyan Fable vagy Fejős Éva sem ír máshogy.) De már akkor – sőt korábban! – többen (Mándy, Mészöly, Ottlik, Örkény, Szentkuthy) szembenéztek azzal, hogy az írás nem a közvetítés, az ábrázolás problémátlan közege, hanem a nyelvi megértés ellenállásokkal megküzdési kényszerülő helye, s korántsem biztos, hogy „végül is van megértés, hogy a nyelvben hozzáférhető a világ egésze” – a kétely pedig a fiatalabbaknál még inkább felerősödik, netán meggyőződésé válik.

„Az elbeszélés nehézségei” – ezt a címet adta Ottlik a köztes helyzetű, „normális” realista regényként is minden további nélkül olvasható *Iskola a határon* (1959) bevezető fejezetének. A nehézségek akár lehetetlenné is tehetik az elbeszélést.

A cigány alkotók vizsont – állapíthatjuk meg (lennénk *hajlamosak* megállapítani) – ebből a váltásból sokáig kimaradtak, nem érezték az elbeszélés, az elmondás nehézségeit, elsősorban azokhoz a régebbi formákhoz, a Grendel Lajos által is használt szóval régebbi paradigmákhoz kötődtek, amik most háttérbe szorultak, netán folytathatóságuk is kérdésessé vált. (Szándékosan használok többes számot. Bűnös leegyszerűsítés lenne azt mondani, hogy volt egy és csak egy paradigma, amit 1979 egy napján délelőtt tízkor, mikor kinyitottak a *Termelési regényt* árulni kezdő könyvesboltok, felváltott egy másik, és csupán az. A Nádas Péterről szóló fejezet első soraiban Schein Gábor is ezt írja [1965. o.]: „Az újabb magyar prózairodalom jelentős alkotásai semmiképpen sem értelmezhetők egyazon poétikai paradigma változatainak. ... A »paradigmaváltás« fogalma ... a történeti elbeszélések funkcionális jellegére utal, amennyiben hatékonyan volt képes elhatárolni egymástól a mimetikus, világszerű elbeszélésmodelleket a nyitott jelentésrendszerű szövegszerűség poétikáitól, leíróereje azonban csekély. Az említett két poétikai ideáltípus ugyanis tisztán valójában szinte sohasem jelentkezik.”)

A kritika és az irodalomtörténet elsősorban – s ez teljesen érthető – az újra (radikálisan újra) figyelt, azt próbálta megérteni, értelmezni. 1979-ben jelent meg a váltás egyik alapműve, Esterházy Pétertől a *Termelési regény (kisszregény)*, aminek kapcsán a kritikusok és irodalomtörténészek közül kivételesen sokan éreztek késztetést a megszólalásra, hisz a mű számukra is nagy kihívást jelentett. Már azt sem volt könnyű eldönteniük, hogyan kell olvasni a provokatív opust: a két rész két, fekete, illetve fehér könyvjelzője kajánul vigyorgott rájuk. De mondhatunk korábbi műveket is, amiket nem lehetett a „hagyományos”, „megszokott” módon olvasni: Esterházytól a *Pápai vizeken ne kalózkodj!* 1977-ben, a *Fancsikó és Pinta* 1976-ban, Lengyel Pétertől a *Cseréptörés* 1978-ban, Nádas Pétertől az *Egy családregény vége* 1977-ben, a *Kulcskereső játék* 1969-ben, *A Biblia* 1967-ben, Spiró Györgytől a *Kerengő* 1974-ben, Petri Györgytől a *Magyarázatok M. számára* 1971-ben, Tandori Dezsőtől a *Törédék Hamletnek* 1968-ban látott napvilágot. De már – mint említettem – korábban, illetve az említettekkel párhuzamosan, az idősebb generációhoz tartozó Mándy Iván, Mészöly Miklós, Ottlik Géza, Örkény István, Szentkuthy Miklós alkotásai is többé-kevésbé ellenálltak a „hagyományos” befogadásnak, Örkény nem véletlenül illesztett az *Egyperces novellák* először 1968-ban megjelent gyűjteménye elé *Használati utasítást*. (Örkény prózájának alakulása egyébként ideális példája az irodalmunkban lezajló változás[ok]nak.)

A Gintli-féle irodalomtörténet, joggal, elsősorban két kiváló irodalmár, Balassa Péter és Radnóti Sándor nevéhez köti az új (elsősorban prózai) kánon kialakítását, az előbbi egyenesen „a 80-as évek legnagyobb hatású” kritikusának nevezve (940. o.). Teljesen érthető, hogy az említettek már első köteteikben²¹ az esztétikailag új (s természetesen különösen értékesnek tételezett) és annak előzményei érdekelték, Balassát Bereményi Géza, Esterházy Péter, Kornis Mihály, Mészöly Miklós, Nádas Péter, Ottlik Géza, Örkény István, Pályi András és Tandori Dezső alkotásai, Radnóti – többek közt – Esterházy Péter, Hernádi Gyula, Kálnoky László, Krasznahorkai László, Márton László, Oravecz Imre, Nemes Nagy Ágnes, Petri György, Pilinszky János, Spiró György, Szentkuthy Miklós, Tandori Dezső művei. Összehasonlításul: a kiváló, de egész más ízlésű, Galgóczi Erzsébetről monográfiát író kritikusnak, Berkes Erzsébetnek 1984-es könyvében²² igencsak különböző neveket találunk, Csalog Zsoltét, Cseres Tiborét, Gáll Istvánét, Illyés Gyuláét, de ott szerepel Boldizsár Iváné, Dobozy Imréné, Végh Antalé is, akik ezek szerint akkor komoly írónak tűntek. (Balassa és Radnóti kötetekben ne tekintsük véletlennek az átfedéseket, s azt sem, hogy Balassa kötete Flaubert legfontosabb írásának analizisével indul, a tanulmány címe: „A regény átváltozása és az Erzelmek iskolája”. Bókay Antal írja a strukturalista narratológiáról szólva²³: „Kétezer évig a narratív szövegek vizsgálata azon a sémán alapult, amely Arisztotelész Poétika című művében jelent meg, és amely a mindennapi, realista történetekhez nagyon közel álló ősi, epikus kifejezőmód általánosításából származott. Ennek használhatósága már Flaubert és Dosztojevszkij elbeszélő technikájával jelentősen megkérdőjeleződött...”, s Joyce műveinek elemzésére már szinte teljesen alkalmatlan volt. Azaz már Flaubert is váltotta a paradigmát, ha esetleg így konkrétan nem is tudott róla.)

Az új középpontba állításának viszont megvoltak a káros következményei is.

21 Balassa Péter: *A színéváltozás. Esszék*. Budapest, 1982, Szépirodalmi; Radnóti Sándor: *Mi az, hogy beszélgetés? Bírálólatok*. Budapest, 1988, Magvető. (JAK füzetek 36.)

22 Berkes Erzsébet: *Pillanatképek*. Budapest, 1984, Szépirodalmi.

23 Bókay Antal: *Bevezetés az irodalomtudományba*. Budapest, 2006, Osiris. (Osiris Tankönyvek.) 158. o.

Holdosi Józsefet 2005-ben a *Magyar Narancs*ban Kemény István búcsúztatta²⁴ (2005/21. szám): „...fő műve, a *Kányák* című regény huszonhét éves korában, 1979 januárjában jelent meg, és megkapta az előző év legjobb elsőkötetes írójának járó díjat. Komoly sikere volt tehát. De 1979 másról is nevezetes a magyar irodalomban. Esterházy Péter Termelési regénye jelent még meg akkor. Szokás azt az évet a magyar próza nagy fordulataként emlegetni. Az is volt. Mégis, akkortól kezdve nagyon sokáig az ún. új magyar prózán kívül minden más lehetséges irány régi-nek, provinciálisnak, elmaradottnak és meghaladottnak számított. Pedig a *Kányákat* nem érdemtelenül rokonították a *García Márquez-i* »mágikus realizmussal«. ...A magyar irodalom azonban nem elég tágas. Itt egyszerre csak egy fősodor van. Holdosi ebbe nem került bele.”

Ez így erős túlzás (ahogy Holdosi rokonítása is Márquezzel) – bár nagyon is érdekes, hogy egy jelentős szociológus miként látta az irodalmi életet.

Komoly irodalomtörténész, kritikus nem mondta, hogy az „ún. új magyar prózán kívül” minden más irány provinciális és elmaradott. De azt talán joggal állíthatjuk, hogy az addig az egyik irányba kilengő inga most a másikba lengett ki, aminek jócskán voltak politikai okai is. (Mindezzel korántsem azt akarom mondani, hogy mindenkori irodalmi életünkben ne lett volna, és ne lenne jelen a szimpla türelmetlenség, olykor akár a beszűkültség, az indulatosság. De ez természetes.) A régebbi paradigmá(k)hoz kötődő művek világban árnyékba kerültek, árnyékban maradtak, s ennek egyik kétségtelen oka az említett kilengés. Viszont az árnyék nem a teljes sötétség, amit Holdosi díja is bizonyít. Igaz, a korban élve, pláne érintettként az árnyék könnyen nézhető teljes sötétségnek, netán világvégének. Karinthy Ferenc 1967-től haláláig, 1991-ig vezetett *Naplójának*²⁵, e pompás kordokumentumnak egyik fő vonulata az „*agresszív dilettantizmus, család*” (1970. január 12.) elleni indulatos dohogás, dühöngés. Egyenesen úgy érezte, hogy „*a magyar irodalom menthetetlenül halad a zsákutca felé*” (1971. augusztus 14.); eltávolodott a régi baráttól, Örkénytől is.

Kortársként is lehet persze differenciáltan látni.

A korabeli differenciáltabb, megértő látásmódra érdemes lenne idézni a kor egyik idősebb, 1928-ban született jelentős irodalmárának, Béládi Miklósnak a tanulmányait, például a próza állapotával számot vető *Helyzetképet*, amelyik eredetileg a *Jelenkorban* (1982/4–5. szám), majd a *Válaszutak* című kötetben²⁶ lehetett olvasni: nem teljesen ellentmondásmentes, hisz kortársként, a kortárs hevületével, még távlatok nélkül vizsgálódva próbál tájékozódni és tájékoztatni, de ma is érvényes. Egy pillanatra kitérnék rá, annál is inkább, mert még nem esett elég szó arról, miben is állt a paradigmaváltás, s mellékesen azért is, mert méltánytalannak érzem, hogy a kiváló Gintli-féle irodalomtörténetben *A modern és a kortárs magyar irodalomról* szóló fejezet szakirodalmi felsorolásában nem szerepel – bár a 913. oldalon megemlítik – Béládi Miklós, ahogy más fontos irodalmárok s fontos művek sem. (Király István például csupán egy 1948-as, *Csillag*-beli cikkével van jelen, mintha nem írt volna egy [befejezetlen] Ady-monográfiát vagy egy Kosztolányi-könyvet, Szabolcsi Miklós József Attila-monográfiája sem említtődik.)

Béládi Miklós a magyar irodalom, a költészet vezető szerepének megszűnése miatt a próza strukturális átalakulásáról szólva korszakváltást érzékel (510–511. o.): „*A feltörő új irányok egyik része a hagyományos kereteket akarja tágítani, és iparkodik azt korszerű tartalommal megtölteni, s a népi kultúrát, a nemzeti érdekű mondanivalót, a szociális eszmét szeretné a modernebb kifejezési formákkal összeforrasztani. A másik része meg ennek szinte a fordítottját*

24 Kemény István: *A palánk másik oldalán* (Holdosi József 1951–2005). *Magyar Narancs*, 2005. 21. sz.

25 Karinthy Ferenc: *Napló 1–3*. Budapest, 1993, Littoria. II. kötet, 9. o., 194. o.

26 Béládi Mklós: *Válaszutak. Tanulmányok*. Budapest, 1983, Szépirodalmi. 509–549. o.

műveli: a közérdekű, gondolatébresztő, nemzeti, népi elkötelezettségű irodalom ellen támad, azt egészében konzervatívnak, túlhaladottnak, messianisztikus »sorsirodalomnak« tekinti, mondván, hogy az efféle közösségi célzatosság voltaképp nem egyéb, mint ideológiai különök (ez nyilván nyomdahiba, kolonc helyett, DMI) az irodalom nyakán. Az elbeszélést meg kell tisztítani tőle, hogy az író irodalmi feladatát elláthassa.” Az utóbbiak a valódi újítók. Béládi többféle irányt, többféle törekvést értőn feltérképezve végül is (541. o.) kettészakítotttságot, de – ha szabad egy szolid oximoront használnom – többszínű dichotomikusságot regisztrál árnyaltan. Egyfelől megállapítja, bár sorolja az ellenpéldákat is, hogy (519. o.) [a] társadalomábrázoló ígérenyel föllépő, realistának nevezhető irányzat a teremtőerő-elégtelenségtől szenved” – a pangás okai közt megjelöli (520. o.) „az állami és öncenzúra korlátozó szerepé”-t is, amihez 1982-ben nem kis bátorság kellett. Másfelől (532. o.) „nemzedéki határokat áttörő” modernizálásról, kísérletezésről, újításról beszél, ami azért alapvetően mégiscsak az új nemzedék(ek)hez kötődik, az „eszmei egybehangzás” (539. o.) elsősorban a „Pétereket” fűzi össze, Esterházyt, Hajnóczyt, Lengyelt, Nádist, nemkülönben Tandorit, Mészölyt (Béládi szerint a legújabb magyar próza gogoli „köpönyege” az 1976-os *Film*). Ez az egybehangzás az idő és az írói nézőpont problémájával kapcsolatos: „Hogyan lehet a szabályosan folyó időt olyanformán eltéríteni, szétdarabolni, térbe helyezni, hogy ne legyen kényszerítő hatalom az író fölött, ne határozza meg eleve az elbeszélés menetét, belezárva azt a naptári idő folyamatosságába? S hogyan lehet olyan nézőpontot találni, amely az író nem helyezi kívül és fölül a történeten, hanem benne hagyja a cselekményben...?”

Béládi az új próza alkotójáról, egy virtuális személybe vonva össze mindőjüket, ezt mondja (532. o.): „...nemcsak másként, más nyelven ír, hanem mindenekelőtt másként gondolkodik a világról, az emberről, a társadalmi környezetről és rendszerről, a legfőbb célja, hogy ennek az új világképnek találja meg adekvát epikai formáját.” Ravasz mondat, ma már nem könnyen dekódolható, rejtett célzással a „másként gondolkodás”-ra, ami rendkívül zavarta a rendszert, amelyikről éppen másként gondolkodtak. Itt azért alapvetően szabadságharcról volt szó, ennek része a második nyilvánosság, az ellenzék megszerveződése – az első szamizdatok, illegális kiadványok a hetvenes évek második felében jelentek meg. Az új irodalom képviselői a „magánéleti ember életköreit” ábrázolva, a „mikroközösségek belvilágának aprólékos, lélektani-intellektuális elemzése felé” (535. o.) fordulva tabukat döntögettek, kibeszéletlen traumákról, 56-ról vagy a holokausztról szóltak, nemegyszer magukra vonva a rendszer fantáziadús adminisztratív intézkedések formájában objektívülő haragját. S nem csak ők: a hatalom képviselői tiszteletre méltó esztétikai elfogulatlan-sággal képviselték és éreztették még igencsak meglévő hatalmukat, mint ezt annyi szomorú, s olykor tragikus történet bizonyítja: Bari Károly vérlázító meghurcoltatása, Csoóri Sándor folyamatos vegzálása, a *Mozgó Világ* 1983-as megszüntetése, az *Új Forrás* és a *Tiszatáj*, s persze a költő megbüntetése Nagy Gáspár *Öröknyár: elmúltam 9 éves*, illetve *A Fiú naplójából* közléséért²⁷ 1984-ben, illetve 1986-ban – és sorolhatnánk. A politika utasításokkal és rendreutasításokkal kormányzott. (Az első retorzió – mármint a Kádár-rendszerben – a debreceni *Alföldet* érte még 1963-ban.) Csak mostanában látjuk igazán, hogy is működött a rendszer.²⁸

27 Görömbei András: *Csoóri Sándor*. Pozsony, 2003, Kalligram. 255–257 o.; Görömbei András: *Nagy Gáspár*. Pozsony, 2004, Kalligram. 108–133. o., 219–220. o. (Mindkettő: *Tegnap és ma. Kortárs magyar írók*.)

28 Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest, 2008, Corvina – 1956-os Intézet. Szőnyei Tamás: *Titkos írás. 1956–1990. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet*. 1–2. Budapest, 2012, Noran Könyvesház.

Béládi következő mondata így hangzik: „Az elbeszélés és regény nemcsak mese, cselekmény, fikció akar lenni, hanem életszemléleti, életfilozófiai tanújeladás; közvetlenül vagy közvetve: világnézeti állásfoglalás, filozofálás az életről és az emberről.” Az új próza egyik további jellemzője pedig, hogy (535. o.) „szükíti vizsgálódási körét: a kisebb közösségek, csoportok, értelmiségiek, főként pedig a család életét igyekszik új élményhitelességgel, aprólékos pontossággal, egyúttal azonban általánosítható tanulságok leszűrésére is alkalmas módon ábrázolni. Az emberi élet hagyományos alapértékeinek megnőtt a becse...” Szó nincs a Karinthy Ferenc emlegette zsákutcáról (mely véleményével nem állt egyedül), sőt Béládi szerint (541) „[a]z elbeszélés szubjektívizálásának, modernizálásának irányzatát szükségesnek, előrevivőnek kell tartanunk...” – e megállapításhoz szintén merészség szükségeltetett.

Tegyük hozzá: Béládi Miklós *Helyzetképében* nem említi cigány szerzőket, pedig akkor már – a prózáján maradván – megjelent a *Füstös képek* (1975), a *Kányák* (1978).

A Gintli-féle irodalomtörténetben Schein Gábor – évtizedek távlatából visszatekintve – tárgyilagosan és bölcsen (s Béládival korántsem ellenkezőn) már így ír (942–943): „Ha a »prózaforradalattal« kapcsolatban rendszeresen emlegetett nyolc-tíz szerző műveinél a regénytermés szélesebb meritését vizsgáljuk, inkább egyfajta poétikai szétfejlődésről beszélhetünk.” Ennek jegyében olvashatunk a hetvenes és nyolcvanas évek prózájáról egyrészt „A realista prózahagyomány továbbélése és megújulása”, másrészt „A szövegszerűség változatai” cím alatt, a két, s egyáltalán nem homogén csoport közt nem téve értékkülönbséget.

A „realista” és „szövegszerű”, s egymástól e pontatlan kategóriákon belül is igencsak különböző alkotásokat magam semmiképp sem állítanám szembe egymással, minden poétikai, szemléleti eltérésük mellett sok, netán rejtettebb kapcsolat is akad köztük.

Talán nem tévedek, ha a *Termelési regényben* Mikszáth Kálmán felbukkanását *hommage*-nak is tekintem.

S egyáltalán: az esztétikai minőség – amit persze lehet *nem* megérezni, de sokkal jobb mégis észrevenni – mindenképp összekapcsol műveket. S e minőség nem a mű illetén vagy olyatán hovatarozásától függ.

A lírában ugyanígy megvan a folytonosság, például az *Újholdé*. Schein Gábor *A nyelvi tudat és hagyományértelmezés alapjainak átalakulása* című fejezetben tárgyalja Orbán Ottót, akinek, többek közt, *A mesterségről* című virtuóz, egyszerre játékos és nagyon is komoly 1984-es kötete mutatja, milyen erősen kötődött a „hagyományhoz”: a legkülönbözőbb elődökhöz.

A művészet egyetlen szöftes.

Mondható persze, s nem jogtalanul, hogy a színen megjelenő cigány alkotók, elsősorban a költők, a megalkotott, felvállalt lírai énen át ahhoz a költőszerephez kapcsolódtak, ami épp akkor vált időszerűtlenné, kiüresedetté: a vátesz szerepéhez, mint a reformkor, a századelő, a népi irodalom több alkotója. De nagyon is érthető, ha a cigány szerzők szűkebb közösségük szószólójának érezték magukat, annak képviselőjeként léptek fel – hisz azok voltak. Egy problémássá vált vagy akár idejétmúlt költőszerep számukra nagyon is vonzónak tűnt, s elődeiket, példaképeiket e szerep felvállalásában találták meg. Bari Károly első kötetében (1970) Petőfit és Radnóti idézi meg, s *Táltosfiúnak* látja önmagát (Nagy László ugyanekkor már „*versben bujdosó haramiá*”-nak), Osztójkán Béla indulásakor (*Halak a fekete citerában*, 1981) Adyt és József Attilát idézi, Kovács József a *Fekete korall* című antológiában (1981) Nagy Lászlót: „*nincsen nála külön / hites fejedelem*”, másutt Illyést, „*szellemünk nagyfejedelmé*”-t (*Illyés fotográfiája*). Voltak, akiknél a jövőbe vetett problémátlan remény is hangot kapott, így Choli Daróczi József erősen József Attila-i hangütésű *Cigány munkásnőjében*: „*Karjában még sutít a mozdulat –, / félelméhez idomul a gép – / tenyerén új dalt csettint a fém.*”

Jogosan állítható az is, hogy a prózaírók, Holdosi József, Jónás Tamás, Lakatos Menyhért, Osztojkán Béla, Szécsi Magda mindmáig lényegében a realista irányt folytatják, ha Holdosi a *Kányák*ban Asturias nyomán valóban megpróbál mítoszi távlatot adni, és Szécsi Magda az *Időtépő*ben sajátos időfelbontással kísérletezik is.

Az 1930-as években a népi írók a parasztság felszabadítását, nemzetbe emelését látták a legfontosabb feladatnak²⁹. A cigány alkotók néhány évtizeddel később a cigányságát, s ugyanúgy a szociális igazságtalanságok megszüntetését, a demokratikus átalakulást szorgalmazták (szorgalmazzák?). Nem véletlenül vállaltak közülük többen (így Choli Daróczi József, Lakatos Menyhért, Osztojkán Béla, Rostás-Farkas György, a festő Péli Tamás) politikai, kultúrpolitikai funkciót, őszinte, naiv, s később esetleg megroppant – mert megroppantott – hittel. Azt hitték segíthetnek, s ennek érdekében súlyos kompromisszumokat is elfogadtak olykor.

Nem segíthettek.

Nem engedték nekik, hogy segítsenek.

A KIHAGYÁS OKAI 2.: AZ ESZTÉTIKUM HIÁNYOSSÁGAI ▪ A cigány irodalomhoz visszatérve: azt hiszem, kezdeti s későbbi fogadtatásának esetlegessége, töredékessége kapcsán mindenekelőtt azt kell – ha sebeket okozunk is vele – tárgyilagosan megkérdőznünk, hogy a kitüntetető figyelem hiányának legfőbb oka nem a művek (a művek többségének) esztétikumában kereshető-e elsősorban.

Nem írnám ezt a tanulmányt, ha úgy gondolnám, hogy a cigány alkotóknak nincsenek fontos, jelentős, esztétikailag nagyon is értékes munkáik. Vannak, hogyne lennének, épp ezért szeretnék szólni róluk, s ezért is szóltak róla mindazok, akik szóltak – mert természetesen akadtak, akik szóltak, s a fentebbiek azt is mutatták, hogy a reprezentatív összefoglalásokból sem hiányoznak teljesen, s kritikai fogadtatásuk sem jelentéktelen. *Ugyanakkor szerintem el kell ismernünk, hogy e munkák többségének esztétikai gazdagsága, izgalmassága alatta marad az amúgy is területi korlátok közé kényszerülő irodalomtörténeti elbeszélések középpontjaiban álló művekének.*

Tudom, ez szigorú megállapítás, amit a szerzők s a cigány kultúra képviselői, elkötelezettjei akár sértőnek is találhatnak. Nyomatékosan szeretnék ezért utalni Szegedy-Maszák Mihály példaszzerű Kosztolányi-könyvének³⁰ egy mondatára. Szegedy-Maszák még a könyv elején, az *Előszó*ban (16. o.) egy pillanatra felfüggeszti a szigorú tárgy-szerűséget, s megvallja, azért ír épp Kosztolányi Dezsőről, mert Kosztolányi „alkatilag” közel áll hozzá. Ennek ellenére a könyv egy másik helyén (346. o.) nem rest megállapítani: „...tagadhatatlan, hogy Kosztolányi elbeszélő prózai művei sokkal kisebb vállalkozások, mint a huszadik század első harmadának legjelentősebb nyugati teljesítményei.” Figyeljünk jól: egy alkatilag hozzá közel álló szerzőről mondja ezt, s ez a szerző Kosztolányi Dezső! Az említett elbeszélő prózai művek pedig a *Pacsirta*, az *Aranysárkány*, az *Édes Anna*, az *Esti Kornél!*

Mi tagadás, felmerült bennem, hogy Szegedy-Maszák túl zord. Szövege folytatásából kiderül, hogy a legjelentősebb nyugati teljesítmények említésekor (elsősorban) Proust és Joyce fő műveire gondol. De biztos, hogy Kosztolányi művei nem is „kisebb”, hanem „szokkal kisebb vállalkozások”? Hol a mérleg, ami ezt megbízhatóan mutatja? Másutt – épp

29 Görömbei András: *A népi irodalom és öröksége*. In uő.: *Azonosságtudat, nemzet, irodalom*. Budapest, 2008, Nap Kiadó. 98–121. o.

30 Szegedy-Maszák Mihály: *Kosztolányi Dezső*. Pozsony, 2010, Kalligram. (Szegedy-Maszák Mihály válogatott munkái.)

a jelen értekezés egyik elméleti alapjának tekintett tanulmányban³¹ – Szegedy-Maszák is megengedőbben fogalmaz: „*Ha arról panaszkodunk, hogy a huszadik századi magyar regények túlnyomó többsége távol áll attól, amit némelyek nemzetközi modernségnek neveznek, megfeledkezünk arról, hogy az À la recherche du temps perdu, a Der Mann ohne Eigenschaften és a Finnegans Wake között több az eltérés, mint a hasonlóság, s a velük egykorúnak tekinthető francia, német vagy angol nyelvű regények többségétől is erősen különböznek.*” (Szegedy-Maszák megbocsátható arisztokratikus szokása, hogy az idegen nyelvű idézeteket általában nem fordítja le. Az *Újraolvasás kényszere* című kötetének rögtön a legelső mondata, mint a *Háború és békéé*, francia nyelvű, a sors apró fintoraként egy nyomdahibával. A fenti citátumban *Az eltűnt idő nyomában, a Tulajdonságok nélküli ember és a Finnegans Wake* szerepel.)

Tegyük hozzá mindehhez, hogy egy írásában³² Veres András valamely hasonló összehasonlításáért – hogy egy bensőségesen múltidéző nyelvi fordulatot használjak – önkritikát gyakorol Kulcsár Szabó Ernővel vitatkozva: „*Abban ... régi értelmző hagyományainkhoz kapcsolódik Kulcsár Szabó, hogy a magyar irodalom korszerűségét az európai élvonalhoz méri. Hajdanán (1972-ben, Az el nem ért bizonyosság című, Németh G. Béla szerkesztette hírhedt tanulmánykötetben, ami egy újfajta, többeket ingerlő irodalomszemléletet képviselt radikálisan, s ezzel felkavarta az állóvizet. DMI) magam is elkövettem azt az aránytévésztést, hogy Arany János líráját a kortárs Baudelaire távlatából ítéltém meg. Ma már nem gondolom, hogy például József Attila költészetének jelentősége azon múlik, hogy mennyire rokonítható Gottfried Benn-nel vagy Ezra Pounddal.*” Valóban nem. De ezzel együtt sem gondolnám, hogy Szegedy-Maszák túl szigorú lett volna. Csupán szigorú és tárgyilagos.

Felmerült bennem természetesen az is, hogy én is zordabb vagyok a kelletnél: magyarárn, elkerülő az elfogultság vádját, kompenzállok. Hiszen ha elfogultságból, indokolatlanul felértékelek egy cigány szerző alkotta művet, hiteltelenné válok. De akkor is, ha indokolatlanul becülöm alá! Mindkettőt szeretném tehát elkerülni, amennyire csak lehet. Álláspontom mindenesetre semmiképp sem az „*értékes, de nem annyira*”, hanem a „*nem feltétlenül annyira, de értékes*” pozíciója: értékekre akarom felhívni a figyelmet.

Itt talán érdemes megemlíteni, hogy a cigány irodalom tágabban értelmezett, a kritikát is magába foglaló világán belül is megjelentek, gyéren bár, a bíráló hangok. Talán csak Balogh Attilaé és Jónás Tamásé, aki például 1999-ben igen keményen fogalmazott Lakatos Menyhért *A titok* című könyve kapcsán³³: „*Szerintem egyik történet se jó*”; „*Lakatos, érzésem szerint, ezzel a kötettel nem sokat törődött*”; s végül: „*A Fekete hegedű legnagyobb veszélye az, most már kimondom, hogy Lakatos meséli, a koszorús költő, a társadalomnak, amely őt megkoszorúzta, s ezért mindent el is hisz neki.*”

Teljesen tárgyszerű, minden időkre érvényes értékelés mindenesetre lehetetlen: a örökmérleg, ami pontosan mérne, nem létezik. Az értékelés maga azonban elkerülhetetlen, csak tudnunk kell a magunk, s úgy általában a művelet szükségszerű korlátait. (Az olvasó nyilván érzékeli, hogy rendkívül foglalkoztat az esztétikai érték és értékelés, de egyelőre sokkal inkább kérdéseim vannak, mint válaszaim. Ebből a szempontból igen megnyugtató volt számomra Veres András egy utalása: „*Példaképpen Ingarden álláspontjára emlékeztetnénk, aki számára megoldhatatlan problémát jelentett az irodalmi értékek pozíció-*

31 Szegedy-Maszák Mihály: *A nemzeti és világirodalom a huszonegyedik században*. In uő.: *Megértés, fordítás, kánon*. Pozsony, 2008, Kalligram. 108. o. (Szegedy-Maszák Mihály válogatott munkái.)

32 Veres András: *A referencia védelmében*. In uő. (szerk.): *Az irodalomtörténet esélye*. Budapest, 2004, Gondolat. 159. o.

33 Jónás Tamás: *Mesét mondani veszélyes. Lakatos Menyhért: A titok*. Amaro Drom, 1999. 6. sz. 18–19. o.

jának kijelölése.”³⁴ Ha Ingardennek is akadnak megoldhatatlan problémái e téren... Az értékelés – és értelmezés – nehézségeiről másutt még lesz szó.)

Kényszeres összehasonlítgatásokra, mérícskélésekre persze semmi szükség, főleg, ha az összemérendők mindegyike, ha egyikük „*kisebb vállalkozás*” is, jelentős, netán maradéktalan esztétikai élményt ad. Szegedy-Maszák is csupán kijelent egy tényt, jelzi, hogy tudatában van, s aztán nem foglalkozik vele. Hiszen ha olvassuk – vagy jobb lenne egyes szám első személyben fogalmaznom? – az *Édes Annát* vagy az *Esti Kornélt*, nincs hiányérzetünk, nem jut eszünkbe, hogy *Az eltűnt idő nyomában* „*nagyobb*”, sőt „*sokkal nagyobb vállalkozás*”. Bari Károly, Lakatos Menyhért vagy Osztojkán Béla s mások legfontosabb alkotásaitól is teljes (vagy majdnem teljes) élményt kapunk, ha később esetleg tudatosítjuk is, hogy Petri György, Tandori Dezső, Tóth Krisztina költészete, Esterházy Péter, Nádas Péter, Parti Nagy Lajos, Rakovszky Zsuzsa prózája „*nagyobb*”. A fércmű és a remekmű közt igen hosszú út húzódik, s ezen az úton megvannak azok a szakaszok, amiken belül elmosódnak az egyes alkotások közti különbségek. A tökéletes remekmű amúgy elég ritka jelenség.

Ismételjük meg: a cigány szerzők műveinek kritikai fogadtatása, értékelése, recepciója nem maradt el. Nem maradt el, csak esetleges, hiányos.

Innen nézve készülő könyvemben e hiányok pótlására vállalkozom: fontos szerzőkre, értékes alkotásokra szeretném felhívni a figyelmet. A készülő műben kilenc szerzőt mutatok be hosszabban (Balázs János, Balogh Attila, Bari Károly, Holdosi József, Jónás Tamás, Kovács József Hontalan, Lakatos Menyhért, Osztojkán Béla, Szécsi Magda), rövidebben, vagy csak megemlítve, pedig körülbelül hatvanat, az emlékiratok, önéletrajzok szerzőivel együtt közel nyolcvanat. Összesen tehát majdnem százat.

34 Veres András: *Irodalomértelmezés és értékorientáció*. In Szili József (szerk.): *A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelvo az irodalomelméletben*. Budapest, 1992, Akadémiai. 239–310. o.

Ménesi Gábor

Valaminek vége van

(Csiky Gergely: Buborékok)

A Cseke Péter által irányított kecskeméti színház közönsége már a korábbi évadokban is észrevehette, hogy a jól bevált receptek szerint készülő kommersz, kockázatmentesen szórakoztató produkciók mellett beépültek a repertoárba olyan előadások, amelyek a megszokottól némileg eltérő színházeszményt és gondolkodásmódot tükröznek, vagyis olyan koncepció formálódott ki, amely a felszínes szórakoztatáson túl mélyebb tartalmakat keres. Mindennek garanciája az impozáns rendezői gárda (Bagó Bertalan, Béres Attila, Rusznyák Gábor, Szász János és mások), akik közül többen visszatérő vendégek. Ami az utóbbi évadot illeti, talán túlzás nélkül elmondható, hogy a fenti szempontból a legtöbbet ígérő műsortervet sikerült összeállítani. Más kérdés, hogy a megvalósítás felemásra sikerült, néhány alacsonyabb színvonalú produkció mellett azonban több figyelemre méltó előadás született. Bagó Bertalan *Bánk bánja* mindenképpen az utóbbiak közé tartozik, nem érdemtelenül kapott meghívást a POSZT-ra. (Az viszont sajnálattal vettem tudomásul, hogy Bagó előző kecskeméti rendezése, a kitűnő lényeglátó képességgel megragadott, Kószegi Ákos összetett színészi játékának teret engedő *Caligula helytartója* nem maradt repertoáron.) A Kamaraszínházban került bemutatásra a *Boldogtalanok* című Füst Milán-darab, Szász János rendezésében, valamint a Ruszt József Stúdióban a *Karamazov testvérek*, melyet Béres Attila állított színpadra. A nagyszínpadon számomra a második fél év két bemutatója maradt emlékezetes. Az egyiket, Kleist darabját, *Az eltört korsót* Forgách András rendezte, aki nem ismeretlen a kecskeméti közönség számára, hiszen dramaturgként ott kezdte színházi pályáját, majd két darabját, a *Holdvilág és utasát* és *A kulcsot* bemutatta a teátrum. A másíkról, Csiky Gergely *Buborékok* című darabjáról, amelynek rendezője Mohácsi János, részletesebben szólok.

A könnyen felejthető *Átváltozásokat* követően (Thomas Middleton és William Rowley vérbő reneszánsz szerelmi tragédiáját Rusznyák Gábor rendezte) *Az eltört korsó* sejtetett meg valamit arról, hogy a kecskeméti társulat viszonylag jó kondícióban van, ezért is nagy érdeklődéssel vártam, hogy a Mohácsival végzett munka mit hoz ki a színészekből. Az április végén látott eredmény megmutatta, hogy a fiatalabb (négy kaposvári egyetemista is játszik a darabban, kivétel nélkül Mohácsitanítványok) és a tapasztaltabb színészek egyaránt zökkenőmentesen ráhangolódtak a rendező munkamódszerére. Azoknak is jól állt ez a fajta színpadi létezés, és jót tett az intenzív próbafolyamat, akik nem dolgoztak még Mohácsival. Ezzel együtt az sem mellékes, hogy rendkívül izgalmas és igényesen szórakoztató előadás jött létre. Amennyire figyelni tudtam a körülöttem ülő nézők reakcióit, láthatam, hogy nyitottan, kíváncsian közelítettek a látottakhoz, vevők voltak a Mohácsi-féle poénokra és megoldásokra.

Nem meglepő, Mohácsiék korábbi munkáit ismerve, hogy a testvérek (Mohácsi János, a rendező és Mohácsi István, a dramaturg) ezúttal is belenyúltak az eredeti darabba, hogy az frissebben, és a mai kor színházában érvényesebben szólaljon meg. A változtatások egyrészt a darab nyelvi rétegét érintik, amennyiben az alkotók bizonyos nehézségeket, porosnak ható fordulatokat kiiktatnak, s az így megdolgozott anyag már természetes módon szívja fel azokat a megoldásokat, amelyeket a Mohácsi-előadások egyik alapvető attribútumaként tartunk számon. Sorjáznak itt a szójátékok, a roncscsolt, kifordított, a humorforrásokat maradéktalanul kiaknázó fordulatok, vagyis az alkotók ezúttal is nyelvi poénok, gegek egész sorával teszik színesebbé és élvezetesebbé a darabot. Másfelől bizonyos szituációkat és motívumokat kiemelnek és felnagyítanak, sőt ugyanezt teszik némely szereplővel, mások viszont kevésbé érdekesek számukra. Közismert, hogy ezek a lelemények nem csak a rendező

és a dramaturg fejből pattannak ki, ugyanis Mohácsi erősen épít a színészek aktív jelenlétére, ötleteire és improvizációira, s ily módon a szöveg a próbák közben folyamatosan módosul, számos ötlet beépül, míg nem kevés elvetésre kerül.

A Solmay család feje, Ignác nyakig ül az adósságban, már a ház (ami egyébként felesége öröksége) sem az övék. De hát mit csináljon? Nem jött a kőr bubi. A treff hatos jött. Van két fia, három lánya, és persze egy felesége, Szidónia, aki a szálakat mozgatja, uralkodik családján, mindenkire rákényszeríti akarátát. A Solmay-házban minden a látszatról szól, a házasság is. De semmiképpen sem a szeretetről, a kölcsönös tiszteletéről és megbecsülésről. Az asszony meggyőződése szerint a „*családi boldogságnak az az alapja, hogy a férj nevének minden kívánságát teljesíti*”. Ignác már megtört, belefáradt az örökös küzdelembe, tehetetlen, kénytelen meghunyászkodni felesége előtt, ellentmondani nem mer. Ahogy egy alkalommal ki is mondja: „*Láttam mindezt, s nem mertem közbekiáltani, gyávaságból, lustaságból, nyugalmam szeretetéből.*”

Mohácsiék néhány ponton igazítanak a *Buborékok* dramaturgiai felépítményén. Az eredeti darabban is világossá válik az első jelenetben, hogy Szidónia képmutató, pazarló életet él, erre neveli gyermekeit is. A kecskeméti előadás nyitóképe (a bálozó társaság és a köztük idegenként szerencsétlenül tébláboló Solmay) ugyancsak felvillantja a viszonyokat. Az egyik fiú, Róbert érkezése, beszámolója az újabb adósságról egyértelművé teszi, hogy a család a tönk szélén van. Jellemző, hogy Róbert ügye kapcsán a mama csak ennyit mond fellengzősen: „*Ha adósságot csinált, ki kell fizetni – voilá.*” Mohácsi rendezésében a „buborék” szó is hamarabb hangzik el Solmay szájából – majd fiai is visszhangozzák –, mint az eredeti darabban, arra utalva, hogy mindaz, amiben élnek, hamarosan szétpuhkan, semmivé válik. Szidónia azonban nem érzékeli a bajokat, Ignác az egyetlen, aki pontosan tisztában van a család tönkremenetelével, ám az utolsó pillanatig nem meri megmondani az asszonnak. Mondaná legszívesebben, de képtelen rá.

Csiky Gergely két szobalányt szerepeltet darabjában, egyiküknek, Rellinek azonban csak az első jelenetben van villanásnyi szerepe, Betti, Rábayék szobalója viszont valamivel többször jut szóhoz. Mohácsiék a két figurát összevonják, az utóbbi szerepét megnövelik, és nem hagyják ki azt a kézenfekvő lehetőséget sem, hogy a ház ura rendszeresen „abajgatja” a szobalányt, sőt, mint végül kiderül, nem csak ő, hiszen a fiúk is egy cipőben járnak apjukkal. Am amikor a lány bejelenti, hogy terhes, kétség sem férhet ahhoz, ki lehet az apa. A család vidéki rokona, Morosán Demeter rendezi el aztán úgy a dolgokat, hogy a szobalányt Andrásnak, az inasnak kell feleségül vennie. Cseglédi Ákos Andrása nem mellesleg szolgai hódolatnál többet mutat a nagyságos asszony iránt. Trokán Nóra felszabadultnak tűnik a szobalány szerepében. Sokkal felszabadultabbnak, mint példának okáért az *Átváltozásokban*, előző nagyszínpadi bemutatójában, amelyben problémái adódtak Beatrix megformálásával, elmaradt ugyanis annak a folyamatnak a hiteles ábrázolása, melynek során eljut addig a pontig, hogy ráveszi Melchort vőlegénye meggyilkolására. A *Buborékokban* Trokán Bettije láthatóan sokat eltűrt kenyéradóitól, a szinte észrevétlen létezés közben felgyülemlett elfojtott érzelmek egyszer csak kitörnek. Kiss Jenő remek magánszámot csinál szerepéből Rábayék inasaként.

Mohácsi azt is észreveszi, hogy Morosán alakja számos olyan lehetőséget tartogat, amely hozzátesz a darabhoz, éppen ezért több színnel és poénnal árnyalja a figurát, mint Csiky Gergely eredeti koncepciója. Sirkó László – aki az *Átváltozások* szanatóriumigazgatójaként is emlékezetes alakítást nyújtott – ezúttal is magára talál. Kellemetlenebbnek, tolakodóbbnak mutatja Demetert az eredetinel – példának okáért folyton fokhagymát rágszál és pálinkát töltöget –, legalábbis a nagyságos asszonyt pusztá jelenlétével is halálra idegesíti, amit Solmay kihasznál, és szívesen bosszantja vele feleségét. Fia, Tamás, Orth Péter alakításában meglehetősen hebehurgya kamasz, viszont tiszta, és ebben lényegesen különbözik a Solmay-házban nevelkedett fiataloktól.

A fiatal házaspár, Rábay Miklós, nemzeti élővízügy-minisztériumi szaktanácsos és felesége, Solmay Szerafin (Csémy Balázs és Téby Zita) láthatóan nem tud mit kezdeni a (nyilván a mama hathatós közbenjárásával) kialakult családi állapottal. A két fiú, Béla és Róbert anyjuk „méltó” tanítványaként az élet örömeit helyezik előtérbe, isznak, mulatnak, nőznek szüntelen, teszik mindezt a szülők pénzéből, más céljuk nincs is. Róbert szerepét megnöveli Mohácsiék koncepciója, amennyiben a fiatalabb fiú többet van a színpadon. Porogi Ádám megformálásában az aranyifjú megadóan hízeleg anyjának, láthatóan lubickol a Solmayné által megteremtett látszatvilágban. Sajnálatos, hogy a középső felvonásban egy kóroszlán társaságában rohángoló Porogi csaknem ugyanabban a modorban hozza a részeg figurát, mint néhány héttel korábban *Az eltört korsó* együgyű Ruprechtjét. A Bélát játszó Keresztény Tamás hangsúlyosan semmilyen szerepében. A lányok, Aranka (Decsi Edit) és Gizella (Krajcsi Nikolett) ugyancsak belesimulnak az öltözködés és az estélyek által behatárolt milióbe. Csivitelésük csupán két téma körül forog, a szép ruhákról és a férfiakról társalognak.

Sereczkyné – Magyar Éva alakításában – éppúgy a látszatnak és a fényűzésnek él, mint Szidónia (a kecskeméti előadásban még lánykori nevére is fény derül: Krinyó Augustza). Friss özvegyként házasságot akar kötni Bélával, ám amikor kölcsönösen megtudják a másiktól, hogy egy fillérje sincs, a frigy meghíusul. Chupor (Aradi Imre) állandóan teszi a szépet Szerafinnak (pedig Szidónia Gizellát szánja neki), kiváltja ezzel Miklós féltékenységét. Nem alaptalanul, persze, hiszen a fiatalasszonynak imponál az udvarlás, ráadásul barátnőjétől is azt a tanácsot kapja: „Az a nő, akit félt a férje, biztos lehet, hogy minden akaratát teljesíteni fogja. Sakk a férjeknek! És a legjobban egy ilyen udvarlóval lehet őket sakkban tartani.” Rábay azonban hamarosan rájön, hogy végső soron nem ez az ártatlannak tűnő játék ejt foltot a becsületén. Sokkal inkább a korrupció gyanúja. Malvin (Hajdú Melinda) ugyanis kifizeti Szerafin számláit, ám félreérthetetlenül felhívja barátnője figyelmét, hogy szóljon férjének Hámor (Hegedűs Zoltán) érdekében, aki Morosán mellett a másik pályázó a Sebes-Körös lelassítását célzó projektre. Amikor azonban Solmay – menteni akarván lánya házasságát és veje becsületét – újabb kölcsönből maga szándékozik kifizetni Hámornak a tartozást, elkésett, mert Hámor éppen meglátta, amint Morosán Solmay kezébe számolja a kölcsönnek szánt pénzt. Nem sokkal ezután Rábay azzal a hírral érkezik haza, hogy Hámor nyerte a pályázatot. Ma már aligha lehet ezt a jelenetet úgy színpadra tenni, hogy a nézőben ne merüljön fel: nem biztos, hogy a tanácsos úr olyan tiszta kezű, mint amilyennek mondja magát. Mohácsit azonban mintha nem ez érdekelte volna, sokkal inkább a családi viszonyokra összpontosított.

Sára Bernadette-nek remekül áll Szidónia szerepe, játékában, gesztikulációjában épp annyi túlzás van, amennyit a szerep megkövetel. Sznobizmusa, fölényeskedő viselkedése a darab végéig megmarad. Meggyőződése, hogy mindent családja boldogulásáért tesz, úgy hiszi, hogy mindazt, amit férje elront, ő hozza helyre. Márton András ugyancsak eltalálta Solmay szerepét. Megközelítésében a család fő nem kerül lépésenként felesége fölé. A végkifejlet felé haladva sem förmed rá Szidóniára, végig visszafogott marad, csupán eljut annak bevallásáig, hogy mindenük elúszott.

A darab zárlatát borúsabbra hangolja Mohácsi. Az eredetiben még megcsillan a remény: „Pankotán nőegyletet alapítok, s én leszek az elegáns társaság központja” – hangzik Szidónia egész addigi viselkedéséből következő kijelentése. A kecskeméti előadás ezzel szemben a következőképpen ér véget: „Azt hiszem, Szidónia, valaminek vége van” – állapítja meg Solmay. Felesége pedig hozzáteszi: „Az életünknek, Ignác. Az életünknek.”

Az így megteremtett atmoszférát ezúttal is Kovács Márton zenéje erősíti, s külön ki kell emelnünk a két muzsikust, Bognár Brigittát és Puskás Gyulát, akik háttérbe húzódva, mégis a darab aktív szereplőiként vannak jelen. Az előadás megkomponáltságához döntően járul hozzá a díszlet és a jelmez (előbbi Fodor Viola, utóbbi Tihanyi Ildikó munkája), mindkettő elegáns és visszafogott egyszerre.

Szórakoztató és elgondolkodtató darabot láthattunk Kecskeméten, amely – mint minden jó előadás – önmagunkkal szembeállít. Visszamatatva a legjobb kaposvári hagyományokra.

Csiky Gergely:

Buborékok

(Katona József Színház, Kecskemét)

Díszlet: Fodor Viola. Jelmez: Tihanyi Ildikó. Dramaturg: Mohácsi István. Zene: Kovács Márton. Rendezőasszisztens: Vári János. Rendező: Mohácsi János.

Szereplők: Sára Bernadette, Márton András, Csémy Balázs, Téby Zita, Keresztény Tamás e. h., Porogi Ádám e. h., Sirkó László, Orth Péter, Magyar Éva, Decsi Edit e. h., Krajcsi Nikolett e. h., Hegedűs Zoltán, Hajdú Melinda, Aradi Imre, Kiss Jenő, Farkas Ádám, Trokán Nóra, Czeglédi Ákos

Tarján Tamás

Kritikusi botanika

Gerold László: Retro

Ötvenegy esztendeje publikál irodalmi kritikát a monográfiával, lexikkal, tanulmány- és színi-bírálat-gyűjteménnyel már ugyancsak elismerést szerzett, 1940-ben született sokoldalú szakember (egyetemi tanár, tanszékvezető, színháztörténész, szerkesztő, tudományszervező). 1961-ben közzétett első könyvrecenzióját ugyan nem sorolta be jelen kötetébe, a címével is a retrospektivitást, vissza- és áttekintő felmérést kiemelő *Retro* – mely „kritikák és röpkritikák” válogatása – azonban így is hossz-metszetet ad az irodalomtudósi, irodalmári életmű egyik vonulatáról. Legrégebben írott szövege 1968-ból, a legfrissebb 2010-ből származik. Kizárólagos tárgya a vajdasági magyar irodalom. Aligha szükséges tehát részletesebben szólnunk arról az egyébként kardinális tényről, hogy Gerold olyan államalakulatban folytatta munkásságát, amely – a hosszan tartó délszláv háború tragédiáját ugyan-csak megélve az ezredfordulón túlsorduló ezerkilencszázkilencvenes években – többször változtatott pusztán nevet is a legutóbbi félszázad során. Az egykori Jugoszlávia, a mai Szerbia társadalmi berendezkedése, hatalmi viszonyai, a népek, nemzetiségek egymás melletti létezésének dilemmái inkább közvetve, mint közvetlenül hagytak nyomot a *Retro* anyagán. Ám nem kétséges, hogy a délvidéki irodalmi élet, irodalomszervezet, könyv- és folyóirat-kiadás, oktatás, olvasáskultúra számos traumája, a vajdasági magyar írók egy részének elvándorlása hatást gyakorolt az alkata szerint tartózkodóan optimista, tárgyszerűen távlatos orientációjú Gerold szemléletére, értékítéleteire, műválasztásaira.

Kevésbé hányatott nemzeti-nemzetiségi sors, kiegyensúlyozottabb geopolitikai klíma, homogénebb nyelvi környezet esetében is sokat nyomna a latban maga a telő idő. A kritikus változása, tudásának érlelődése, ízlésének módosulása – és a kritizált alkotások főleg összességükben, tendenciáikban, trendjeikben mutatkozó, különféle művészeti medrekbe ágyazott változása. A nagy ívű válogatás problematikus idődimenzióinak egyikét Gerold László akként kezelte, hogy mind a *Kritikák*, mind a *Röpkritikák* fejezetben a recenzeált írók nevének ábcérendjébe regulázta a keletkezésüket tekintve így az időben meglehetősen „ugráló” írásokat. (A szövegek eredeti megjelenési helyét és a most már csak szerzői nevet és műcímét tartalmazó jelölésekhez tartozó, a kritikus adta eredeti – sokszor az írások szövegösszefüggéseiben fontosnak bizonyuló – kritikacímeket segítőkész függelék sorolja fel.) A gyűjtemény lehetséges – és az író által az *Utószó* tanúsága szerint remélt – irodalomtörténeti karaktere ezért bizonyos kaleidoszkopikus, virtuális megforgatások nyomán alakulhat ki, hiszen a névregiszter, alkotássor (megelőzve az antológiáktól) mellérendelő sugalmazása mind a linearitás fejlődéselvéit, mind az értékhierarchia struktúráját zárójelbe teszi, nem beszélve a bonyolultabb összefonódásokról (például a vajdasági irodalom és az anyaországi irodalom alakulástörténeti viszonyulásairól. Igaz, e kölcsönösséget Gerold jelen munkája meglepően kevésbé érinti).

Ráadásul ugyan a röpkritikák valóban röpkritikák, rövid és nyomatékos megszólalások, a kritikák viszont részben tanulmányok, vagy legalábbis terjedelmes, olykor lábjegyzetelt szakmai reagálások. A két ciklusból nem különösebben nehéz egyazon olvasói térbe vonni az egymáshoz szegecselsődő anyagtömböket (köztük Gerold monográfia-alanyának, Gion Nándornak a pályájához fűződő öt kritikát), mégis a szokásosnál interaktívabb, lapozgatóbb olvasás kívánatos. Végel László 1967-es *Egy makró emlékiratai* című regényét például (az összevetésben ismét szerep jut majd az időfaktornak) fenntartásai ellenére is elismerően fogadta a mű maradandó értékeit megsejtő, a Salinger- és Šoljan-inspirációkat észlelő bíráló: „Végel nálunk szokatlan szókimondással, nyíltsággal ír. Eközben az sem zavar, hogy regénye erkölcsileg nem a legmakulátlanabb, hősei jellemteleneek, egyes jelenetei pedig sikamlósak, mert a mondánivaló félelmetes komolysága minden esetben átüt az olcsónak látszó felszínen. Egy fiatalon is sokat tapasztalt, tanult és szenvedett nemzedék elrettentő, elgondolkoztató képe rajzolódik ki ebben a jól sikerült

regényben, amely ha nem a vajdasági magyar irodalomban jön létre, könnyen bestsellerré is válhatna” – vetette papírra a huszoneves kritikus a nála egy esztendővel fiatalabb huszoneves íróról. Tömény bekezdés, annyi szent. Stílusos oldalvágásokkal cikázik a minősítés szintjei között, ki nem fejtett módon utal lokalitásra, marginalitásra negatív vonatkozásaival, közben a „nem a legmakulátlanabb” értékelést nyilván nem a regényre (vagy írójára), hanem – mint ki is jelenti – az alkotás egyes szereplőire vetíti. (A felcserélés véletlenszerű lehet, tollhiba. Gerold számos esetben rögzíti: az irodalmi alkotás elsődleges, döntő specifikuma a szövegszerűség, nyelvi megalkotottság. E nyelvi szféra „viselkedik”, hat, mozog – magának a regénynek nincs „morálja” stb.) Rögtön ezután (rögtön? Csak az ábécés haladásban, de valószínűleg huszonkét évvel később) Végel 1989-es drámagyűjtését (*Judit*) alig méltatja jó szóra, sőt úgy is fogalmaz: „számomra ez nem irodalom”, és az író sem kíméli: „évek óta folytatott ambivalens közszereplését nem tudtam, s ma sem tudom akceptálni”. A „fűrészpórral töltött” alakok „frázisos” dramaturgiája után – vagyis húsz oldallal és bő tíz évvel odébb a *Retró*ban – egy Végel-röpkritika is olvasható, a 2000-re datált *Peremvidéki élet* kritikája. Regényt és drámákat követően cikkek, esszék: egy harmadik műfaj, s megint eltelt egy dekád. „...nemcsak a század utolsó évtizede, hanem az utóbbi negyven-ötven év felett mond fölöttébb elmarasztaló ítéletet – szól a summázat. – De míg a legújabb események kapcsán kifejtett nézetei igencsak találóak, a Tito-korszakról közölt meglátásai, bár sokszor pontosak, inkább afféle lépcsőházi bölcsekedésnek, utóókoskodásnak tűnnek. Ettől s az időnkénti bántó nyelvi pongyolaságotól eltekintve Végel László könyve, mint írásai általában, elgondolkodtatóak, párbeszédre, sőt óhatatlanul – ahogy a jugoszláviai helyzet is – vitára ingerlők”. Mindebből – megfelelő összevetéssel – leszűrhető: bizonyára valóban az ambivalens szó fejezi ki legpontosabban, hogyan viseltetik a kritikus Gerold az író Végel (művei) iránt.

Az időtelés, az idők változása, illetve az ezzel járó társadalmi, esztétikai és egyéb változások persze Gerold Lászlót eleve foglalkoztatták. Utasi Csaba *Csak az emberek* (2000) című kötetéről írta: „Mivel Utasi válogatása [jugoszláviai magyar versek és hozzájuk írt kommentárok – T. T.] nagyrészt a hetvenes években készült, s esszé szerű verskommentárjai is ekkor íródtak, óhatatlanul felmerül(het) a kérdés, milyen mértékben kezdte ki őket az idő, ma mennyire frissek, érdekesek. Lévéen azonban, hogy Utasi válogatása elsősorban poétikai, líratörténeti szempont szerint történt, a versek a kommentárokkal együtt figyelemre érdemesek”. Ugyanez áll Gerold László gyűjtésére is: mivel eszmefuttatásai lehetőleg nem hagyják el az esztétikum terepét (s ha mint zoon politikon érvel, jobbra erkölcsi meggyőződésének ad hangot), kitűnő kalauzul szolgál a múltból a jelen felé tartó tájékozódásban. Szükségképp azon adatokon belül, melyeket kritikusai megbízatásainak részleges alkalmisága, illetve a válogatás ténye emel.

A *Retró* cím részben vissza is vonja a múltból a jelen felé tartó tájékozódás irányát, azaz egy irányt. A kritikák tisztán az elrendezés és az idő haladása-mozgása révén hasonló vonással bővülnek a *Retró*ban, mint amellyel a szerző Bori Imre közelítését írta le az 1985-ös *A magyar irodalom modern irányai I.* terjedelmes analizisében: „»Visszafelé-olvasásnak« neveztem Bori Imre módszerét, olyan szemléletnek, amely a szár felől, a virágok ismeretében keresi a gyökereket, sőt a csirát próbálja megtalálni. Ezzel magyarázható, hogy nem teljes vizsgálatát végzi el a néhány évtizednek, vagy egy-egy életműnek, csak azokat a jeleket, mozzanatokot, töredékeket vagy műveket veszi számba, amelyek a modern irodalmi jelenségek szempontjából fontosak lehetnek, előzménynek tekinthetők”. Gerold László kritikus botanikája, e nagy biztonságu és széles látókörű, érzékeny szakértelem, a legváltozatosabb (mű)fajok értése, kritikai prezentálása a visszafelé olvasás teoretikus programja, koncipiáltsága helyett – maradvá a metaforikusságnál – virág és szár, gyökér és csira egyszerre szinkron és diakrón, összevető bemutatását teszi lehetővé. Szenteleky Kornél nem szereplője a könyvnek, de újra és újra elhangzik: ő volt az első jelentékeny magvető („Mindenki, aki két emberöltő óta irodalomhoz kötötte az életét a Vajdaságban, Szenteleky Kornél utódja: öccse, fia, unokája” – indít Bori Imre 1994-es Szenteleky-monográfiájának felütése). Az évjáratokat nézve az Új *Symposium* nagy nemzedéke is nyomtatékosan nyeri el a kezdeményező szerepet. A „friss hang”, a kétezres évtized zsendülése is megérinti a kritikus, aki – feladatából eredően – nem végezhet teljes vizsgálatot, adósunk azonban így sem marad. Működik a *Retró*-genealógia.

Gerold színesen, élvezetesen ír, időnként az erős személyességet is vállalva. A megítélés mellett a közvetítés is erőny. Kitűnően idéz, az írói önminősítések közül a fontosabbját sosem hagyja futni. *A feledés emlékezete* című antológia kapcsán teszi közkincsé a kiválóan használható szót Aaron Blumm kéziratából: „összeomlesztő eljárással” montírozott drámáját, a *Hamlet halottat* moslékdrámának nevezte. Hasznos a metanovella terminus bevetése és értelmezése Bognár Antal *Textiliája* (1976) kapcsán, és képszerű az esszélánc-tárlat minősítés Tolnai Ottó vallomáskönyvéről (*Költő disznósírból*, 2004). Az expressis verbis kijelentések is nagyjából bizonyítást nyernek, ha „egybeolvassuk” a két ciklus vonatkozó szövegeit, illetve megtaláljuk a (félig-meddig véletlenszerű) „ellenszövegeket”. Bányai János „talán az egyetlen rendszerben látó, gondolkodó kritikusunk” – csattan a következtetés már 1972-ben *A szó fegyelme* ismertetése végén. Az érvelés nem is annyira a további Bányai-kritikákban, hanem

például (negatív oldalról) a Vajda Gábor törekvéseit elmarasztaló bírálatokban rejlik (*A magyar irodalom a Délvidéken Trianontól napjainkig* roppant kemény feddést kapott 1994-ben stb.), vagy a Hornyik Miklósnak címzett kifogásokban manifesztálódik – a rendszernélküliséget illetően (*Titokfejtők*, 1988). Hozzászól a kérdéskörhöz a Böndör Pál *Eső lesz* (1970) című kötetéről írott recenzió egyik passzusa is. Példásképpen a körültekintés, a sem a szervilizmusnak, sem a trónfosztási elánnak nem engedő józanság, amellyel Gerold számba veszi a nagy irodalomtörténész, professzor úttörők, Sinkó Ervin, Szeli István és Bori Imre itt teret nyerő könyveit, összesen tízenegyet. A kortársi szépirodalmi kritika mértékadó művelésénél is alighanem sokszor súlyosabb mérleget Gerold László nagy léptékekben gondolkodó, az egyetemi oktató optikáját is működésbe hozó irodalomtörténet-kritikai, az irodalomtörténet-írás műhelymunkáira vonatkozó nem egy állásfoglalása.

Az *Eső* lesz fogadva, több mint negyven évvel ezelőtt, így festett a Gerold-mondat prototípusa: „Böndör – könyve tanúsága szerint – mindenképpen tehetséges költő, de arra is példa lehet ez a kötet, hogy a cselekedésre készletű ellenállás hiánya, vagy az önállósulás elementáris szükségletének nem teljes érvényű felismerése, féleredményeknek, lelki, gondolati eseménytelenségnek, mozdulatlanságnak, látszólagos lázadásnak lehet igen könnyen, biztonságosnak, tetszetősnek tűnő melegegya”. A finomító közbevetések, kiegészítések olykor a mondat ellen dolgoztak. Napjainkra a kritikus – ahogyan egy esetben önmagát nevezi, Földi László 1990-es *Az orgonák völgyében* című kispózáit felülte –, a „hitetlen Tamás” tagoltabban, jobban beosztott lélegzettel, letisztultabb stílusban beszéli el olvasásélményeit. Nagy Abonyi Árpád művéről (*Budapest, retour*) régebben tán egy-két mondatba szorította volna, amit itt négy meggyőző kis tételben állít (2008-as dátummal): „Számomra elsősorban erről [„A senkiföldjén levés érzéséről”, T. T.] szól Nagy Abonyi Árpád kisebbségként jól ismert permanens kisebbségi életérzést kifejező regénye, melyet a kilencvenes évektől működésbe hozott »balkáni Horror Picture Show« csak tovább turbózott. S ezért vélem jó regénynek Nagy Abonyi könyvét, amelyet Bányai János kritikájában joggal nevez »a kilencvenes évek regényének«, s amely az újabb magyar emigráns-irodalomban, kivált itt a vajdasági termésben, fontos vállalkozásnak tekinthető. Azt sem hiszem, hogy regényként, tehát a megformálás tekintetében, elmarasztalható lenne. Inkább olyan alkotás, amely a jól megválasztott tematikát szolid írói eszközökkel teszi olvashatóvá.”

Nem kelt szellemi pezsgést egy kritikai „tárlat”, ha igaz, frappáns, időtálló megállapításait nem övezik vitatható mozzanatok. Geroldnak legkivált a névsorai, felsorolásai válhatnak ki berzenkedést. Ismét egy Bányai-könyv, az 1995-ös *Talán így* röpkritikáját szemlélve, Gerold az alábbiak szerint csoportosít (vagy erősit fel kritikus kollégája csoportosítását): a huszonhárom bemutatott írószemélyiség között „jelentős magyar írók-költők” (Márai Sándor, Vas István, Mándy Iván, Mészöly Miklós, Nádas Péter, Orbán Ottó, Böndör Pál) és „fontosak” (Szilágyi István, Kertész Imre, Bodor Ádám, Grendel Lajos, Rába György, Petri György, Tandori Dezső, Rakovszky Zsuzsa, Balla Zsófia, Balassa Péter, Kántor Péter, Cs. Gyimesi Éva, Beck András, Tillmann J. A.) kaptak helyet. Aligha szerencsés az akarva-akaratlanul szembeállító két címke, s nincs irodalomértő, aki ne kezdené azonnal „átírni” e listát, hevesen „sakkozva” a két nagy névmezőn. Bori Imre *Két költő* (1967) című, Juhász Ferenc és Nagy László portréját nyújtó ikertanulmányát pásztázva Gerold „a mai magyar költészet két legkiválóbb képviselőjeként” nevezi meg a könyv alanyait. Aztán rögtön igyekszik vissza is vonni a dupla felsőfokot (hiszen „fejben” nyilván számol a zenitjén termő Illyéssel, tud Pilinszky egyre leprésebb verseiről, ellát Hatar Győző kertjéig, és így tovább), ám ha kiszaladt a „(két) legnagyobb” jelző, akkor a szözerkezet elkezd önálló életet élni. (Egyébként épp a Bori-könyv kritikája is kiváló minta arra, hogy Gerold mindig tud a már megjelent társkritikákról – ez esetben egy sajátos kritikai jelenségről: diákolvasók megnyilvánulásairól is –, és bátran, befolyásolhatatlanul támaszkodik e forrásokra, a kritika műfaj művelését személyes teendőnek, de közös ügynek tételezve. Akár röpvitát is kezd, a recenzeálendő mű kritikája mellett valamely kritikájának a kritikájától sem fosztva meg minket.)

Szakembernek, irodalombarátnak tartogat további csemegéket, érdekességeket a *Retro*. A Varga Zoltán prózájáról (*Szökés*) 1990-ben keletkezett bírálat összevető módon Lászlóffy Csaba *A szökés* című, ugyanakkor megjelent kötetének hasonló című kisregényét ugyancsak elemzi. Ez csupán a kritika szövegéből világos, mert lévén Lászlóffy a romániai magyar irodalom képviselője, még az említett függeléki adatokból is kiderítette a kötet egyneműségét, vajdasági arculatát óvó akarat.

Élvezetes határjárás a *Retro* Gerold Lászlóval, előre-vissza az időben. Léphaft Pál ugyancsak retro, az *Új Symposion* 1982-es januári-februári számából származó illusztrációi (töltőtollat variáló szerzőszámok; palackból kiszabaduló lapcím- és betűszellem, enyhén szólva dorong alakban) így együtt kissé zaklatott, szinte vicces motívumkeveredést idéznek elő a piros-fekete-fehér borítón. Ám 2012 januárjában a legszebb vajdasági magyar könyvek versenyén a zsűri elismerő oklevelet adományozott a Forum Kiadónak (a kötet az újjvidéki Verzál Nyomdában készült). Valamiféle jelképes elismerő oklevél az egyetemes magyar kritikusai céltól is megilleti Gerold László vállalkozását.

Németh István

Sümei György: A Kecskeméti Művésztelep (1909–1944)

A Corvina Kiadó művészcsoporthoz ismertető sorozatának második kötete, a nagybányai, a szolnoki, illetve a gödöllői művésztelepnél néhány évvel később, 1909-ben alakult Kecskeméti Művésztelep közel négy évtizedes történetéről nyújt részletes áttekintést. A szerző, Sümei György a témakör talán legszakavatottabb hazai szakértője, aki két évvel korábban már közzétette a művészteleppel kapcsolatos forráskutatásainak eredményeit (Sümei György: *A Kecskeméti Művésztelep dokumentumai [1909–1919]*). L'Harmattan Kiadó, Bp. 2009.), s ezekre a dokumentumokra a most kiadott kötetben is gyakran hivatkozik. A gazdagon illusztrált könyv egyes fejezeteiben Sümei többek között arra a nem is olyan könnyen megválaszolható kérdésre igyekszik választ adni, hogy az Iványi Grünwald Béla vezetésével a Nagybányai iskolától elszakadó „neósok” miért éppen Kecskemétre tették át székhelyüket, illetve hogy mit is jelentett a „kecskemétiség” az alapítók, illetve a Művésztelephez később csatlakozó művészek számára. A szerző joggal utal rá, hogy a Művésztelep létrehozásának igénye és lehetősége elválaszthatatlanul összefonódik Kecskemét 20. század eleji történetével, egész konkrétan a Kada Elek polgármester nevével fémjelzett „Kada-korszakkal” (1897–1913), mely a város gazdasági és kulturális felvirágzásának időszaka volt.

A Kecskeméti Művésztelep története két, többé-kevésbé jól elhatárolódó korszakra bontható. Az I. világháború végével záródó első periódus egyfajta ösztönző kísérletként is értékelhető, mely minden ellentmondásossága ellenére lényegesen progresszívebb volt a második, 1944-ig tartó időszaknál. Ezen utóbbi bár művészetszemléletét tekintve talán egységesebb volt az előzőnél, a Révész Imre által képviselt realista-naturalista felfogás, illetve az akadémista oktatási módszerek miatt jóval kevésbé kapcsolódott a modern magyar képzőművészet aktuális törekvéseihez. Ezzel is magyarázható, hogy a szerző lényegesen több teret szentel a Művésztelep tíz évig tartó első korszakának, mint a jóval hosszabb életű másodiknak.

Mint Sümei könyvéből kiderül, a Kecskeméti Művésztelep indulását eleve bizonyos megkérdőjelezhetőség jellemezte. Bár egyes alapító tagok már 1911 tavaszán leköltöztek Kecskemétre s bekapcsolódtak a Jánszky Béla és Szivessy Tibor által tervezett helyi középületek dekorációs munkálataiba, az 1911. július 8-án kitört földrengés jelentősen megakasztotta a Művésztelepen folyó építkezéseket, s mire 1912-ben a művészek végre beköltözhetek az elkészült villalakásokba, máris érezhetővé váltak az első feszültségek. Egyes korabeli lapok már 1913-ban a nagy reményekkel induló művésztelep válságáról számoltak be. Mindezen az sem változtatott, hogy Nemes Marcell 1911 májusában tett nagyvonalú adománya, mely megvetette a Kecskeméti Képtár alapjait, mind a város, mind a Művésztelep alkotói számára fontos impulzust jelenthetett. Érdemes ennek kapcsán megjegyezni, hogy évtizedekkel ezelőtt éppen Sümei György volt az, aki a Kecskemétnak adományozott képanyag kapcsán megírta az első tudományos igényű tanulmányt a híres mecénás gyűjtőről. (Sümei György: *Nemes Marcell, a műgyűjtő. Adalékok a magyar műgyűjtés század eleji történetéhez*. Cumania, III. Kecskemét 1975, 275–304.)

A kötetben külön fejezet foglalkozik a kecskeméti szőnyegszövő történetével, mely csak igen rövid életűnek bizonyult. Az 1909-ben alapított, kezdetben Medveczky Ilona, majd Falus Elek által vezetett műhely, illetve szövőiskola már 1912 szeptemberében felfüggesztette tevékenységét, mivel művészi igénnyel készült termékeikre nem sikerült igazi felvevői-fogyasztói kört találniuk. Az Iványi Grünwald Béla és Falus Elek tervei közt eredetileg szintén szereplő kerámiaműhelyből végül szintén nem lett semmi, mint ahogy a grafikai intézet és a nyomdai együttműködés sem valósult meg. A Kecskeméti Művésztelepen folyó munkák 1913 után már szinte kizárólag képzőművészeti, zömében festészeti tevékenységre korlátozódtak.

Az I. világháború kitérése után a korábban beindult nyári szabadiskola növendékei jórészt elmaradtak, a város által biztosított műterem és munkalehetőség azonban számos művészt továbbra is

Kecskemétre vonzott. A törzstagnak számító, s rendszeresen visszajáró Iványi Grünwald Béla és Perlrott Csaba Vilmos mellett az 1910-es évek derekán olyan művészek is dolgoztak Kecskeméten, mint Kassák Lajos, Uitz Béla, vagy éppen Kmetty János, akik már az aktivizmus szellemiségét közvetítették a kolónia tagjai felé. Az 1916-os év különösen termékeny időszaknak számított a Kecskeméti Művésztelep életében, melynek első korszaka azonban 1919 végén – a város román csapatok által történt elfoglalása után – végérvényesen lezárult.

Bármennyire furcsának is tűnhet, a Kecskeméti Művésztelep I. világháború utáni újjászervezése elsősorban annak volt köszönhető, hogy a Képzőművészeti Főiskola legjelentősebb művésztovábbképző bázisának számító Nagybánya, a trianoni békeszerződés következtében Romániához került. Révész Imre főiskolai tanár kezdeményezésére ezt pótolandó indultak be 1920-tól az „új szépművészeti iskola” nyári kurzusai, az immár „Az Orsz. Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola Kecskeméti Művésztelepe” nevet viselő létesítményben. Mint a kötetből egyértelműen kiderül, Révész akadémizmusa, konzervatív felfogása igen nagy mértékben rányomta a bélyegét a Művésztelep további működésére. Sümegi bár ezúttal is igyekszik objektíven megítélni az adott időszakban Kecskeméten megfordult művészek munkáit, összességében igen kritikusan fogalmaz a Révész-korszakkal kapcsolatban. Szerinte a Révész és tanítványai által Kecskeméten készített tájképek és népeletképek még a hódmezővásárhelyi vagy szolnoki festők hasonló témákat megörökítő műveivel összevetve is többnyire idejémtúlnak, felszínesnek és erőtlennek tűnnek. Megemlíti ugyanakkor, hogy Nagy Imre, Szőnyi István vagy Varga Nándor Lajos viszonylag rövid kecskeméti tevékenysége kétségkívül fontos állomást jelentett később kiteljesedő grafikai munkásságuk szempontjából, s Szabó Vladimír Kecskeméten készült expresszív művei is azt bizonyítják, hogy egyes művészek függetleníteni tudták magukat Révész Imre befolyásától.

A kötetből kiderül, hogy a rövidebb-hosszabb ideig Kecskeméten tevékenykedő művészek eltérő beállítottságából adódóan lényegében sem a Művésztelep első, sem a második korszakában nem alakult ki egy közös formanyelvet követő, markáns stílusjegyekkel rendelkező kecskeméti iskola, mint ahogy valójában egy jellegzetes, kecskeméti ikonográfiáról sem nagyon beszélhetünk. Mindent összevetve azonban, a Kecskeméti Művésztelep, ha sok szempontból nem is váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mégis jelentős színfoltta vált a város, s egyben az ország kulturális életében. Sorsát 1944. október 24-én a német megszállás pecsételte meg. Bár a II. világháború után helyreállított műterembérház 1957-ben, a Művészeti Alap alkotóházaként újra megnyitotta kapuit, az itt folyó tevékenység – mint ahogy könyvének végén Sümegi György is hangsúlyozta – már nem a régi, történeti Kecskeméti Művésztelep történetéhez köthető.

Corvina Kiadó, Budapest 2011

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

NYOMDA KFT. KECSKEMÉTI

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelenítését a Nemzeti Kulturális Alap

támogatja.